

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İsmail DEMİR

HÂTİM ET-TÂ'Î, HAYATI, ESERİ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

DOKTORA TEZİ

Tez Yöneticisi
Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

ERZURUM-2002

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'nın Arap Dili ve Belâğati Bilim Dalı'nda jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr.

Süleyman TÜLÜCÜ

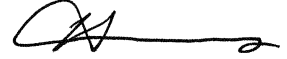
Danışman/Jüri

3. köly

Prof. Dr. Bahattin KÖK

Jüri

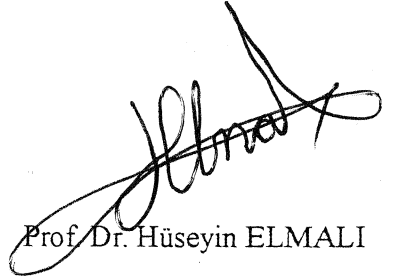

Prof. Dr. Davut YAYLALI

Jüri

Prof. Dr. H. Nevzat YANIK

Jüri

Prof. Dr. Hüseyin ELMALI

Jüri

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 10. / 04 / 2002

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI,

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
GENEL KISALTMALAR	VII
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
1. CÂHİLİYYE DÖNEMİ'NE GENEL BİR BAKIŞ	1
2. CÂHİLİYYE DÖNEMİ'NDE SOSYO-EKONOMİK	4
VE KÜLTÜREL DURUM	4
3. CÂHİLİYYE DÖNEMİ ARAPLARINDA DİN	26
4. CÂHİLİYYE DÖNEMİ ARAPLARINDA DİL	33
4.1. Arap Dili	34
4.2. Arap Dilinin Kısımları, Doğuşu ve Gelişimi	35
4.3. Arap Dilinde Lehçeler	37
5. CÂHİLİYYE DÖNEMİ ARAPLARINDA ŞİİR	39
5.1. Şiirin Cemiyetteki Yeri ve Önemi	39
5.2. Şairlerin Tabakaları	41
5.3. Şiiri Teşvik Eden Âmiller ve Edebî Merkezler	43
5.4. Câhiliyye Şiirinin İmtikali ve Mevsukiyeti	45
5.5. Rivayet ve Raviler	46
5.6. Eski Müşterek Şiir Dili	47
5.7. Eski Şiirin Mevsukiyeti Meselesi	48
6. ŞEKİL VE MUHTEVA	52
6.1. Vezin ve Bazı Nazım Şekilleri	52
6.2. Eski Arap Şiirinin Başlıca Mevzuları	54
BİRİNCİ BÖLÜM.....	56
HÂTİM'İN KABİLESİ, AİLESİ, HAYATI VE ŞAHSİYETİ.....	56
1.1. KABİLESİ VE KABİLESİNİN MENŞEİ.....	56
1.1.1. Kabilesinin Nereden Geldiği	57
1.1.2. Kabilesinin Yerleştiği Yer	57
1.2. AİLESİ	60
1.2.1. Hâtım'ın Babası, Dedesi ve Annesi	60
1.2.2. İsmi, Künyesi, Lâkabı ve Nisbesi	62
1.2.3. Hanımları	64
1.2.3.1. Mâviyye	65
1.2.3.2. Nevâre	66

1.2.4. Çocukları.....	66
1.2.4.1. 'Abdullâh b. Hâtım.....	68
1.2.4.2. Seffâne bint Hâtım.....	69
1.2.4.3. 'Adî b. Hâtım.....	72
1.2.4.4. 'Adî'nin müslüman oluşu ve İslâmî dönemdeki durumu.....	74
1.2.4.5. 'Adî'nin hadis rivayeti ve komutanlığı.....	77
1.3. HÂTİM'İN HAYATI.....	79
1.3.1. M. VI. Asrın İkinci Yarısında Kuzey ve Kuzeybatı Arabistan.....	80
1.3.2. Hâtım'ın Çocukluk ve Gençlik Dönemi.....	91
1.3.3. Olgunluk ve Yaşlılık Dönemi.....	97
1.3.4. Hâtım'ın Mâviyye ile Evlenmesi.....	101
1.3.5. Hâtım Hakkındaki Çeşitli Menkıbeler.....	109
1.3.6. Hâtım'ın Ölümü ve Ölüm Tarihi.....	113
1.4. ŞAHSİYETİ.....	117
1.4.1. Haricî Görünüşü, Kültür Seviyesi, Geçimi ve Maddî Durumu.....	118
1.4.2. Yöneticiliği.....	120
1.4.3. İnancı.....	123
1.4.4. Ahlâkı.....	130
1.4.5. Hâtım'ın Dîvânında Yer Alan Bazı Kavramlar.....	135
1.4.6. Arap Dilinde Cömertlik Anlamını İfade Eden Kelimeler.....	160
1.4.7. Hâtım'ın Cömertliği ve Bu Husustaki Menkıbeler.....	162
1.4.8. Hakkındaki Darb-ı Meseller (Emsâl).....	167
İKİNCİ BÖLÜM.....	169
HÂTİM ET-TÂ'Î'NİN ESERİ (DÎVÂN).....	169
2.1. DÎVÂNİ RİVAYET EDENLER VE TOPLAYANLAR.....	169
2.2. HÂTİM VE DÎVÂNİ HAKKINDAKİ HABERLERİN GÜVENİLİRLİĞİ.....	175
2.3. DÎVÂNIN NÜSHALARI VE BASKILARI.....	179
2.4. HÂTİM VE DÎVÂN ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	187
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	190
HÂTİM'İN EDEBÎ ŞAHSİYETİ, ŞİİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE EDEBÎ DEĞERİ.....	190
3.1. HÂTİM'İN EDEBÎ ŞAHSİYETİ.....	190
3.1.1. Hâtım'ın Şiir Söyleme Metodu.....	191
3.1.2. Hâtım'ın Şiirdeki Yeri (Tabakası).....	194
3.1.3. Hâtım Adının Arap Edebiyatındaki Yaygınlığı.....	196
3.1.4. Fars Edebiyatında Hâtım.....	201
3.1.5. Türk Edebiyatında Hâtım.....	204
3.2. HÂTİM'İN ŞİİRİNİN ÖZELLİKLERİ.....	209
3.2.1. Dış Özellikleri.....	209
3.2.1.1. Vezin.....	209
3.2.1.2. Kâfiye.....	211

3.2.2. İç Özellikleri.....	212
3.2.2.1. Şiirinin konusu ve yazılış nedeni	212
3.2.2.2. Şiirinde sosyal hayatın izleri	216
3.2.2.3. Şiirinde edebî türler	218
3.2.2.4. Şiirinin gramer yönünden tahlili ve gramercilerin istiştâdı	234
3.2.2.4.1. Şiirinin gramer yönünden tahlili	234
3.2.2.4.2. Gramercilerin istiştâdı	260
3.2.2.5. Şiirinde ezdâd (zıt anlamlı), eşanlamlı ve çokanlamlı kelimeler	263
3.3. HÂTİM'İN ŞİİRİNİN EDEBÎ DEĞERİ	267
3.3.1. Şiirinin Fesâhat Açısından Tahlili	268
3.3.2. Hâtım'ın Şiirinde Edebî Sanatlar	270
SONUÇ	276
KAYNAKÇA VE KISALTMALAR	279
ÖZGEÇMİŞ	300
EKLER	301

ÖZET

DOKTORA TEZİ

HÂTİM et-TÂ'Î, HAYATI, ESERİ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

İsmail DEMİR

Danışman : Prof. Dr. Süleyman TÛLÛCÛ

2002-Sayfa : X+304.

Jüri : Prof. Dr. Süleyman TÛLÛCÛ

: Prof. Dr. Bahattin KÖK

: Prof. Dr. Davut YAYLALI

: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK

: Prof. Dr. Hüseyin ELMALI

Hâtım et-Tâ'î, İslâmdan hemen önce Câhiliyye döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Araplar, göçebe hayatı süren bedevîler, köy ve şehirlerde yerleşmiş olan medenîler olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Soya aşırı bağlılık demek olan asabiyet, kabilenin ruhu ve Câhiliyye döneminin en belirgin özelliklerinden biridir. Kabileler arası muharebe ve savaşlara Eyyâmü'l-'Arab denmekte ve bu, onların hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Şiir onların her şeyiydi. Şairleri ile övünmekteydiler. Kabileler şeyh, reis yahut seyyid denen bir lidere itaat ederlerdi.

Kabilesinin reisi ve şairi olan Hâtım, aynı zamanda ünü Arap Yarımadası sınırlarını aşmış en cömert üç kişiden birisidir. O, Tayy kabilesinin Benû Şu'al batınındandır. Onun nesebi Kahtan'a ulaşmaktadır. Tayy kabilesinin asıl vatani Yemen'dir. Oradan Hicaz bölgesine göç etmişler, Ece' ve Selmâ yöresine yerleşmişlerdir. Bugün burası Suudi Arabistan'da Hâ'il bölgesi olarak bilinmektedir. Hâtım, hakkında darb-ı meseller olan ender kişilerden birisidir. Kendisiyle ilgili birçok menkıbeler anlatılmış, yazılmıştır.

Hâtım döneminin en kültürlü şahsiyetlerinden birisidir. Arap edebiyatında büyük bir yeri olduğu gibi bunun, dışında başta Fars ve Türk edebiyatları olmak üzere birtakım kültür ve edebiyatları da etkilemiştir. Bu edebiyatlarda da Hâtım'e atıflarda bulunulmuş, çeşitli vesilelerle ondan bahsedilmiştir. O, şiirde de önemli bir yere sahiptir. Onun şiirleri daha çok kötülüklerden kaçınma ve iyiliklere yönelme gibi temaları ele almıştır. O, şiirde de önemli bir yere sahiptir. Dîvânı birçok kişi tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Hâtım'in bir gerçek bir de efsane olmak üzere iki kişiliği vardır. Bu çalışmada onun gerçek ve edebî kişiliğinin ortaya çıkarılmasına gayret edilmiştir.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

“HÂTİM at-TÂ’Î, LIFE AND WORKS”

İsmail DEMİR

Supervisor : Prof. Dr. Süleyman TÛLÛCÛ

2002-Pages : X+304.

Jury : Prof. Dr. Süleyman TÛLÛCÛ

: Prof. Dr. Bahattin KÖK

: Prof. Dr. Davut YAYLALI

: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK

: Prof. Dr. Hüseyin ELMALI

Hâtım at-Tâ’î, lived during the time of paganism before Islam was promulgated. The Arabian people were divided into two groups; one was the Bedouin who led a nomadic life and the other was the Madanis i.e. city dwellers, who lived in villages and towns. A tribal zeal was the spirit of tribal unity and seemed to be the most prominent traits of the members of the community. The continual clashes between tribes and homicide which were called Ayyâm al-Arab (Days of Arabs) played an important part in their daily lives.

On the other hand, writing and chanting poetry was an indispensable part of their lives and they boasted of their poets. The leader of the tribe who was called sheikh, rais or sayyid had an absolute authority over his people.

Hâtım, who was a prominent poet and ruler of his tribe was regarded as one of the three persons whose reputation went beyond the borders of Arabian Peninsula. He personally was a descendant of Banû Sû’al clan of the Tayy tribe whose lineage goes as far back as Qahtân. The homeland of the tribe of Tayy was Yaman. Afterwards they emigrated to Hicaz area and settled in Aca’ and Salmâ which is at present known as Hâ’il in Saudi Arabia.

Hâtım is one of the rare personalities to whom parables and proverbs have been referred by several authors who have compiled accounts and legends about him. Hâtım, being one of the learned figures of his time, exerted influence on various cultures and literatures and on those of Arabs, Persians and Turks in particular. Numerous references

were given to and quotations were taken from him in the literary works of these nations. He has a distinguished place in the art of poetry. The principal themes of his poetry are avoidance of vices and evil and doing goodness to others.

His Diwan has been studied and published by numerous scholars. Hâtîm seems to have a divided personality; one is the factual or real and the other is legendary or pseudo-personality. This study aims at studying his factual life-story and the literary aspects of his life and works.

GENEL KISALTMALAR

A.e.	: Aynı eser
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
A.mlf.	: Aynı müellif
A.S.	: Aleyhisselâm
A.y.	: Aynı yer
b.	: ibn, bin
Bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
H.	: Hicrî
haz.:	hazırlayan
hş.:	hicrî şemsî
Hz.:	Hazreti
M.:	Milâdî
nşr.:	neşreden
öl.:	ölümü
s.:	sayfa
sad.:	sadeleştiren
sy.:	sayı
TDK:	Türk Dil Kurumu
trc.:	tercüme
tsz.:	tarihsiz
vb.:	ve başkaları, ve bunun gibi, ve benzerleri
v.dğr.:	ve diğerleri
vd.:	ve devamı
vdd.:	ve devamının devamı
vs.:	ve saire
y.y.:	yeri yok, yersiz
Yay.:	Yayını, Yayınları

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon sistemi uygulanmıştır :

Sesliler:

آ : â, ا : â, إ : â, ع : â, و : û,

أ : a-e, إ : i-i, ع : o-u.

Sessizler :

ء : ' , ب : b , ت : t , ث : s , ج : c , ح : h , خ : h ,
د : d , ذ : z , ر : r , ز : z , س : s , ش : ş , ص : ş ,
ض : d-z , ط : t , ظ : z , ع : ' , غ : ğ , ف : f , ق : k ,

Transkripsiyon açısından ayrıca şu hususlara riayet edilmiştir :

a- Harfi tarifle gelen kelimelerin başındaki şemsi ve kameri harflerin okunuşu belirtilmiştir. *el-Edebu'l-'Arabî, eş-Şi'r* ve *'ş-Şu'arâ'* gibi.

b- Terkip halindeki isim ve lakapların cüzleri ayrı değil, bitişik olarak yazılmıştır. 'Abdullâh, 'Abdussettâr gibi.

c- Kahire, Bağdat, Mekke, Kureyş gibi anlaşılmasında güçlük çekilmeyen memleket ve kabile adlarında transkripsiyon uygulanmamıştır.

d- Eser adlarında kelimelerin baş harfleri büyük diğerleri ise küçük olarak yazılmıştır. *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* gibi.

ÖNSÖZ

İslam'dan önceki zamanı ifade eden ve Câhiliyye adı verilen devrin edebî mahsulleri, Arap edebiyatının en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Şiirin, Arap Dili ve Edebiyatında çok önemli bir yeri vardır. Çünkü şiir, lügat ve gramer çalışmalarında bilhassa eski dilbilimcilerin dayandığı başlıca kaynaklardan biri, belki de en önemlisidir. İçinde Arap şiiri ile istişhad edilmeyen hiçbir eski lügat ve gramer kitabı yoktur.

Câhiliyye Araplarının fasih konuşmaya, hitâbete ve şiire önem verdikleri; çocuklarını ilk konuşmaya başlamalarından itibaren, Arapçayı kaidelerine uygun tarzda, doğru telaffuz etme yönünde yetiştirmeye gayret ettikleri ve her Arap kabilesinin diğerlerine karşı yetiştirdiği şair ve hatiplerle övündüğü bilinmektedir. Bu nedenle panayırarda, çeşitli kabilelere mensup hatip ve şairler arasında yarışmalar düzenlenir, başarılı olan şairlerin kabilelerinin şerefi artardı. Onların bu özellikleri dillerinin fesâhatini muhafaza etmesini sağlardı.

Çalışmamızı yaparken öncelikle şairimiz Hâtım et-Tâ'î'nin neşredilmiş olan dîvânlarından elde edebildiklerimizden yararlandık. Bundan sonra, başta ez-Zubeyr b. Bekkâr (öl. 256/869) olmak üzere, İbn Hişâm (öl. 218/833), el-Cumahî (öl. 231/845), İbn Habîb (öl. 245/859), el-Câhız (öl. 255/868), İbn Kuteybe (öl. 276/889), İbn 'Abdi Rabbih (öl. 328/939), el-İsfahânî (öl. 356/966), İbn Hazm (öl. 456/1063), Yâkut el-Hamevî (öl. 626/1228), İbn Manzûr (öl. 711/1311), İbn Keşîr (öl. 774/1372), es-Suyûtî (öl. 911/1505), el-Âlûsî (öl. 1270/1853), Cevâd 'Alî gibi müelliflerin eserlerinden ayrıca çok sayıda biyografik ve edebî kaynaklardan istifade ettik. Konumuzla ilgili Türkçe kaynak yok denecek kadar azdır. Ancak Türkçe ansiklopediler ve bazı dergilerdeki madde ve makalelerden büyük ölçüde yararlandık.

Dört bölüm olarak ele aldığımız çalışmamızın Giriş bölümünde; Câhiliyye döneminin sosyo-ekonomik ve kültürel durumu hakkında yeteri kadar bilgi verilirken, adı geçen dönemin Araplarının din ve dilleri hususunda özetle malûmat verilmeye çalışıldı. Araştırma konumuz olan Hâtım et-Tâ'î'nin şair oluşu sebebiyle bu devir Araplarında şiir, şiirle ilgili çeşitli mevzular üzerinde duruldu ve şairler hakkında kısaca bilgi verildi.

Birinci bölümde; Hâtım'ın kabilesi, kabilesinin menşei, nereden gelip nereye yerleştiği hususu üzerinde duruldu. Ailesi ile ilgili geniş sayılabilecek incelemelerde bulunuldu. Onun hayatını ele alırken; yaşadığı asır ve muhit hakkında kısa bilgi verildikten sonra hayatı, şahsiyeti, yöneticiliği, dinî inancı, ahlâkı, dîvânında yer alan bazı kavramlar, cömertliği, bu husustaki menkıbeler ve hakkındaki darb-ı meseller ile ilgili

ramlar, cömertliği, bu husustaki menkıbeler ve hakkındaki darb-ı meseller ile ilgili geniş ve sağlam bilgiler verilmeye çalışıldı.

İkinci bölümde; şairin dîvânı, onu rivayet edenler ve toplayanlar, dîvânın ve Hâtîm hakkındaki haberlerin güvenilirliği, dîvânın nüshaları, baskıları ve üzerine yapılan çalışmalar ayrı ayrı araştırılıp derli toplu bilgi verilmeye gayret edildi.

Üçüncü bölümde ise; Hâtîm'in edebî şahsiyeti, şiirinin özellikleri ve edebî değeri gibi hususlar araştırılarak okuyucuyu yeteri kadar aydınlatacak bilgiler verilmeye çalışıldı. Onun şiir söyleme metodu, şiirdeki yeri, adının Arap, Fars ve Türk edebiyatlarındaki yaygınlığı ele alınıp incelendi. Şiirinin çeşitli özellikleri detaylandırılarak araştırıldı. Şiirinin konusu, şiirinde yer alan edebî türler ve şiirlerinin gramerciler tarafından istişhad edilmesi üzerinde durularak bu hususlarda bilgiler verildi. Şiiri gramer açısından tahlil edilmeye çalışıldı. Son olarak Hâtîm'in şiirinin fesâhat ve edebî sanatlar açısından tahlilinin yapılmasına gayret gösterildi.

Tez çalışmamı zamanının darlığına rağmen yönetme lütfunda bulunan ve çalışmaya başladığım andan itibaren her safhada görüş ve tavsiyeleriyle her bakımdan yardımcı olan ve ufkumu açan saygı değer hocam Prof. Dr. Süleyman TÛLÛCÛ'ye, ayrıca gerek bu çalışmamda ve gerekse akademik hayata başladığımdan bu yana değerli görüş ve yönlendirmeleriyle bana büyük emeği geçen ve her vesileyle benden yardımlarını esirgemeyen diğer hocalarıma ve çalışma arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İsmail DEMİR

Erzurum 2002

GİRİŞ

1. CÂHİLİYYE DÖNEMİ'NE GENEL BİR BAKIŞ

Câhiliyye Dönemi'ni ele almadan önce, eski zamandan beri Arap toplumunun üzerinde yaşadığı ve hayatını birçok yönden etkileyen Arap Yarımadası hakkında kısaca bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişme noktasını teşkil eden Arap Yarımadası¹, Asya kıtasının güney batısında bulunur. Batısında Kızıldeniz ve Süveyş kanalının çevrelediği Tih Çölü, doğusunda Basra Körfezi, güneyinde Hint Okyanusu'nun çevrelediği Umân Denizi, kuzeyinde ise Fırat nehri ile Şam arasında uzanan ovalarla çevrilidir². Bu coğrafi bölge Arapların Cezîretü'l-Arab veya kısaltarak Elcezîre, İranlılar ile Türklerin de Arabistan adını verdikleri memlekettir³. Amerika kıtasının üçte biri kadar olan⁴ ve dünyanın en büyük yarımadalarının başında yer alan Arap Yarımadasının yüz ölçümü, 3.184.515 km² olup, toplam nüfusu da (1989 sayımına göre) 33 milyona yaklaşmaktadır⁵. Güney, batı ve doğudan üç tarafının sularla çevrili olması nedeniyle Yarımada halkı, burayı Elcezîre (ada) olarak isimlendirmektedir. Halbuki burası bir yarımadadır ve yeryüzünde bu büyüklükte bir yarımada da yoktur⁶.

Arabistan'ın coğrafi yapısı hakkında bilgi veren birçok coğrafyacı ve tarihçi, yarımadayı ikiden dokuza kadar, çeşitli şekillerde taksim etmişlerdir⁷. Yarımadanın coğrafi durumu hakkında bilgi veren İslâm coğrafyacılarından Bekrî (öl.487/1094) ile Yâkut el-Hamevî (öl.626/1229), daha ayrıntılı olarak yaptıkları tasnif ve sınırlandırmalarda Tihâme, Hicaz, Necid, Arûz ve Yemen adlarıyla beş bölüme ayırmaktadırlar. Zamanımızda siyasi şekillenmeler göz önüne alınarak Arap Yarımadası; Suudi Arabistan, Yemen Cumhuriyeti, Umân, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Bahreyn ve Kuveyt sınırları içinde kalan bölge olarak belirlenmekte ve yüzölçümü 3 milyon km² den biraz fazladır⁸.

¹ Büyükcoşkun, Kudret, "Arabistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *DİA*, III, 248.

² Mehmed Fehmî, *Târih-i Edebiyyât-ı 'Arabiyye*, s. 3; krş. De Goeje, M. J., "Arabistan", *İA*, I, 472; Büyükcoşkun, "Arabistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *DİA*, III, 248-49.

³ De Goeje, M.J., "Arabistan", *İA*, I, 472.

⁴ Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, s. 11.

⁵ Büyükcoşkun, "Arabistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *DİA*, III, 248.

⁶ *Hâtem et-Tâ'î*, s. 7; bkz. Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, 17.

⁷ Büyükcoşkun, "Arabistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *DİA*, III, 248.; krş. Mehmed Fehmî, s. 3-5; Mahumud Es'ad, *Târih-i Dîn-i İslâm- İslâm Tarihi*, s. 55-56.

⁸ Büyükcoşkun, "Arabistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *DİA*, III, 248; krş., *Târihu'l-Edebi'l-'Arabi* (Dayf), I, 18.

Yukarıda kısaca coğrafî konumuna değindiğimiz bu yarımada üzerinde yaşayan Arap toplumunun İslâmiyetin gelişinden önce yaşadıkları dönem el-Câhiliyye, el-‘Aşru’l-Câhilî, ‘Aşru mâ şable’l-İslâm şeklinde adlandırılır ve İlk Câhiliyye Çağı Son Câhiliyye Çağı diye iki dönemde mütalaa edilir. Çıkarılan kitâbeler, tabletler ve diğer eserler vasıtasıyla bilgi sahibi olduğumuz M. V. yüzyıldan önceki dönem İlk Câhiliyye Çağını, M. V. yüzyıldan İslâmiyetin doğuşuna kadar geçen yaklaşık bir asırlık dönem de Son Câhiliyye Çağını oluşturur. Son Câhiliyye Çağı hakkında ilk dönemden daha fazla bilgi sahibiyiz. En azından Arapların Câhiliyye Çağındaki durumunu yansıtan şiir, nesir vb. eserler M. V. asrın ortalarına kadar uzanır⁹.

Özel olarak Arapların İslâmdan önceki dinî ve sosyal hayat telâkkilerini, genel olarak da kişilerin ve toplumların günah ve isyanlarını ifade eden bir terim olan Câhiliyye kelimesi جہل kökünden türetilmiş olup eski sözlüklerde bu kelimeye ilmin zıddı olarak genellikle “bilgisizlik” anlamı verilir¹⁰. Câhiliyye; Arabistan’da, İslâmiyetin yayılmasından evvel yahut daha dar bir mana ile, İsâ’dan Hz. Peygamber’e kadar geçen döneme verilen isimdir¹¹. Genel anlamıyla İslâmdan önceki devre ad olmuş olan Câhiliyye kelimesi¹²; câhil oldu, bilmedi, ahmakça davrandı anlamındaki جہل filinden türemiş olup, ismu’l-cem‘ (topluluk ismi)dir ve tekili Câhilî şeklindedir¹³. er- Râğıb el-İsfahânî (öl. 502/1108), جہل kelimesinin üç değişik anlamından söz ederek nefsin bilgiden yoksun olması şeklindeki ilk anlamın, kelimenin asıl manası olduğunu ifade eder. Diğer iki anlamının ise, “bir, konuda doğru olanın tersine inanma ve bir konuda yapılması gerekenin zıddını yapma¹⁴” olduğunu söylemektedir. “جہل” kelimesi eski dilde pek çok kullanıldığı gibi, sonraları da “علم” (bildi)nin zıddı¹⁵ olarak kullanılmıştır. Fakat müsteşriklerden I. Goldziher (öl.1921), verilen bu anlamın, “جہل” kelimesinin ikinci derecedeki anlamını teşkil ettiğini belirtir. Ve bu kelimenin aslında “علم”nin değil, “sâkin, sabırlı ve halim oldu” anlamındaki “حلم”nin zıddı¹⁶ olduğunu

⁹ Savran, Ahmet-Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi-Cahiliye Dönemi*, s. 1; krş. Çağatay, Neşet, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 98.

¹⁰ Fayda, Mustafa, “Câhiliye”, *DİA*, VII, 17.

¹¹ Weir, T. H., “Câhiliye”, *İA*, III, 11.

¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Danışman, Nafiz, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe’i”, *AÜİFD*, c. V, sy. I-IV (1958), s. 192-197; Tülücü, Süleyman, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe’i”, *AÜİFD*, sy. IV (1980), s. 279-285.

¹³ Weir, “Câhiliye”, *İA*, III, 11; krş. Fayda, “Câhiliye”, *DİA*, VII, 17; *Hâtem-ü-Tâ’i*, s. 13.

¹⁴ Fayda, “Câhiliye”, *DİA*, VII, 17.

¹⁵ *Tehzîbu’l-Luğâ*, IV, 56; *Mu’cemu Meşâyisi’l-Luğâ*, I, 489; *el-Muḥkem*, IV, 119; *Lisânu’l-‘Arab*, II, 402; *el-Kâmûsu’l-Muḥîṭ*, III, 364.

sabırlı ve halim oldu” anlamındaki “حلم” nin zıddı¹⁶ olduğunu iddia ederek “zorba, sert, kaba veya pek hoyrat olmak” anlamına geldiğini ileri sürer. Bu anlamlardan ötürü o, el-Câhiliyye’yi “Barbarlık¹⁷” diye tercüme eder¹⁸. Eski Arap şiirinde cehl’in “şiddet, saldırganlık ve barbarlık” anlamında kullanıldığını, yerine göre bunun bir fazilet sayıldığını gösteren örnekler de vardır. Meselâ, meşhur Câhiliyye şairi ‘Amr b. Kulşûm (öl. M. 584)’un Mu‘allağasında Vâfir bahrindeki;

أَلَا لَا يُجْهَلُ مِنْ أَحَدٍ عَلَيَّ فَجْهَلٌ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ¹⁹

“Hele biri kalkıp bize karşı cahillik (zorbalık, barbarlık) etmeye görsün, o zaman biz zorbalıkta bütün barbarlardan baskın çıkarız” beyti, bu örneklerin en çarpıcı olanlarından. Mecdüddîn İbnu’l-Eşîr (öl.606/1209) ve ‘Abdulkâdir el-Bağdâdî (öl.1093/1682) de Câhiliyye devrini “İslâm’dan önce Arapların, Allah’ı, onun Peygamberini ve dinin esaslarını bilmedikleri, soy-sop ile övünme, zorbalık ve büyülenme gibi şeylere önem verdikleri zaman²⁰” diye tarif etmişlerdir. Philip K. Hitti ise, Câhiliyye teriminin “Yarımadada ilâhî kanunların Allah’tan vahiy alan bir peygamberin ve vahye dayanan bir mukaddes kitabın bulunmadığı devre anlamına kullanılmakta²¹” olduğunu bildirmektedir.

Câhiliyye kelimesi, İslâmdan önceki dönemde bilinmiyordu. İbn Hâleveyh (öl.370/980)’in *Kitâbu Leyse* adlı eserinde ifade ettiğine göre bu kelime, İslâmî devirde kullanılmıştır²². İslâmî dönemde ortaya çıkmış bir terim olan Câhiliyye, gerek Kur’ân’da gerekse hadislerde birçok yerde geçmektedir. Kur’ân’da bu terimin geçtiği âyetlerde muhtelif konulara değinilirken Câhiliyye döneminin, taassup ve barbarlığına, müşrik toplumun hayatına hâkim olan şiddet, kin ve nefrete işaret edilmektedir²³. Ayrıca جهل kökünden türemiş kelimelere Kur’ân-ı Kerîm’de sıkça rastlanmaktadır²⁴. İslâm’da daha doğrusu Kur’ân’da Câhiliyye olumsuz anlamda bir dînî terimdir. Çünkü o, kâfirlerin

¹⁶ *Cemheretu'l-Luga*, II, 144.

¹⁷ Goldziher, s.16.

¹⁸ Weir, “Câhiliyye”, *İA*, III, 11; krş. Fayda, “Câhiliyye”, *DLA*, VII, 17-18; Savran- Demirayak, s. 1; Hitti, I, 131-132.

¹⁹ Zevzenî, s. 128; *Fecru'l-İslâm*, s. 70; *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, s. 39.

²⁰ İbnu'l-Eşîr, Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadîs*, I, 323; ‘Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Şerhu Şevâhidi't-Tuhfeti'l-Verdiyye*, s. 10-11.

²¹ Hitti, I, 131-132.

²² *el-Muzhir*, I, 301; *Fecru'l-İslâm*, s. 53.

²³ Bkz. Âl-i ‘İmrân (2), 154; Mâide (5), 50; Ahzâb (33), 33; Fetih (48), 26.

²⁴ Bakara (2), 67, 273; Nisâ (4), 17; En’âm (6), 35, 54, 111; A’râf (7), 138, 199; Hûd (9), 29,46; Yûsuf (12), 33, 89; Nahl (16), 119; Furkân (25), 63; Neml (27), 55; Kasas (28), 55; Ahzâb (33), 72; Zümer (39), 64; Ahkâf (46), 23; Hucurât (49), 6.

küfrünün temelidir²⁵. Câhiliyye terimini çok geniş bir anlamda alarak, bu dönem insanların büsbütün medenî unsurlardan yoksun ve sadece geri bir yaşam tarzı içerisinde bulundukları sonucunu çıkarmak pek isabetli bir görüş değildir. Zira bu tabir, Arapların o zamanki din ve toplum hayatının bir kısım sakat âdet, örf ve geleneklerini ifade eder; yoksa bu zamanda yaşayan Araplar tamamen medeniyetten mahrum bir durumda değildiler²⁶. Bu hususta tarihçi İsmail Hâmi Danişmend de şu açıklamayı yapmaktadır: “Câhillik anlamına gelen bu kelimenin medenî seviye meselesiyle hiçbir alâkası yoktur; yani bu kelime eski Arap medeniyetlerinin inkârı için ortaya atılmış ve asırlardan beri o anlam da kullanılmış bir kelime değildir. Bundan maksat, İslâmiyetten evvelki devrin sırf din buhranı ve müşriklik âdetleriyle teamülleri bakımından bir gaflet ve dalâlet devri olduğunu belirtmekten ibarettir²⁷.”

2. CÂHİLİYYE DÖNEMİ'NDE SOSYO-EKONOMİK

VE KÜLTÜREL DURUM

Arap Yarımadasında yaşayan halk, yarımada'nın coğrafî, doğal yapı ve iklim itibarıyla çok bariz bir şekilde iki ayrı özellik arz etmesi ile ilgili olarak iki ana kümede toplanabilir. Bu iki küme, göçebe hayatı süren bedeviler (a'râb) ve köy ve şehirlerde yerleşmiş olan hadarîler (medenîler) dir. Câhiliyye döneminde Arapların toplum yapısında rastlanan göçebe hayat süren unsurlar ile yerleşik unsurları birbirinden ayıran hat, her zaman kat'î bir surette çizilmiş değildir. Yarı göçebe safhaları olduğu gibi şehir hayatına benzer durumlar da mevcuttur. Bedevî, çöl şart ve durumlarına insan yaşayışının en iyi bir uyumunu temsil eder. O, bir insan tipi olarak geçmişte ne idi ise bugün de hemen hemen odur ve kültürü de neredeyse aynı kalmıştır. Değişiklik, gelişme ve tekâmül onun hemen itaat edip tabi olacağı kanunlar arasında değildir. O, deve tüyü yahut keçi kılından yapılmış çadırlarda yaşamakta ve koyun veya keçi sürülerini aynı yerlerde, aynı şekilde otlatmaktadır. Koyun, deve yetiştirme ve daha az nispette de at bakmaktadır. Avlanma ve akın onun sürekli ve yerleşik işlevini oluşturmaktadır. Ona göre ziraat, sanat ve ticaretin her çeşidi, insan asaletine yakışmayan aşağılık işlerdir²⁸.

²⁵ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 259.

²⁶ Mahmud Es'ad, s. 170; Çağatay, s. 99.

²⁷ Danişmend, İsmâil Hâmi, *İzahlı İslâm Târîhi Kronolojisi*, s. 25,127; Tülücü, Süleyman, *Zuheyir b. Ebi Sulmâ ve Edebî Kişiliği*, s. 3.

²⁸ Hitti, I, 45-46; krş. Mahmud Es'ad, s. 133; De Goeje, “Arabistan”, *İA*, I, 474; *Hâtem et-Tâ'i*, s. 27-28; Özeydin, Abdülkerim, “Arap (İslâmdan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat)”, *DİA*, III, 321 vd.

Yarımadada yağmuru bol, su kaynakları yeterli olan bölgeler tarım, havancılık ve yerleşim merkezleri idi. Zamanla bu bölgelerde binalar yükseldi, refah artıp medeniyet unsurları ortaya çıktı. Bu bölgelerin sâkinleri, Yarımada'nın etrafındaki Yemen, Hicaz, Irak ve Şam'da yaşayan yerleşik halk idi. Sayıları çok az olan Arap Yarımadası şehirlerinde hayat çöldekine nazaran biraz daha yumuşamış olmakla beraber genel hatlarıyla müşterek bir özellik arz ediyordu. Çöllerde hayvan yetiştiricilik başlıca bir geçim kaynağı olduğu hâlde, şehirlerle köylerde tarım ve ticaret önemli bir yer tutuyordu²⁹. Dağlık ve taşlık içindeki hayatın çetin olması nedeniyle, Arabistan Çöl sâkinleri, yarımadada yağmur alan yer ve otlak bulmak için göçe ihtiyaç duyarlardı. Aslında göç denince bununla belli bir toprakta veya muayyen bir bölgede karar kılmayan, sürekli bir hareket anlaşılmamalıdır. Bilâkis Câhiliyye Araplarında genel olarak her kabilenin yaz ve kış mevsimlerinde belli konaklama yerleri vardı. O nedenle bedevîlik ile yerleşik hayat arasındaki içtimaî taksimden Bâdiye (çöl)'nin köy ve şehirlerden ayırt edilmesi anlaşılmamalıdır. Bazı bedevî kabilelerin, yerleşim bölgelerinden kopuk ve ilkel bir hayat sürdükleri, ot aramaktan başka işleri olmadığı bir geçek olmakla beraber, Arap kabilelerinin çoğu konaklama bölgelerine bağlıydılar. Oralardan bilgi edinmekte ve etkilenmekteydiler³⁰. Birbirleriye çok içli dışlı olduklarından dolayı, zannedilenin aksine hadarî (medenî)'nin hayatında olduğu gibi bedevînin hayatında da aynı sistem mevcuttu³¹. Aslında şehir hayatı da bizzat bir kabile hayatı idi. Örneğin; Medine şehri Evs ile Hazrec kabilelerinin, Tâ'if, önceleri Benû 'Âmir sonradan Sakîf kabilesinin, Mekke ise Kureys'in yerleşim merkezleri idi³². Bundan da anlaşılıyor ki çöl, şehir ve köyler gibi yerleşim merkezlerinden tamamen soyutlanmış değildi. Bir kabilenin çölde de şehirde de yeri vardı. Hadarîler (yerleşikler, şehirliler) dağların arasında şurada burada dağınık bir şekilde bulunan verimli mahsuldar vadileri işgal ederlerdi. Şehirleri ve kaleleri; bağlar, bahçeler, hurmalıklar, tarlalar, lâtif meralar ile çevriliydi. Bu kimseler ziraat, ticaret ve hayvancılıkla uğraşırdı. Bu meşguliyetleri sebebiyle daha yumuşak tabiatlıydılar. Bedevîler çöllerde oturur ve çobanlıkla meşgul olurdu. Gerek tecrübe ve gerekse baba ve dedelerinden öğrendikleri ile çölün sırlarını bilmekteydiler. Kuyuları, menba'ları ta-

²⁹ Çağatay, s. 128-129.

³⁰ *el-Câhiliyye*, s. 57.

³¹ *Hâtem et-Tâ'î*, s. 29.

³² *el-Câhiliyye*, s. 58.

kip edip gölgelik, ağaçlık ve otlak yerlere göçerlerdi³³.

Gerçek göçebe hayatı yaşayan bedevî Araplar; Hitti'nin de dediği gibi, "Hiç de avarelik olsun diye beyhude yere dolaşan çingeneler değildiler³⁴." Câhiliyye devrinde Arapların şehir ve çöl hakkında görülen olumlu ve olumsuz davranışların, şahsî menfaat ve nefsinin korumanın acil ve kesin icaplarından meydana geldiği muhakkaktır. Özellikle bedevî, kendisinde bulunmayan imkân ve kaynakları ya zor kullanarak, baskınla ya da sulh içinde ticarî mübadele ile daha elverişli durumdaki komşusundan temin etmede ısrarlı davranırdı. O, ya bir korsandı veya bir tüccardı. Bazen her iki özellik de onda birleşirdi. Bedevî Arabın çoğu zaman içinde korsan rolünü oynadığı çöl, denizle ortak özelliklere sahipti³⁵. Bedevînin hayatında deve, hurma ağacı, çöl ve kum vardır. Çöl, onların ananelerinin bir muhafızı, konuşma dili ve kan saflığının bekçisi, tecavüz ve müdahalelere karşı bir savunma hattıdır³⁶. Bedevîler, Yarımada nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyorlardı³⁷. Sanat, ziraat ve ticaret gibi geçim yollarından hoşlanmayan bu insanlar, hayvanlardan elde ettikleri ürünlerle geçinirler, az bir emek sarf edip yetiştirdikten sonra hayvanlarının etlerini yer, sütlerini içer, yün ve derilerinden elbise ve çadır yaparlardı. Çok sıkıştıkları zaman ise kertenkele, ada tavşanı, çöl faresi yerler, hayvanlarının gıdası hususunda da tabiata güvenirlerdi. Hayvanlarından temin edemedikleri ihtiyaç maddelerini değiş-tokuş yoluyla elde etmeye çalışırlardı³⁸.

Araplar genellikle çöllerde yaşadıkları için, bu ortamın şartlarına uymak zorunda kalmışlardır. Onlar için mal, mülk ve servet sahibi olmak, cengâverlik, şairlik, iyi bir nesepten gelmek, çok çocuğa, özellikle de erkek çocuğa sahip olmak bir övünç vasıtasıydı. Onların başlıca meşgalesi "ğazv" adı verilen yağma ve harplerdi³⁹. Zira Câhiliyye Arapları baskın ve yağmaları bir geçim vasıtası edinmişlerdi. Kendilerine düşman olan kabileyi basarlar, develerini sürüp götürürler, kadın ve çocuklarını esir ederlerdi. Aralarında düşmanlık asla eksik olmazdı. Diğer kabile de fırsat kollar düşmanın yaptıklarına karşılık verirdi. Karşılarında düşman kabile bulamadıkları zaman ise, bu tür hareketlerini kendi akraba ve dostlarına yöneltmekte tereddüt etmezler, bu defa birbirleriyle sava-

³³ Mahmud Es'ad, s. 133-234.

³⁴ Hitti, I, 45.

³⁵ A.e., I, 46.

³⁶ A.e., A.y.

³⁷ Kumeyr, Y., *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, s. 19; *Fecru'l-İslâm*, s. 9.

³⁸ *Fecru'l-İslâm*, a.y.

³⁹ Tülücü, a.g.t., s. 5.

şırlardı⁴⁰. Bu durumu ve böyle bir hayata hâkim prensipleri, Emevî iktidarının ilk zamanlarının şâiri el-Ğuṭâmî (öl.130/ 747'ye doğru) şöyle açıklamaktadır: “Şehir ve köy hayatı hoşuma gitmiş ise, bizi sahranın nasıl bir adamı olarak görüyorsun? Onlar savaşmak üzere tayları besleyip hazırladıysalar, bizim uzun süngülerimiz ve güzel atlarımız vardır. Biz herhangi bir kabileye karşı baskında bulunursak, o kabile nerede bulunursa bulunsun yağma onları fakr u zaruret içinde bırakır. Dıbâb'tan Hilâl ve Dabbe kabilelerine baskın yaptık. Eceli gelenin eceli gelmiştir. Bazen kardeşlerimizden başkasını bulamadığımızda kardeşlerimiz Bekrî'lere saldırırız⁴¹.”

Soya bağlılık, Bedevî toplumun temelini oluşturmakta; ister sanal ister gerçek olsun, kan akrabalığı, kabile teşkilât ve yapısında birleştirici ve kaynaştırıcı bir rol oynamaktadır⁴². Soya aşırı bağlılık demek olan ‘asabiyyet’⁴³ kabilenin, kabileciliğin ruhu ve Câhiliyye döneminin enbelirgin özelliklerindendir. Arap soy bilginleri soy tabakalanma-sını insan vücudunun yaratılışı ve şekli üzerine tertip edip şa‘b (millet), kabîle, ‘imâre, baṭn, fahz ve faşîle şeklinde altı kısımda değerlendirmişlerdir. Bazı bilginler bu taksimata yedinci olarak ‘aşîre’yi eklemişlerdir⁴⁴. Bu duruma göre soy, fasîle’den başlar şa‘b’da son bulur.

İslâmın doğuşundan az önceki kritik dönemde orta ve kuzey Arabistan’da yaşayan halkın en belirgin özelliğini bedevî kabileciliği oluşturmaktaydı⁴⁵. İslâm’dan önce Arap toplumunda kabile siyasî bir birlik oluşturmuyordu. O, aralarında akrabalık, kan bağı, gaye birliği olan ve az da olsa nesep birliği olmaksızın antlaşma⁴⁶ ile bir araya gelen fertlerden oluşmaktaydı. Kabileler çoğunlukla Rebî ‘a, Muḍar, Evs ve Hazrec gibi kendisinden geldikleri baba ismiyle isimlendiriliyor, bazen de Becîle ve Hındif gibi anneye nispet ediliyordu⁴⁷. Bu itibarla kabileyi baba iktidarına dayalı ilkel bir devlet olarak isimlendirmek mümkün olabilir.

Câhiliyye toplumu sosyal sınıf itibarıyla üçe ayrılır. Başka bir ifadeyle kabile üç

⁴⁰ *Fecru'l-İslâm*, s. 9; krş. Ķuṭâmî, *Divân*, s. 58-59; *Şerhu Divâni'l-Ħamâse*, I, 348-349; *el-Câhiliyye*, s. 65; Hitti, I, 48.

⁴¹ *Fecru'l-İslâm*, s. 9; Hitti, I, 47.

⁴² *A.e.*, I, 49.

⁴³ Özeydın, “Arap (İslâm’dan Önce Araplar’da Sosyal ve İktisadî Hayat)”, *DİA*, III, 321.

⁴⁴ Mahmud Es’ad, s. 79-80.

⁴⁵ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, s. 26.

⁴⁶ Hılף (antlaşma) hakkında geniş bilgi için bkz. Corcî Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, IV, 28 vd.; *el-Câhiliyye*, s. 46-47.

⁴⁷ *Ħâtem et-Ṭâ’î*, s. 29.

sınıf insandan oluşmaktadır:

1- Kabilenin asıl fertleri kabul edilen soylular; bunlar kan ve nesep itibarıyla ortaklırlar. Savaşta, barışta kabilenin ortak paydası, kabileyi ayakta tutanlar olarak addedilirler ve kendi aralarında kabilenin hürleriyle evlenirler⁴⁸. Bu sınıf, aile ve kabilenin adını taşır. Bütün bireyler eşit haklara sahiptirler, birlikte göç ederler, savaşlara giderler, her hususta ortak ve eşit bir hayat yaşarlar⁴⁹, gerektiğinde kabileleri uğruna hayatlarını seve seve verirlerdi.

2- Mevâlî (azat edilmiş köleler); Câhiliyye döneminde mevâlî köleler ile hürler arasında orta bir sınıftı ki, genel olarak azat edilmiş köleler ve cariyelerden oluşmaktaydı. Herhangi bir köleyi sahibi azat ederse o azatlı, sahibinin mevlâsı olur, velâ yoluyla ona yahut kabilesine mensup sayılır, akraba niteliği kazanırdı⁵⁰. Mevâlî sınıfından sayılan, ancak velâ durumu esaret veya kölelikten gelmeyen bir grup insan daha vardı ki bunlara da *hulefâ* (müttefikler) denirdi. *Hulefâ*'dan olan insanların *halîf* (müttefik)'i bulundukları kabilenin fertleri ile bir kan bağları mevcut değildi. Bu grubu umumiyetle işledikleri ağır bir suç, cinayet, kabile sistemine ve âdetlerine kaşı gelme nedeniyle asıl kabilesinden kovulup, diğer bir kabilenin yahut ferdin himâyesine girerek o şekilde yaşamaya mecbur kalanlar oluşturmaktaydı. Bunlar, bütün haklarında ve görevlerinde himâyesine girdikleri kabilenin asıl ferdi, ya da şahsın öz evlâdı gibi muamele görürlerdi. Te'ebbeṭa Şerren (öl. M. 540'a doğru), Şenferâ (öl. M. 525'e doğru), es-Suleyk b. es-Suleke (öl. M. 605'e doğru) ve 'Urve b. el-Verd (öl. M. 594'e doğru) gibileri bu şekilde kabilelerinden sürgün edilip de halîf olarak meşhur olmuş şahsiyetlerden birkaçıdır⁵¹. Câhiliyye devrinde mevlâ bazen Hristiyan, Yahudî, Mecusî olabilirdi. Bu hususta din farklılığının tesiri söz konusu değildi. Daha sonra İslâmiyet, velâyı sadece Müslümanlara tahsis etmiştir⁵². Diğer taraftan Araplarda velâ, genel ve özel birtakım hükümlere, kaidelere tabi idi. Umumî ahkâma göre hürlerin altında, esirlerin üstünde sayılan mevâlî, köleler gibi alınıp satılamazdı. Fakat gerek evlilikte ve gerekse mirasta onlara hür gibi muamele edilmezdi. Mevlâ hür bir kız veya kadınla evlenemezdi. İşlediği suçun diyeti, sanki köleymiş gibi hürün diyetinin yarısıydı. Kısaslarda da aynı şekilde muamele göre-

⁴⁸ *Hâtem eṭ-Ṭâ'î*, a.y.; karşı. *el-Câhiliyye*, s. 59; *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 67.

⁴⁹ Çağatay, s. 131.

⁵⁰ Corci Zeydân, IV, 38; Çağatay, s. 132.

⁵¹ *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 67; *el-Câhiliyye*, s. 59-60; *Hâtem eṭ-Ṭâ'î*, s. 29.

⁵² Corci Zeydân, IV, 42.

rek hür birinin cezasının yarısı ile cezalandırılırdı. İslâmî dönemde olduğu gibi Câhiliyye devri Araplarında da mevâlî birkaç gruba ayrılmaktaydı. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

a- 'İtk mevlâsı: Esir veya köleyken önemli bir hizmetinden dolayı azat edilen şahsa denirdi.

b- 'Akd mevlâsı: Hılf yahut istinâ' mevlâsı da denilmektedir. Bir şahsın başka bir şahsa her ne şekilde olursa olsun bir hizmet, bir ittifak veya bir karışma ile intisap etmesi ve bu intisabın yıllarca devam etmesinden hasıl olurdu.

c- Rahm mevlâsı: Bu mevlâlık türü, bir kabilenin mevâlisinden biriyle evlenmekle olurdu⁵³.

Velânın hukukî ahkâmına gelince, bu, mevlânın türüne göre değişirdi. En önemli nokta miras hususu idi. İtk mevlâsına vâris olunur, fakat o vâris olamazdı. 'Akd mevlâsına ne vâris olunur ne de o vâris olabilirdi. Rahm mevlâsı ise hem vâris olur hem de kendisine vâris olunurdu. İslâmiyetten önce Arap asabiyetinde mevâlî büyük bir tesir icra ettiği gibi İslâmiyet devirlerinde de büyük bir inkılâp vücuda getirerek hâkimiyeti bir devletten ötekine aktarma derecesine kadar büyük mevki tutmuşlardır⁵⁴.

3- Köleler; Câhiliyye Arap toplumunu oluşturan unsurların sonuncusu ve en önemlisi kabul edilmiş köleler; toplumun savaş esirlerinden yahut Habeşistan ile Arap Yarımadasına komşu yabancı milletlerden satın aldıkları köle ve cariyelerden oluşan, soyluların (hür) sahip oldukları şeref ve haklardan tamamen mahrum bir sosyal sınıfı oluşturmaktaydılar. Bu sınıfı oluşturan köle ve cariyeleri, özellikle esir tüccarları yakın çevrelerden, komşu memleketlerden getirip belli zamanlarda ve yerlerde kurulan pazarlarda satarlardı. Bazı kişiler ticaret malı alım-satımı ile uğraştıkları gibi köle ticaretiyle de uğraşırlardı. Esir ticareti yapanların en önemlisi Kureyş kabilesi idi. Örneğin; Ficâr savaşında Kureyşin reisi olan 'Abdullah b. Cud'ân et-Teymî, Câhiliyye devrinin en meşhur esir tacirlerinden ve cariyeye satıcılarından biriydi⁵⁵. Bu dönemde esirler ve cariyeler mal ve eşya gibi alınıp satılır, miras yoluyla bir kimseden ötekine geçer, hediye edilir yahut da gelin mehri olarak verilirdi. Köleler sanat, ticaret ve çiftçilikte, bazıları

⁵³ Zikredilen velâ türleri hakkında geniş bilgi için bkz. Corci Zeydân, IV, 38 vdd.

⁵⁴ Corci Zeydân, IV, 43-44; krş. Çağatay, s. 132-133.

⁵⁵ Corci Zeydân, IV, 36; Çağatay, s. 131-132.

da, İslâmî devirdeki kadar olmasa bile, savaşlarda kullanılırdı⁵⁶. İslâmiyetin ilk yıllarında Müslümanların Mekkeli müşriklerle yaptıkları Uhud savaşında Hz. Peygamberin amcası Hz. Hamza'yı şehit eden Vahşî bunun bir örneğini teşkil etmektedir⁵⁷.

Araplar cariyelerle evlendiklerinde onlardan olan çocukları da köle sayarlardı. Ancak o çocuklar arasında zeki, becerikli ve kabiliyetli olanlarını babaları isterlerse kendi neseplerine katarlardı. Öyle olmayanlar ise köle olarak kalırdı. Arap şairlerin ve savaşçıların meşhurlarından 'Antere b. Şeddâd el-'Absî'nin babası Şeddâd'ın nesebine ilhakı o şekilde gerçekleşen bu tür olayların en meşhuru. Diğer taraftan borçlulardan da borçlarından dolayı köle edinilenler oluyordu. Ayrıca kumar ile köle olanlar da vardı ve bu duruma Ebû Leheb'in 'Âş b. Hişâm'ı kumarda kaybettiği için kendine köle yaparak ona devesini otlatmış olması en iyi bir örnek oluşturmaktadır. Köle ve cariyelerin işledikleri suçların cezaları, hürlerinkinin yarısı idi. Bir köle savaşa katılsa dahi ganimetlerden pay alamaz, onun hissesi efendisine verilirdi⁵⁸. Köle ve cariyelere son derece acımasızca muamele yapılır, hayvanlardan da aşağı tutulurdu. Örneğin, birisi bir köle satın aldığında boynuna ip takarak hayvan nasıl götürülürse onu o şekilde evine götürürdü. Köle harp esiri ise kâkülünü keserek o köle kurtuluş fidyesi verinceye kadar kâkülünü ok kuburuna (kılıf) koyup saklardı⁵⁹. Bir köle veya cariyeye, sahibi, kayıtsız şartsız, istediği gibi muamele edebilirdi. İsterse onu ölünceye kadar döver, elini, kulağını, burnunu keser, gözünü çıkarır hatta öldürebilirdi. Bundan dolayı da sorumlu olmazdı⁶⁰. Bu durumun örnekleri çoktur. İslâmdan önce Araplar, önemli bir sebep olmadıkça köle azat etmezlerdi. Ancak köle sahibi vasiyetle ölümünden sonra köleyi azat ederse, ölümünü müteakip o, hür olurdu. Köle efendisinin köleliğinden kurtulmak isterse ondan satılmasını isterdi. Sahibi razı olursa bir başkasına satar, aksi halde onun hizmetinde kalmaya devam ederdi. Ancak İslâmdan sonra dînî siyasetin hikmetine binaen 'itk (azad etme) çoğalmıştır⁶¹.

Câhiliyye döneminde Arap Yarımadasının büyük çoğunluğunu bu soylu (hür), mevlâ ve köle sınıfları oluşturmakla beraber diğer milletlerden oluşan muhacirler de

⁵⁶ Corci Zeydân, IV, 37.

⁵⁷ *el-Câhiliyye*, s. 60.

⁵⁸ Corci Zeydân, IV, 37; Tülücü, Süleyman, "Mu'allaka Şairlerinden: 'Antere", *EKEV Akademi Dergisi*, c. I, sy. 4 (Mayıs 1999), s. 16.

⁵⁹ Corci Zeydân, IV, s. 36.

⁶⁰ Çağatay, s. 132.

⁶¹ Corci Zeydân, IV, 36-38.

vardı. Bunların bir kısmının çeşitli sebeplerden dolayı asıl ve nesepleri yok olmuştur. Ayrıca zikri geçen sınıfların dışında Güney Arabistan (Yemen)'da bir de Ebnâ' sınıfı vardı ki; bunlar Yemen'i Habeşlilerin istilâsından kurtaran İranlıların çocukları ve torunlarından meydana gelmişlerdi. Bu sınıf hür olduğu için Yarımada'da ikamet eden mevâliden ayırmak üzere bunlara Ebnâ'u'l-Fursî'l-Ahrâr veya sadece Ebnâ' adı verilmişti. Yerli halkın yardımıyla Habeşlileri Yemenden çıkaran İran askerleri oralara yerleşmişler, evlenip çoğalarak bu sınıfı oluşturmuşlardı. Bunlara İslâmdan sonra bulundukları yerlerin değişik olması nedeniyle çeşitli isimler verilmişti. Örneğin; "Yemen'dekilere Ebnâ', San'â'da bulunanlara Benu'l-Ahrâr, Kûfe'dekilere Ehâmire, Basra'dakilere Esâvire, Elcezîre'dekilere Hağârime ve Şam'dakilere Cerâcime"⁶² deniliyordu⁶³. Câhiliyye Dönemi'nde Arap kabileleri birbirlerinden ayrı bağımsız yaşar ancak belirli antlaşmalarla bir araya gelebilirlerdi⁶⁴. Kabileler oluş ve sistem itibarıyla birbirlerinin benzeriydiler⁶⁵. Fert ile kabilesi arasında ferdi tüm varlığı ile kabilenin ve kabileyi de tümüyle ferde ait sayan kuvvetli bir bağ vardı⁶⁶. Fert kabile için ve onunla yaşardı⁶⁷. Kabilde sanıldığı gibi anarşi değil, aksine fertlerin birbirleri ile olan ilişkilerini düzenleyen iç ve diğer kabilelerle ilgili hususları belirleyen dış prensipler vardı⁶⁸. Söz konusu devirde kabile mensupları, tam manasıyla birbirlerine kefil idiler. Kardeşleri ister zalim, ister mazlum olsun ona yardım ederlerdi. Özellikle kabile tarafından himayeye alınan adamı korumak için son derece gayret ederlerdi. Aralarından biri suç işlerse, bütün kabile o suçu üzerine alırdı. Kabiliden biri bir ganimet ele geçirdiğinde ise bu ganimet bütün kabilenin olmakla beraber en iyisi kabile başkanının olurdu. Zaten bir çadır ve içindeki mütevazı eşyalar ferden malik olunan şeylerdi. Su, otlak ve ziraat için elverişli olan arazi, kabilenin müşterek mâmelekini teşkil ederdi⁶⁹. Kabile suç işleyen kişiyi korumadan vazgeçerse o kimse başka kabileye sığınır ve kendini o kabilenin bir ferdiymiş gibi sayardı. Câhiliyye Dönemi'nde Arapların vatandaşlığı milliyet vatandaşlığı değil, kabile vatandaşlığı idi. Toplumdaki bu korunma ve korumak için bir kabileye bağlanma şuuru asabiyet olarak anılırdı⁷⁰. Bu

⁶² *el-Eğâni*, XVII, 313.

⁶³ Corcî Zeydân, IV, 44-46; krş. Çağatay, s. 133.

⁶⁴ *Udebâ'u'l-'Arab*, I, 19.

⁶⁵ *el-Câhiliyye*, s. 43.

⁶⁶ *Udebâ'u'l-'Arab*, I, 20.

⁶⁷ *Hâtem et-Ṭâ'i*, s. 30.

⁶⁸ *el-Câhiliyye*, s. 61.

⁶⁹ Hitti, I, 49-50.

asabiyet olarak anılırdı⁷⁰. Bu asabiyet millet fikrini ve Arap ırkını içine alacak şekilde geniş çerçeveli olmayıp aksine çoğunlukla dar çerçeveli idi. Nerede ise batn yahut dar anlamıyla kabile sınırını geçmiyordu. Bu nedenle Araplarda soy birliği şuurunun olmasına rağmen, çoğu kez, bir kabilenin batn'ları arasında mücadele ve savaşırlara şahit olunmaktaydı. Zira cemaat veya batn'a ait olan asabiyet tüm kabile topluluğu asabiyetini gölgede bırakmaktaydı⁷¹.

Soylu, mevlâ ve kölelerden oluşan kabile fertlerini, kabilenin şeref ve haysiyetini korumayı hedefleyen velâ, asabiyet, yardımlaşma ve dayanışma gibi mefhumlar bir araya getirmekteydi. Bu da kabile mensuplarına ve kabile vatanına şartsız ve sınırsız bir sadakat göstererek aşırı bir tutkuyla bağlanmaktan başka bir şey değildi. Onların kabileye olan bağlılık ve sadakatleri karı-kocanın birbirlerine olan sadakat ve bağlılıklarından farksızdı. Nitekim şair Di'bil el-Huzâ'i (öl. 246/860), "Kabileni koru, ona bağlı ve sâdık ol. Zira o, karı ile koca arasını ayırt eden bir hakka sahiptir⁷²" anlamındaki beytiyle bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Araplarda kabileye samimî bağlılık, bütün fertlerinde var olan sağlam bir duygu idi. Onlar kabileleri uğrunda her türlü fedakârlıkta bulunmak mecburiyetinde idiler. Böylece Arabın kendisiyle meşhur olduğu ferdiyetçilik, kabilecilik şuuru içinde eriyip giderdi. Fert daima kabilenin hayrını kendi iyiliği görür ve kabilenin hatalarını yüklenmek de ona düşerdi⁷³. Câhiliyye Dönemi'nde her kabilede köklü, sökülme-yen ve kabile fertlerinin ferdiyetçiliklerinin bir ifadesi olan mensubiyet duygusu, kabilenin kendi kendine yeterliliğini ve mutlak bir birlik teşkil ettiğini göstermektedir. Bir kabile, kendi dışındaki herhangi bir kabileyi kendisinin normal bir avı, yağma yahut katledilmeye müstahak bir hedefi gibi görmektedir⁷⁴.

Araplar hareketlerinde serbest olmaya çok düşkün idiler. Başkalarının kendilerine hâkimiyetini ancak zorla kabul eder, ele geçirdikleri ilk fırsatta baş kaldırır ve o hâkimiyeti bertaraf ederlerdi⁷⁵. Eskiden beri onların bütün fertleri bu durum ve düşüncede olduğundan hepsi de bir derecede şeref ve şöhrat arzusundaydı. İşte Arapta mevcut bu hürriyet ve istiklâl fikri, devamlı ve muntazam bir hükûmet kurmaya engel olmaktay-

⁷⁰ *Fecru'l-İslâm*, s. 10; krş. Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 2-3.

⁷¹ *el-Câhiliyye*, s. 45-50

⁷² *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 519; Hitti, I, 51.

⁷³ *el-Câhiliyye*, s. 61.

⁷⁴ Hitti, I, 51.

⁷⁵ *Udebâ'u'l-'Arab*, I, 20.

dı⁷⁶. Kabilelerde yönetim yarı demokratik bir yapıya sahip denebilecek tarzdaydı. Her kabilenin, kendisine ait reis, şeyh ve seyyid⁷⁷ denen bir başkanı vardı. Kabile reisi seçilecek bir kişide şu özellikler bulunmalıydı: Yaş, tecrübe, hikmet (akıllılık), uysallık, doğru fikirlilik, uzak görüşlü olmak, zenginlik, cesaret, cömertlik, kendisine kabilenin hoşnutluğunu ve beğenisini kazandıracak ve hürmetini sağlayacak akıcı bir hitabete sahip olmak; zira kabile; erkeklik, kahramanlık, cesaret, cömertlik, soyluluk ve nesep temizliği sıfatlarına daha fazla sahip olan reis yahut şeyhe muvafakat ederdi. Bu makama krallıklardaki gibi tevarüs yoluyla sahip olunamazdı⁷⁸. Yukarıda sayılan özelliklerin en önemlileri; cömertlik, yiğitlik, akıllılık ve uysallıktı. Cömertlik ise bunların başta geleni idi. Bir Arap, insanlar ona yardım için başvurduklarında kendisini kabile içinde, toplumun direklerinden en sağlamı olarak görürdü. Yoksullar, zayıflar ve ihtiyaç sahipleri ona sığınırldı. O da kendisini halkının reisliğine ulaştıracak olan şerefli yolda yürürdü. O makama gelince de malî gücü nispetinde insanlara yardım ve onları hoşnut etmeye devam ederdi. Âciz ve zayıflara destek olur, mazlumlara yardım eder, esirleri kurtarır, fakirleri doyurur, zulme uğrayanların hakkını alırdı. Çünkü reislik, zorbalık ve istibdat ile birlikte yürümezdi⁷⁹. Kabilde şeyh mutlak otoriteye sahip değildi; kabileyi meydana getiren ailelerin başkanlarından oluşan bir istişare meclisi ile teşrîk-i mesaîde bulunması yaygındı. Onun bu vazifede kalması kendisini seçenlerin ona iyi niyet beslediği müddetçe sürerdi. Umumiyetle Arap, özellikle de bedevî, doğuştan demokrattı. O şeyhi ile eşitlik temelinde münasebet kurardı. İçinde yaşadığı cemiyet ise, her şeyi eşitlik temelinde ele alırdı. Araplar melik unvanını kendi reisleri için hiç kullanmamaktaydılar⁸⁰.

Kabile reisi; harplerde kabilesine kumanda eder, ganimetleri dağıtırdı; kendisi için de ganimetten belli bir pay vardı. Diğer kabilelerden gelen elçileri kabul ederdi⁸¹. Reis göç sırasında çadır kurulacak yerleri seçer, konuk ağırlardı. Onun çadırı daima kabilenin konduğu yerin giriş noktalarına kurulurdu. Bazen bu kabile, ikinci veya üçüncü derecede kollara ayrılırdı. Bu durumda da aralarındaki bağlar manevî yönden muhafaza edilir ve hepsinin üstünde genel başkan (Şeyhu'l-Meşâyiḥ) adıyla anılan biri bulunurdu.

⁷⁶ Mahmud Es'ad, s. 140.

⁷⁷ Lewis, s. 27; Atar, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 28.

⁷⁸ *el-Câhiliyye*, s. 44.

⁷⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, 145; karşı. *el-Câhiliyye*, s. 45.

⁸⁰ Hitti, I, 52.

⁸¹ *Hâtem et-Tâ'î*, s. 31.

Kendisine bazen emîr unvanı da verilen bu başkan, taştan yapılmış bir hisarda oturur veya sürüleriyle çölde, çadırda yaşardı⁸². Kabile kanun mahiyetinde sağlam örf ve âdetlere göre yönetilir ve her fert kendini bu kaidelere bağlı sayardı⁸³. Kabile başkanın icra gücü yoktu; bundan dolayı cinayetlere yönelik hukukî kurallar da mevcut değildi⁸⁴. Kabile reisinin görev ve sorumlulukları imtiyazlarından daha fazlaydı. Kabilenin bireyleri böyle birinin emrine itaat ederler ve verdiği görevleri yerine getirirlerdi. Ancak mutlak hürriyet ve aşırı benlik arzuları, zaman zaman bedevîlerin nefislerinde canlanarak kabile reisinin verdiği hükme boyun eğmezlerdi. Zira reisin, kabile fertlerini, hükmüne boyun eğdirecek zorlayıcı bir küvveti yoktu. Bedevînin bu hükme karşı çıkması ve kabileyi bütünüyle terk etmesi olağan işlerdendi⁸⁵.

Şâirimiz Hâtîm et-Tâ'î'nin yaşadığı M. VI. asırda, kabileler arasında birçok muharebeler, gayr-i nizâmî gazveler meydana gelmiştir. Kabileler, aralarındaki bu kıtal ve savaşları gündüzleri yaptıkları gece olunca bıraktıkları ve gün ağarınca tekrar devam ettirdiklerinden dolayı, bunlara Eyyâmu'l-'Arab denmiştir⁸⁶. Bedevîlerin tarihi ise esas itibarıyla, Eyyâmu'l-'Arab diye isimlendirilen mahallî savaşlarla ilgili bilgi yığınınından ibarettir⁸⁷. Eyyâmu'l-'Arab, Arap geleneğinde, Câhiliyye döneminde kabileler arasındaki savaşlara delâlet eden bir tabir⁸⁸ olmakla beraber, İslâmî devirde Arapların katıldığı çeşitli savaşlar için de kullanılmıştır. Nitekim son zamanlarda Câhiliyye ve İslâmî dönemde yapılan savaşlarla ilgili “*Eyyâmu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*” ve “*Eyyâmu'l-'Arab fi'l-İslâm*” adı altında bazı kitaplar yazılmıştır⁸⁹. Eyyâmu'l-'Arab, genellikle sürü hayvanları, otlaklar yahut su kaynakları üzerinde çıkan anlaşmazlıklardan doğmuş kabileler arası kıtal ve düşmanlıklardır⁹⁰. Bu muharebelerin bir kısmı da çoğunluğu bedevî gurunundan kaynaklanan ehemmiyetsiz sebeplerden çıkmaktaydı. Bu savaşlar genellikle kabilenin kendi içinde olurdu, ancak nadiren de olsa İranlılarla Araplar arasında olan Zûkâr savaşı gibi, yabancı düşmana karşı yapıldığı da olurdu⁹¹. Bu tür çatışmalar genel-

⁸² Çağatay, s. 100.

⁸³ Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 10.

⁸⁴ Çağatay, a.y.; Brockelmann, s. 4.

⁸⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, 145-146; krş. Corcî Zeydân, IV, 47.

⁸⁶ *el-Câhiliyye*, s. 47; *Hâtem et-Tâ'î*, s. 34.

⁸⁷ Hitti, I, 132.

⁸⁸ Mittwoch, E., “Eyyâmü'l-'Arab”, *İA*, IV, 421.

⁸⁹ Kapar, Mehmet Ali, “Eyyâmü'l-'Arab”, *DİA*, XII, 15.

⁹⁰ Hitti, I, 134.

⁹¹ *Udebâ'u'l-'Arab*, I, 24; krş. Çağatay, s. 47; *Hâtem et-Tâ'î*, s. 34-35.

likle şahıslar veya kabileler arasında çıkan bir tartışma ile başlar, daha sonra savaşa dönüşürdü. Bu savaşlarda sebep ne olursa olsun, asıl amaç intikam almaktır. Öyle ki, Araplar hasımlarından intikam alıncaya kadar içki içmez, koku sürünmez ve eşlerine yaklaşmazlardı⁹². Onlar, öldürülenin intikamı alınmadığında kabrinden baykuşa benzeyen, hâme diye isimlendirdikleri bir kuşun çıkıp, katil yahut akrabalarından biri öldürölünceye kadar “bana su veriniz, bana su veriniz” diye seslendiğine inanırlardı⁹³.

Câhiliyye Dönemi’nde Arapların düzenli bir orduları yoktu, aksine ordu kabile reisinin yönetiminde dağınık bir şekilde idi. Silâhları ise kılıç, kalkan, mızrak ve yaydan oluşmaktaydı. Süvarileri, zırh ve miğfer giyerlerdi⁹⁴. Zûkâr, Bu’âs, Dâhıs-Ğabrâ’ ve Besûs savaşları Eyyâmu’l-‘Arab’ın en önemli savaşlarındandır. Zûkâr, Hz. Peygamber kırk yaşında iken (M.610-611) Araplarla İranlılar arasında meydana gelen ve Arapların “Yâ Muhammed!” hitabını parola olarak kullandıkları rivayet edilen bir savaştır. Bû’as harbi Evs ve Hazrec kabileleri arasında Hz. Peygamber’in hicretinden beş veya altı yıl evvel (M.616-617)⁹⁵ Medine, evvelki adıyla Yesrib’de olmuştu. Her nevi çatışmaların yasaklandığı el-Eşhuru’l-Hurum’a isabet etmesi dolayısıyla Eyyâmu’l-Ficâr adıyla da anılmıştır⁹⁶. Bedevîler arasında çıkan savaşların en eskisi ve en meşhuru Besûs harbidir. Benû Bekr ile akrabaları Benû Tağlib arasında kuzeydoğu Arabistan’da M. V. asrın sonlarına doğru çıkmış bir harptir⁹⁷. M. VI. asırda meydana gelmiş olan büyük bir muharebe de Dâhıs ve Gabrâ’ günüdür. Bu harp, iki akraba kabile olan ‘Abs ve Zubyân kabileleri arasında cereyan etmiştir⁹⁸. Eyyâmu’l-‘Arab ile ilgili rivayetler M.VII yüzyıldan itibaren tedvin edilmeye başlanmıştır. Ancak bu kitaplar günümüze intikal etmemiştir. Bazı kaynaklarda Eyyâmu’l-‘Arab’a dair anlatılanlar, İslâmdan yaklaşık 150 yıl öncesine ait olaylardır. Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. el- Muşennâ (öl. 209/824)’nın biri 75, diğeri 1200 savaş hakkında bilgi veren iki eser telif ettiği⁹⁹, Ebu’l-Ferec el-İşfahânî (öl.356/967) ’nin de 1700 savaşı anlatan bir eser yazdığı nakledilmektedir¹⁰⁰. Bu rakamlar bize, Araplar arasında meydana gelen harplerin çokluğu hakkında bir fikir verebilir.

⁹² Kapar, “Eyyâmü’l-‘Arab”, *DİA*, XII, 14; krş. *Udebâ’u’l-‘Arab*, I, 24-25; *Hâtem et-Tâ’î*, s. 34-35.

⁹³ *Udebâ’u’l-‘Arab*, I, 24-25; *Hâtem et-Tâ’î*, s. 35-36.

⁹⁴ *Udebâ’u’l-‘Arab*, I, 25.

⁹⁵ Kapar, “Eyyâmü’l-‘Arab”, *DİA*, XII, 15.

⁹⁶ Hitti, I, 134.

⁹⁷ *A.e.*, I, 135.

⁹⁸ Bu harp hakkında geniş bilgi için bkz. Tülcü, *a.g.t.*, s. 87-89.

⁹⁹ Kapar, “Eyyâmü’l-‘Arab”, *DİA*, XII, 15; krş. *el-Câhiliyye*, s. 48; *Hâtem et-Tâ’î*, s. 34.

¹⁰⁰ Kapar, “Eyyâmü’l-‘Arab”, *DİA*, XII, 15; krş. *Vefeyâtu’l-A’yân*, III, 308.

Arap Yarımadası öteden beri diyetin en fazla bilindiği ve uygulandığı bölgelerden biri olma özelliği gösterir. İslâm öncesi dönemde siyasî birlik ve merkezî otorite mevcut değildi. Aile ve kabileler arası kan davaları alıp yürümüştü. Bu nedenle aralarında sürekli bir düşmanlık ve öldürme hüküm sürüyordu. Bir aile veya kabileden birisi, diğer taraftan bir kimseyi öldürürse öldürülenin intikamını almak kabilenin bütün üyelerini ilgilendiren ortak ve kutsal bir görev sayılıyor, bundan kaçınmak ise hem ar hem de uğursuzluk sebebi telâkki ediliyordu. Araplarda “diyet” müessesesi cari idi. Buna göre öldüren kimse veya tarafı, öldürülen tarafa muayyen bir meblağ ödemek zorunda idi¹⁰¹. Bu şekilde kabile ve aileler arasındaki bitmeyen savaşları ve kan davalarını önlemek mümkün olabiliyordu.

Câhiliyye toplumunda kadın, cariye ve hür olmak üzere iki sınıftı. Cariyeler çok fazlaydı. Soylu kadınlara hizmet edenleri, deve ve koyun otlatanları olduğu gibi fahişelik yapanları, dost edinenleri, meyhanelerde çalgı çalıp şarkı söyleyenleri de bu gruptandı. Bunlar düşük bir seviyede idiler. Araplar bulardan olan çocuklarını, kendi neseplerine ancak birtakım özellikleri sayesinde kabul ederlerdi. Hürlere gelince, bunlar yemek yaparlar, giyecek dokurlar, çadırları onarırlar, birçok işte erkeklerine eşlik ederler ve birçok sahada icra-i faaliyette bulunurlardı. Eşraf ve seyyitlerin kızlarının değerleri daha yüksekti. Onlar eşlerini seçerler ve onların kendilerine karşı muamelelerini iyi görmezlerse onları terk edebilirlerdi¹⁰². Bu dönemde kadın sosyal açıdan ihmal edilmemişti; aksine belli bir değere sahipti. O, mala sahip olur ve istediği gibi tasarrufta bulunabilirdi. Meselâ; Hz. Hatice'nin mallarını ticaret maksadıyla Hz. Peygamber'e vermesi hadisesi meşhurdur¹⁰³. Kadın fikir ve akıl seviyesi bakımından her hususta erkeğe yakın bir derecede idi. Ancak savaşlarda erkeğin yerini tutamazdı. Halbuki onların fikrince savaş, yaşamın temelini teşkil ediyordu. Bu durum kadının derecesini erkeğin derecesinden aşağı düşürmüştü¹⁰⁴. Arap, doğan çocuğu erkek olduğunda şenlik yapar, iftihar ederdi. Kız olduğunda da sıkılır, utanır, kızarır, bahtsız yavruyu aile için bir şeamet, bir felâket sayardı. Kız çocuğu hakkındaki bu geri telâkki, Araplar arasında yeni doğan kız çocuklarını diri diri gömmek gibi ürpertici bir caniliğe yol açmıştı. Bu menfur âdete

¹⁰¹ Bardakoğlu, Ali, “Diyet”, *DLA*, IX, 473-474; krş. Weir, T. H., “Diyet”, *İA*, III, 626-627; Ateş, A., “Sâr”, *İA*, X, 199-200.

¹⁰² *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabi* (Dayf), I, 72; krş. *el-Câhiliyye*, s. 71-72.

¹⁰³ *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabi* (Dayf), I, 75.

¹⁰⁴ *Fecru'l-İslâm*, s. 10-11; *el-Câhiliyye*, s. 73.

ve'd, diri diri gömülen kızcağıza da mev'ûde deniliyordu¹⁰⁵. Bunu onlar, bir gün şeref-
lerinin lekeleneyeceği veya yoksulluk çecekleri korkusuyla yapıyorlardı¹⁰⁶. Kur'ân-ı
Kerim'de onların bu hâlleri şöyle anlatılır: "Onlardan birine bir kızı olduğu müjdelendi-
ği zaman içi gamla dolarak yüzü simsiyah kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğü
yüzünden, halktan gizlenmeğe çalışır; onu utana utana (sağ bırakıp) tutsun mu, yoksa
toprağa mı gömsün? Ne kötü hükmediyorlar¹⁰⁷! " Yeni doğan kız çocuklarını diri diri
gömme âdeti Temîm, Kureyş ve Kinde kabileleri arasında yaygındı¹⁰⁸.

Câhiliyye Dönemi'nde erkekler, hiç bir sınır tanımaksızın istedikleri kadar ka-
dınla evlenebiliyorlardı. Bu, muhakkak ki ailenin erkek evlâdını çoğaltarak düşmanlara
karşı kuvvetli olma arzu ve ihtiyacından ortaya çıkmış bir durumdu¹⁰⁹. Bedevîler, yaşa-
dıkları bölgeleri gereği ve erkek çocuklara arzuları nedeniyle küçük yaşta, erkekler on
beş, kızlar ise on yaşlarında, evlenirlerdi¹¹⁰. Bu devirde evlenme, dinî bir mahiyet taşı-
madığından, pek önemli sayılmıyor, kadın ancak çocuk doğurduktan sonra, aileye dahil
ediliyordu. Bu nedenle kadın çocuk doğurmadan önce ölürse kocası taziye edilmezdi¹¹¹.
Bu gün bir yuva kurmak üzere erkekle kadının kader birliği yapması demek olan nikâh
lafzı, o zamanlarda bugünkü manayı değil, kadınla cinsî ilişkide bulunmayı ifâde edi-
yordu¹¹².

İslâmdan önce Araplar arasında cari olan nikâh şekillerinin başlıcaları kısaca
şöyle sıralanabilir:

1- Hıtbe veya mehr evliliği; bu evlilik türünde erkek normal yollarla kızı babası
ve ailesinin ileri gelenlerinden ister, aile razı olursa mihr (sadak) belirlenir ve evlilik
gerçekleşirdi. Kızı almak için verilen mihr babaya veya baba yoksa en yakın akrabaya
aitti.

2- Esirle evlenme; bu savaşçı erkeğin esir düşen kadınlardan birisi ile evlenmesi
idi ve bu evlilik türünde erkek mihr ödemezdi.

¹⁰⁵ Günaltay, Şemseddin, "İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Âile ve Türlü Nikâh Şekil-
leri", *Belleten*, c. XV, sy. 60 (1951), s. 694.

¹⁰⁶ Mehmed Fehmî, s. 18-19; Çağatay, s. 135.

¹⁰⁷ Nahl (16), 58-59.

¹⁰⁸ Günaltay, *a.g.m.*, s. 694; krş. Çaviş, Abdulaziz, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 21; Küçükkalay, Hüse-
yin, *Kur'ân Dili Arapça*, s. 113.

¹⁰⁹ Çağatay, s. 135.

¹¹⁰ *Udebâ'u'l-'Arab*, I, 22.

¹¹¹ Çağatay, s. 129.

¹¹² Günaltay, *a.g.m.*, s. 701-702.

3- Cariye ile evlenme; erkeğin, cariyesiyle evlenmesi, onun bir hakkı idi¹¹³.

4- Mut'a nikâhı; bu, velilerin rızalarına lüzum görülmezsizin, kadınla erkek arasında geçici bir süre için yapılan bir nikâh akdiydi. Bu evlilikte kadın kendi aile topluluğu içinde kalır, kocasına bir çadırda bir mızrak verirdi. Erkek, karısının kabilesi içinde kaldığı sürece onların halîfi sayılır, evlilik devam ettiği müddetçe karısının kabilesiyle birlikte hareket ederdi. Kadın bu evliliği sona erdirmek istediğinde, çadırın kapısını evvelce bulunduğu yönün tersine çevirirdi. Kocasını bunu görünce kendi kabilesine dönerdi.

5- Makt nikâhı; babası ölen adamın üvey annesini alması âdetiydi.

6- İstibzâ' nikâhı; asil kimselerden çocuk sahibi olmak için kadının âdet görmediği zamanda kocasının izniyle eşraftan birisiyle birlikte olarak ondan döl almasıydı.

7- Bedel nikâhı; bu, iki erkeğin eşlerini değiştirme âdeti idi.

8- Hıdn nikâhı; bu, açık bir biçimde zina yapamayan hür kadınların gizlice birleşmeleri (gizli dost tutma) usulü idi.

9- Şigâr nikâhı; mehr vermeksizin evlenebilmek için erkeklerin velisi bulunduğu kadınları (kızlarını, bacılarını, kardeş kızlarını) değiş tokuş yoluyla almaları şekliydi.

10- Ortak nikâh; on kişiden az olmak kaydıyla birçok kişinin anlaşarak bir kadını zevce edinme âdetiydi.

11- Bigâ nikâhı; Bazı kadınlar evlerine gelen erkekleri kabul ettiklerini göstermek amacıyla kapılarına bayrak asar, her gelen erkeği kabul ederlerdi.

12- Ortaklaşma nikâhı; muahât (kardeşleşme) yoluyla kardeş olan erkeklerin hem malları hem de eşleri müşterek olurdu¹¹⁴.

Araplar bedensel özellikleri itibarıyla çoğunlukla büyük, armûdî kafalı, düzgün, beyaza yakın ve etsiz çehreli, iyice beyaz ve düzgün dişli, parlak gözlü, orta boylu, ince belli, esmerce benizli, şirin edalıdır. Nahif fakat asabî, faal, kanaatkâr hatta perhizkâr olup az ve sâde yemeye kanaat ederdi¹¹⁵. Bu dönemde ahlâkî durum ise oldukça düşük seviyede idi. Fuhuş, zina, hayasızlık, içki, kumar¹¹⁶, sefahat ve ribâ (faiz) çok fazlaydı. Genellikle hak hukuk gözetilmiyor, zulüm ve zorbalık hüküm sürüyordu. "Zâlim de

¹¹³ Savran- Demirayak, s. 25.

¹¹⁴ Günaltay, a.g.m., s. 702-705; krş. *Udebâ'u'l-'Arab*, I, 21-23; *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabi* (Dayf), I, 72-75; Ateş, Ali Osman, *İslâma Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, s. 280-300.

¹¹⁵ Mahnûd Es'ad, s. 134; krş. Brockelmann, s. 2; *Udebâ'u'l-'Arab*, I, 19.

¹¹⁶ Krş. *el-Câhiliyye*, s. 70-71; Çağatay, s. 140.

mazlûm da olsa kardeşine yardım et¹¹⁷!” görüşü hâkimdi. Bedevîler yerleşik hayat yaşayanlara nispetle hayır, iyilik ve güzel ahlâka daha yakın bir haldeydiler. Onların kötü yollara sapmaları, kötü huy ve ahlâkları şehirlilerinkine nispetle çok azdı. Zira bunlar tabîî olan iyi ahlâk ve tabiata yakın, kötü ve yerilen alışkanlıkların çokluğundan dolayı meydana gelen alışkanlıklardan ve bunların vicdanlarda yerleşip kalmasından uzaktılar¹¹⁸. Mehmet Âkif Ersoy da Câhiliyye Dönemi ahlâkî seviyesine bir beytinde şöyle işaret etmektedir: “Sırtlanları geçmişti beşer yırtıcılıkta; Dişsiz mi bir insan, onu kardeşleri yerdi¹¹⁹!” Bununla beraber, yukarıda zikredilen hususlardan, İslâmdan önce Arap Yarımadasında fazilet adına bir şey yoktu, anlamı çıkarılmamalıdır. Zira Araplar eski zamandan beri birçok güzel ahlâk ve yüksek meziyetlerle anılmıştı¹²⁰. Kerem, vefa, sebat, hakları koruma, sözde durma, yiğitlik, kahramanlık, şecaat, iffet, himmet, ırz ve namusa düşkünlük, komşuyu korumak, misafirperverlik, izzet-i nefis sahibi olmak, zulmü kabul etmemek, güzel konuşmak¹²¹ gibi seciyeler, bu toplumun özelliklerindendi. Ancak her biri başlı başına birer fazilet teşkil eden bu özellikler de doğal sınırı geçen her şey gibi, zıddına dönüşürdü¹²².

Ahlâk fikri müşrik Arapta murû’e (mertlik) kelimesi ile ifade edilir ki, bu kelime bilhassa, yiğitlik ve cömertliği içerirdi. Câhilî Arabın yiğitliği, kendi kabilesini müdafaa yolunda öldürdüğü düşmanın sayısı ile ortaya çıktığı gibi, Ota Çağ şövalyelerininkine çok benzeyen, düşmanına karşı mertçe muamelesi ile ölçülür ve ikram için develer kesmekte ve umumiyetle almaktan çok vermekten hoşlanmakta kendini gösterirdi¹²³.

Arap Yarımadası zannedildiği gibi kapalı bir çöller diyarı değildir. Tarih boyunca Samî ırkından gelen birçok büyük devletin burada özellikle güneyde, hayatiyet kazandığını görmekteyiz. Bunlardan Ma‘în (Mina) yaklaşık (M.Ö. 1400-700), Sebe’ (M.Ö. 700-115) ve Himyer (M.Ö. 115-M.S. 525 tarihleri arası) devletleri zikre şayan olanlardır. Yarımadaının kuzeyinde ise Roma, Bizans ve İran imparatorluklarının himayelerinde tesis olunmuş Petra, Palmira, Gassân ve Hîre gibi Arap devletlerine rastla-

¹¹⁷ *Mecma‘u’l-Emsâl*, II, 334; *Fecru’l-İslâm*, s. 62.

¹¹⁸ *Muqaddime*, s. 123.

¹¹⁹ Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahat*, s. 499.

¹²⁰ Çaviş, s. 22.

¹²¹ Mehmed Fehmî, s. 18; Çaviş, s. 22; krş. Mahmud Es‘ad, s. 135.

¹²² Çaviş, s. 22; bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Es‘ad, s. 135-140.

¹²³ Weir, “Câhiliye”, *İA*, III, 11-12.

maktayız¹²⁴. Bu devletlerden kalan tarihî izlerin tetkikinden anlaşıldığına göre bunlar, tesadüfî siyasî organizasyonlar değil, gerek iktisadî ve gerekse dinî ve kültürel yönden hayli yüksek seviyeli devletlerdir¹²⁵.

Arap Yarımadası, Akabe körfezinin ucunda bulunan Eyle¹²⁶, den itibaren Basra Körfezinin sonunda Şattu'l-'Arab'ın döküldüğü yere kadar çepeçevre inci, mercan, sedef ve balık gibi tabîî servetlere sahip olan denizlerle çevrilidir. Bir taraftan Asya'da; Hindistan, Belûcistan, İran, Afrika'da; Mısır, Habeşistan, Somali bölgeleriyle kolayca münasebette bulunduğu gibi, Şattu'l-'Arab'ı meydana getiren Fırat ile Dicle de iki koldan, Irak ve Elcezîre'yi kuşattıklarından, Küçük Asya'nın içlerine doğru bir yol meydana getirmişlerdir¹²⁷. Arabistan Yarımadası geçmişte ticaret için önemli bir kavşak noktası idi. Fırat'tan Yemen'e kadar, Arap kabileleri kervanlarla birbirlerine bağlanırdı. Hz. Muhammed'den önce de Arap dünyasının dinî merkezlerinden biri olan ve hem zengin, hem de girişimci tüccarların ikamet ettikleri Mekke, düzenli kervanlar gönderir ve buna karşılık oraya da kervanlar gelirdi¹²⁸. Yarımada'daki kervanların güzergâhını genellikle su kuyuları belirliyordu. Şam'ı, Hint Denizine bağlayan iki büyük yol¹²⁹ vardı¹³⁰. Bunlardan birisi; Kızıldeniz sahilini takip edip güneye doğru uzanmaktaydı. Bu yoldan kuzeyde, kuzeydoğuya Suriye yönüne, güneydoğuda da Mısır ve Filistin tarafına yollar ayrılıyordu. Bu yol güneyde Hadramut sahili boyunca ilerliyordu. İkinci yol ise; Kızıl denizden Basra körfezine uzanıyor ve Mekke'den geçiyordu. Yarımada'nın tam ortasında ikiye ayrılıyor, birisi kuzeydoğuya gidiyor ve Şattu'l-'Arab'a ulaşıyordu. Diğerisi ise güneydoğuya yöneliyor, Dubâi, Maskat ve Zufâr'a¹³¹ uğrayarak Basra Körfezi boyunca devam ediyordu. Arap Yarımadasındaki kara ticareti Mekke'de toplanmaktaydı. Zira burası, yabancı kuvvetlerin el atmadığı bir yer olup, çeşitli zamanlarda ticarî alanda büyük yeteneği olan Yemenlilerden birçokları buraya göç etmişlerdi. Diğer taraftan Mekke'nin dinî açıdan şöhreti, her yıl gelen hacıların gittikçe çoğalması, özellikle Kureyşlilerin hacılara yardımda bulunmaları, hizmetleri ve korumaları Arapların kendi-

¹²⁴ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Mahmud Es'ad, s. 97-131; Hitti, s. 79-130; Çağatay, s. 10-80.

¹²⁵ Tuğ, s. 7.

¹²⁶ *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 292.

¹²⁷ Mahmud Es'ad, s. 141.

¹²⁸ Heyd, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 29.

¹²⁹ Arabistan Yarımadasındaki ticaret yolları hakkında geniş bilgi için bkz. Corcî Zeydân, *el-'Arabî kable'l-İslâm*, s. 164-166.

¹³⁰ M. Şerefeddin, "İslâm'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler", *DİFM*, yıl 3, sy. 12 (1929), s. 1.

¹³¹ *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 127- IV, 60.

lerine saygı beslemelerine sebep olmaktaydı. Mekke'nin, Yarımada'nın kuzeyden güneye doğru tam ortasında bulunması, tarıma elverişli olmayışı yüzünden halkının geçimlerini temin etmek için ticarete özel bir önem vermeleri, burayı ticarî bir merkez hâline getirmeye yeterliydi¹³². Nitekim Kureyşliler, kışın Yemen'e, yazın Şam'a¹³³ olmak üzere yılda iki defa uzak memleketlere ticaret seferlerine çıkmaktaydılar¹³⁴. Araplardan bazıları adı geçen yollar üzerindeki şehirlerde oturarak kendi hesaplarına ticaretle meşgul oluyorlar, bazıları da ticaret kabilelerine rehberlik ve bekçilik ediyorlardı¹³⁵. Bedevîler ise ticaret kervanları kendi topraklarından geçerken onlara rehberlik yapıyorlar ve güvenliklerini sağlıyorlardı¹³⁶. Yarımada ticareti, kıyı bölgelere mahsus değildi. İç bölgelerde ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde de canlı bir ticaret hayatı vardı. Hicaz bölgesinde, 'Ukâz, Mecenne, Zu'l-Mecâz¹³⁷ ve Yarımada'nın diğer bölgelerinde kurulan panayırlar sanat, kültür ve özellikle ticarî hayat bakımından çok önemli idiler. Büyük panayırlara sadece Araplar değil, İran, Hint ve Çin gibi yabancı memleketlerin tüccarları da gelmekteydi. Bu durum bize, İslamdan önce Arabistan'ın iktisadî bir birliğe kavuştuğunu göstermektedir. Yarımadaya çöl iklimi hâkim olduğu için ziraî faaliyet azdı. Ancak Kızıldeniz ile bu denize paralel inen dağlar arasında kalan ve diğer bölgelere nispetle daha çok yağış alan Tihâme, Yemâme ile Hint Okyanusu kıyıları ve Basra Körfezi sahilleri (Umân) gibi yerler, yerleşik bir medeniyete ve bir tarım iktisadına imkân vermiştir. Buna karşılık çok daha az yağış alan iç bölgeler, ancak kısa ömürlü bir bitki örtüsüne elverdiği için, göçebe hayvancılığı daha yaygındı. Bedevîler deve, koyun ve at yetiştiriyorlar ve bunları başka birtakım şeylerle birlikte bölge panayırlarına götürüp satıyorlardı¹³⁸.

İmkânsızlıklarla dolu olan çölde hayatın dayanağı, devamı ve canlılığı, hayvanlar arasında açlığa ve susuzluğa en dayanıklı olan deveye bağlıydı¹³⁹. Arapçada pek çok isimle anılan ve etrafında bir sürü adet geliştirilen devenin sütünden, etinden, yününden,

¹³² *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, 141.

¹³³ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 6156.

¹³⁴ Kureyş (106), 2.

¹³⁵ M. Şerefeddîn, *a.g.m.*, s. 2.

¹³⁶ Miquel, André, *İslâm ve Medeniyeti-Doğuştan Günümüze*, I, 37.

¹³⁷ Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 142, V, 55-56, 58-59; Çağatay, s. 157; Tülcü, *a.g.t.*, s. 33-35; krş. *el-Âdâbu'l-'Arabiyye* ('Atallâh), I, 21; *el-Câhiliyye*, s. 84. Panayırlar hakkında geniş bilgi için bkz. Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, II, 999-1019.

¹³⁸ Hamidullah, II, 996; Debbâğoglu, Ahmet, *İslâm İktisadına Giriş*, s. 60-61.

¹³⁹ Beeston, A.F.L., "Mu'allakât", çev. Tülcü, Süleyman, *İİFD*, sy. III (1979), s. 424.

tezeğinden (kurumuş dışkı) ve idrarından¹⁴⁰ bedeviler ciddî manada yararlanıyorlardı¹⁴¹. Onlar, deve ile yolculuk yaparlar, öldürülen insanların diyetlerini develerle öderler, hat- ta kadınların mihirlerini, bile onlardan verirlerdi. Bir kimsenin fakir ve zenginliği sahip olduğu develerle ölçülürdü. At ise çok zenginlerin ve eşrafın kullandığı bir binek ve harp vasıtası olarak kullanılmaktaydı. At ve deve tasvirlerinin Câhiliyye şiirinin ana temalarından olması, bu hayvanlara verilen önemi açıkça göstermektedir¹⁴².

Bilindiği üzere Bedeviler göçebe hayatı yaşadıklarından ziraat ile uğraşmıyor- lardı. Bununla beraber, belli bir yere yerleşmiş olan kabilelerde, gerek tek tek gerekse ortaklaşa arazi edinildiğini gösteren bazı izlere ve haberlere rastlanılmaktadır¹⁴³. Kabi- lenin müşterek tasarrufu altında bulunan araziye himâ adı veriliyor ve bu topraklar onla- rın ortak malı sayılıyordu¹⁴⁴. Bedeviler bir yeri işgal edince, o toprak üzerinde müşterek tasarruf haklarına sahip olurlardı. Himâ üzerinde yabancılar hayvanlarını otlatmaya ve onları sulamaya getiremezlerdi. İlk işgal ve kabilenin koruma kabiliyeti bu hak için te- mel oluşturmuş görünmektedir¹⁴⁵. Câhiliyye Dönemi'nde hâkim kişi ve sınıflar, verimli topraklar üzerinde yüksekçe bir yere köpeklerini bağlarlar ve onların sesinin ulaştığı yerlerin kendilerinin himâsı olduğunu ilân ederek başkalarının bu yerlerden faydalan- masına izin vermezlerdi¹⁴⁶. Nitekim Kuleyb b. Vâ'il (Rebî'a), her yönden gözün erişebi- leceği yerlere kadar uzanan bir araziye kendisi için koruluk olarak ayırmış, köpeklerle de korunmasını sağlamış, buranın dışındaki araziler ise diğer insanlara kalmış ve onun bu hareketi öldürülmesine sebep olmuştu¹⁴⁷. Himâ terimi asıl şekil ve muhtevasını İslâmî dönemdeki uygulamalardan almıştır. Mâverîdî (öl. 450/1058) himâyı şöyle tanım- lamaktadır: "Ölü arazinin, hayvanların otlak yeri olarak sürekli mubah kalmasını sağla- mak için ihya yoluyla mülk edinilmesini yasaklamaktır¹⁴⁸".

İslâm öncesi Arap Yarımadasında sanayi de yok değildi. Bedeviler dahi her yer-

¹⁴⁰ Nitekim Hz. Peygamber, mide ağrısı veya karında su toplanması hastalığına yakalanan 'Ukl veya 'Ureyne kabilelerinden bazılarına, Beytu'l-mâle ait sütü develerin bulunduğu yere giderek onların süt- lerinden ve bevillerinden içmelerini emretmiştir. Bkz. Buhârî, vuğû', 66; tıbb, 6.

¹⁴¹ Miquel, I, 36.

¹⁴² Küçükkalay, s. 117; krş. Hitti, I, 40-43.

¹⁴³ Tülücü, a.g.t., s. 11.

¹⁴⁴ Hitti, I, 50.

¹⁴⁵ İnalçık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *İİED*, I (1959), s. 30.

¹⁴⁶ Günay, Hacı Mehmet, "Himâ", *DİA*, XVIII, 53.

¹⁴⁷ *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 319; "himâ" kelimesi için bkz. *Lisânu'l- 'Arab*, III, 348-349 (h-m-y).

¹⁴⁸ *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 317; krş. Yeniçeri Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 42-47, 55-59.

de ip eğirir ve dokuma işi yaparlardı. Yerleşik hayat tarzı sürenlere gelince; bunlar birtakım imalât işleriyle ve bazı sanatlarla meşgul olurlardı. Demiri işleyen kimsenin oğulları manasına Balkayn veya Benu'l-Kayn adını taşıyan kabile çok meşhurdu¹⁴⁹. İbn Manzûr (öl. 711/1311)'a göre el-Hâlik b. Esed b. Huzeyme, Arabistan çölünde demir işinde meşgul olan ilk kişidir¹⁵⁰. Demircilik gelişmiş bir zenaattı ve Yesrîb (Medîne) okları meşhurdu. Yemen ve Umân bölgesinde dokuma sanayisi iyice gelişmişti. Mekke ve Medîne'de terzilik, debbâglik, şarap imalatçılığı, kuyumculuk, marangozluk, tuğlacılık vb. yapılıyordu. Yahudîlerin bulunduğu yerlerde bankacılar ve tefeciler de bulunmaktaydı¹⁵¹. Deri işlemeciliği için gerekli olan bol su kaynaklarına sahip Hicaz bölgesinin önemli bir şehri olan Tâ'if, bu sanatta bütün Arabistan Yarımadasında meşhurdu. Yarımada mimarî önem taşıyan saraylar ve barajlar daha çok güney Arabistan'da biliniyor ve yapılıyordu¹⁵².

Mekke, Medine ve Tâ'if'te, bu şehirlere ait özel olarak basılmış para bulunmaktaydı. Açık ticarî bölgeler yahut pazarlar diyebileceğimiz Mekke ve Medine'de bilhassa komşu yabancı ülke paraları serbestçe kullanılıyordu. Araplar gümüş sikkelere dirhem, altın sikkelere ise dinar adını veriyorlardı. Dirhem, İran kralının gümüş, dinar ise Bizans kralının altın parası idi. Bir dinar on dirhem değerinde idi. Külçe halindeki altın ve gümüş de ödemelerde kullanılmaktaydı¹⁵³.

Araplar, Yarımada'nın, çok sınırlı olan yerleşik hayata ve ziraata elverişli yerleri hariç, genel olarak göçebe hayatı süren bir kavim idiler. Bu itibarla Yemen'dekiler, Basra ve Akabe körfezleriyle Bahreyn bölgelerinde oturanlar, başka bir ifade ile Güney Arabistan'dakiler, eski zamanlarda çok önemli medeniyetler kurmuş, kültür faaliyetleri geliştirmiş olmakla beraber yarı elverişli bölge sayılan Mekke ve Medine civarı da dahil Yarımada'nın diğer bölgelerinin Câhiliyye dönemindeki kültür faaliyetleri, nerdeyse tamamen bu göçebe hayatın zaruretlerinden doğan tecrübe, âdet ve geleneklerin geliştirdiği bilgilerden ibaretti. Bu bilgilerin temsilcileri din adamları, bazı zeki ve imtiyazlı kimselerdi. Okuyup yazma oranı alabildiğine düşük seviyedeydi ve sadece ticaretle uğraşanlar veya nüfuzlu, asil kimseler yazı bilmekteydi. Ticaretle uğraşan Mekkeliler bu hususta daha ileri bir durumdaydılar. Büyük kitleler ise câhildi¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Hamidullah, II, 996-997.

¹⁵⁰ *Lisânu'l-'Arab*, XI, 376 (k-y-n).

¹⁵¹ Hamidullah, II, 996-997; Debbâgoğlu, s. 61-62; krş. Çağatay, s. 150-152.

¹⁵² Çağatay, s. 151-152.

¹⁵³ Hamidullah, II, 1046; Debbâgoğlu, s. 62.

hususta daha ileri bir durumdaydılar. Büyük kitleler ise câhildi¹⁵⁴.

Araplar önceleri, Güney Arabistan'dan geliştirdikleri "müsned" denilen bir yazı kullanmışlardı. Sonra müsnedin yerini bugüne kadar gelen Arap yazısı almıştır. Bu yazı bitişik Nabat yazısından gelmiştir. Câhiliyye Dönemi'nde okuma-yazma bilen azdı. İslâmiyet ile, yazı birden bire yepyeni ve aydınlık bir safhaya girdi. İslâmiyet, hattı (sanatsal yazı) ve kitâbeti zaruri kılan, kullanma sahasını genişleten amilleri beraberinde getirmişti¹⁵⁵. Araplar bedevî bir hayat yaşadıklarından, yazıya önemli ölçüde gerek duymamışlardır. Yalnız Mekke ve Medine gibi şehirlerde ticaretle uğraşanlar yazıyı kullanıyorlardı¹⁵⁶. B. Moritz o dönemde sanılanın aksine yazı bilenlerin sayısının oldukça fazla olduğunu ileri sürmektedir¹⁵⁷. İbn Haldûn (öl. 808/1604) ise "İnsanlar yazıyı ancak öğretim sayesinde, sosyal hayat, onun tekâmülü ve faziletler alanında birbirleriyle yarışmaları nispetinde ve derecesinde öğrenirler. Öğrencilerin çok olması oranında yazı şehirde güzelleşir¹⁵⁸." demektedir. Nâşiruddîn el-Esed ise; Lakî b. Ya'mer el-İyâdî (öl. M. 380'e doğru), el-Murakkîş el-Ekber (öl. M. 550'ye doğru), 'Amr b. Kulşûm (öl. M. 584'e doğru), 'Adî b. Zeyd (öl. M. 590'a doğru), er-Rebî' b. Ziyâd (öl. M. 590'a doğru), en-Nâbiğa ez-Zubyânî (öl. M. 604), Kâ'b b. Zuheyr (öl. 26/645), Lebîd b. Rebî'a (öl. 41/661), ez-Zibrikan b. Bedr (öl. 45/665'e doğru), gibi Câhiliyye ve İslâmın ilk dönemlerinde yaşamış olup yazıyı bilen birçok şairin isimlerini verir ve bu hususta birtakım deliller ileri sürer¹⁵⁹. Câhiliyye döneminde Arap Yarımadasında yaşayan Araplar belli bir kültüre ve kendilerine mahsus bir akıl yapısına sahiptiler¹⁶⁰. Bedevî dünya görüşünü çok özel bir tarzda karakterize eden, çıplak gerçekçiliktir. Tahayyül noksanlığı, damgasını, sadece Araba ait olan her şeye vurmuştur. Gerçekçi Arap aklı için, renk ve şekiller cümbüşü ile bu dünya, var olan yegâne dünyadır¹⁶¹. İslâm öncesi dönem Arap topluluklarının kültürü bu gerçekçilik etrafında şekillenmiş bir kültürdü. Malzemesini genellikle putlar, şiir, ensâb, kabile menkıbeleri, Eyyâmu'l-'Arab, şecaat ve kabile şere-

¹⁵⁴ Çağatay, s. 140-141; krş. *Hâtem et-Tâ'î*, s. 42-43; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî (Dayf)*, I, 81.

¹⁵⁵ Arap yazısı, doğuşu, gelişmesi ve İslâmî dönemdeki durumu hakkında geniş bilgi için bkz. *Bulûgu'l-Ereb*, III, 367-372; Mahmud Es'ad, s. 158-169; Moritz, B., "Arabistan (Yazı)", *İA*, I, 498-512; *Mesâdir*, s. 23-41; Çetin, Nihad M., "Arap(Yazı)", *DİA*, III, 276-282; Çağatay, s. 141-142; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî (Dayf)*, I, 32-37.

¹⁵⁶ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 21-22.

¹⁵⁷ Moritz, "Arabistan (Yazı)", *İA*, I, 499; krş. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 21.

¹⁵⁸ *Mukaddime*, s. 417.

¹⁵⁹ *Mesâdir*, s. 113 vd.

¹⁶⁰ el-Câbirî, Muhammed 'Abid, *Arap Akılının Oluşumu*, s. 78.

¹⁶¹ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 73.

fi ile övünmeler, tıp ve astronomi gibi aklî ilimlere dair basit ve tecrübe ile elde edilmiş bilgiler oluştuyordu.

Adı geçen dönemle ilgili bilgilerimiz üç temel kaynağa dayanmaktadır. Bunlar; Kur'ân-ı Kerim, Câhiliyye şiiri, özellikle Abbasî döneminde yazılmış olan edebiyat ve tarih kitaplarıdır¹⁶². Araplar edebiyatta, bilhassa şiirde çok ileriydiler. Zengin bir dile sahiptiler. Şairler yazdıkları şiirleri panayırarda okurlar, yarışmalara girişirlerdi. Câhiliyye şiirinden anlaşıldığına göre, o dönem Arapları, yakın ve uzak çevrelerinde yaşayan kavimler ve diğer din mensupları ile de iletişim içerisindeydiler. Ancak bütün bu temasların şiir ve edebiyattaki yansıması fikrî ve dinî yönde olmuyordu. Manastırlar, kiliseler, havralar ve tapınaklarda söylenenler ve yapılanlarla ilgilenmiyorlardı. Şiirde işledikleri tema; aşk, kahramanlık, gece, şarap gibi şeylerden öteye geçmiyordu¹⁶³. Hiç kuşkusuz, mahallî pazarlar bir yana, Yarımada'yı bir baştan bir başa kuşatan çeşitli panayırarda Araplar kendi aralarında olduğu gibi yabancı ülke insanları ile de kültür ve fikir alış-verişinde bulunuyorlar ve az çok birbirlerinden etkileniyorlardı¹⁶⁴. Sâmi düşüncesinin Helenizm ile temasa geçmeden önce hakîmane darb-ı meseller ve bilmece-lerden ileri geçen bir felsefî görüşü ortaya koyamadığı belirtilmekte¹⁶⁵, Türk âlimi Kâtib Çelebî (öl. 1068/1658) ise felsefenin Câhiliyye Dönemi'nde Araplarca bilinmediğini ifade etmektedir¹⁶⁶. İslâmdan önce Araplardaki fikrî mahsuller lügat (kelime), şiir, meseller ve hikâyelerdir; o devir Araplarında ilim ve felsefeden eser yoktur. Sosyal seviyeleri ilim ve felsefe ile meşgul olmalarına fırsat vermemiştir¹⁶⁷.

Bu dönem Araplarında ilmî duruma gelince, Ahmed Emîn; o dönemde ilmin eser ve tesirlerinin görülmediğini, sosyal hayat şeklinin bununla bağdaşmadığını, onların neseplerini bildiklerini, haberlere az çok vukuflarının olduğunu, tıptan da biraz anladıklarını bildirerek, "Ancak bunları ilim diye anmak açık bir yanlışlıktır. Bu yanlışlığa Âlûsî (öl.1270-1853) ve başkaları düşmüşlerdir. Âlûsî der ki: Arapların bildikleri biri tıp, diğeri envâ (meteoroloji), biri de gök ilmidir¹⁶⁸. Onlar, Arapların bilgi seviyelerini olduğundan fazla göstererek o çağın Araplarının muntazam, usul ve kaidelere dayanan

¹⁶² 'Omer Ferrûh, *Târîhu'l-Fikri'l-'Arabî*, s. 107.

¹⁶³ Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 11.

¹⁶⁴ *el-Câhiliyye*, s. 92; *Hâtem et-Tâ'î*, s. 43.

¹⁶⁵ De Boer, T. J., *İslâmda Felsefe Tarihi*, s. 9.

¹⁶⁶ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1289.

¹⁶⁷ Türker, Mübahat, *Üç Tehâfût Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, s. 14; krş. *Fecru'l-İslâm*, s. 48-49.

¹⁶⁸ *Bulûğu'l-Ereb*, III, 81.

ilimleri olduğu zannını verirler. Fakat onların bu bilgileri iptidâî bilgilerden ve basit düşüncelerden ibaret olup onlara ilim adını vermek doğru değildir” demek ve bu hususta İbn Haldûn’un “Cemiyet hâlinde yaşayan göçebelerin dahi bazı şahıslar üzerinde eksik bir surette yapılan tecrübeler dayanan ve kabilenin ihtiyarlarından ve kocakarılarından rivayet edile gelen tıp bilgileri vardır. Bunlardan bazılarının doğru olması da mümkündür. Fakat bu bilgiler tabii kanuna dayanmaz ve mizaca da uygun değildir¹⁶⁹” ifadesinin en doğru ifade olduğunu bildirmektedir¹⁷⁰. Mahmud Es’ad’a göre ise, Araplarda bulunan bilgilere ilim adının verilmesi aynı çağda yaşayan milletlerde bulunan malûmata kıyas iledir¹⁷¹. Kanaatimizce bu görüş çok isabetli ve yerinde bir görüştür.

Câhiliyye dönemi Araplarının sahip oldukları ilimlerin bazıları kendi buluşları olup diğer bir kısmını da başka milletlerden almışlardır. Bilhassa ensâb ilmi (soy bilgisi) ile edebiyat (şiiir ve hitâbet) kendilerine mahsus olup, çok önem verdikleri ve diğer milletlere nazaran oldukça ileri gittikleri ilimlerdi. el-‘Ulûmu’ d-Dahîle denilen ve çeşitli vesilelerle iletişim içerisinde bulundukları yabancı milletlerden alınan ilimler ise, kehânet ve ‘irâfet (geleceğe ve geçmişe ait gâipten haber verme), kıyâfet (iz sürme), tabîr (rüya yorumu), ‘iyâfet ve zecr (kuş ile uğur arama, kuşu ürkütterek, uçurarak veya öttürerek falcılık yapmak), ‘ilm-i nucûm (yıldızlar ilmi= astroloji), envâ’ (meteoroloji), esâtîr (mitoloji= efsane ve hurafeler ilmi) ve tıp ilmidir¹⁷².

3. CÂHİLİYYE DÖNEMİ ARAPLARINDA DİN

Câhiliyye dini hakkında tarihin tespit edebildiği rivayetler tüm ilkel toplumlarda olduğu gibi Arapların da Totemizm, Animizm ve Fetişizm gibi aşamaları geçmek suretiyle putperestliğe ulaşmalarının izlerini korumaktadır¹⁷³. İslâm öncesi Arap Yarımadasının değişik mıntıkaları çeşitli dinlerin ve inançların tesiri altında kalmıştır¹⁷⁴. Buraya zaman zaman hak dinler gönderilmiş, Hûd, Sâlih, İbrâhim, İsmâil ve Şu‘ayb gibi peygamberler bu bölge Araplarını hakka, doğru yola çağırmışlardır. Bilhassa Hz. İbrâhîm ve oğlu İsmâil’in, Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar üzerinde etkileri büyük olmuştur.

¹⁶⁹ *Mukaddime*, s. 493.

¹⁷⁰ *Fecru'l-İslâm*, s. 48-49.

¹⁷¹ Mahmud Es’ad, s. 171.

¹⁷² İslâm öncesi Arapların ilmi durumu hakkında geniş bilgi için blz. Taşköprizâde, Ahmed, *Mevzû‘âtu'l-‘Ulûm*, I, 358 vd., 378 vd., 384vd; *Bulûğu'l-Ereb*, III, 80 vd., 151 vd., 182 vd., 210 vd.; Mahmud Es’ad, s. 170-200; Corcî Zeydân, III, 15-68; *Târihu'l-Edebi'l-Arabi (Dayf)*, I, 81-82; *Hâtem et-Tâ‘i*, s. 43-50; *el-Câhiliyye*, s. 95-102; Çağatay, s. 140-150.

¹⁷³ Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 63.

¹⁷⁴ Tâhir-ül Mevlevî (Olgun), *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 1; Küçükkalay, s. 109.

Fakat Hz. İsmâil'den sonra uzun zaman geçince gitgide sapıtıp putlara tapmaya başlamışlar ve bu durum İslâmın ortaya çıkışına kadar devam etmiştir¹⁷⁵.

Bütün Arap Yarımadasında dinî hayat, son derece iptidai bir durumda idi¹⁷⁶. Genel olarak her tarafta putperestlik hâkimdi. Fakat Yarımada, Kızıldeniz ve Basra Körfezi vasıtasıyla Habeşistan'a ve İran'a, kuzeyden ise Mezopotamya ve Suriye bölgelerine komşu olduğu için, bu memleketlerdeki dinlerin sınır bölgelerinden Yarımada'ya sızdığı gerçek bir olaydır. Bu cümleden olarak Bahreyn, Umân, Yemen, Necrân, Hicaz bölgelerinde Mecusîlik, Sâbiîlik, Hristiyanlık, Musevîlik sayılabileceği gibi, ayrıca Hristiyanlığın Yâkubîlik ve Nesturîlik şekli de burada kendine taraftar bulabilmiştir. Bununla beraber ticaret yollarının âdeti kavşak noktası ve bir yıllık panayır yeri olan Mekke ve etrafında bu dinlerin hiçbiri yerleşmemiştir¹⁷⁷.

Araplar Hz. İbrâhim'in ve onun oğlu İsmâil'in dinini unuttuktan sonra putlara tapmaya başlamakla beraber kâinatın yaratıcısı, bir tek Allah'a inanıyorlar ve hac sırasında telbiye ederek onun adını anıyorlardı¹⁷⁸. Putları kendilerini Allah'a yaklaştıran¹⁷⁹ ve onun katında kendilerine şefaathçi addediyorlardı. Onların bu anlayışı ve inanışlarına Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerinde¹⁸⁰ işaret edilir¹⁸¹. Rivayet edildiğine göre, Hz. İbrâhîm'in ve İsmâil'in dinini değiştirerek¹⁸² Hicaz bölgesine puta tapıcılığı ilk defa sokan¹⁸³ ve putlara kurban adama âdetini de ilk ortaya çıkaran 'Amr b. Luhayy (öl.?)'dir¹⁸⁴. 'Amr, bir gün bazı işlerini görmek üzere Mekke'den çıkıp Suriye'ye gitmiş, o zaman Amâlikâlıların oturduğu Belkâ' ülkesindeki Mu'ab'a gelmiş, orada Amâlikâlıların putlara taptıklarını görünce, "Taptığınızı gördüğüm bu putlar nedir?" diye sormuş, onlar da, "Bunlar bizim taptığımız putlardır. Onlardan yağmur yağmasını dileriz, yağar. Bize yardım etmelerini isteriz, ederler" cevabını vermişler. Bunun üzerine, 'Amr, "Arap ülkesine götürmek üzere orada Arapların tapmaları için bu putlardan birini

¹⁷⁵ Tülücü, Süleyman, "Eski Arap Yarımadasında Muhtelif Dinler ve Mensupları", *Din Öğretimi Dergisi*, sy. (26 Şubat) 1991, s. 73.

¹⁷⁶ Çağatay, s. 103.

¹⁷⁷ Üçok, Bahriye, *İslâmdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, s. 8.

¹⁷⁸ Çağatay, s. 104; krş. *es-Sîre* (İbn Hişâm), I, 78; *el-Muhabber*, s. 311 vd.; *Târihu'l-Ya'kübi*, I, 255-256; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 93; Mahmud Es'ad, s. 280.

¹⁷⁹ *Târihu'l-Ya'kübi*, I, 255.

¹⁸⁰ Yunus (10), 18; Ra'd (13), 14; Nahl (16), 55; Meryem (19), 81; Lokman (31), 25; Zümer (39), 3, 38, 43, 44.

¹⁸¹ *Târihu'l-Fikri'l-'Arabî* ('Omer Ferrûh), s. 158-159; Şener, Abdulkadir, *Kıyas, İstihşan, İstislah*, s. 12.

¹⁸² *es-Sîre* (İbn Hişâm), I, 76; *el-Muhabber*, s. 99-100; *Bulûgu'l-Ereb*, II, 200.

¹⁸³ el-Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, s. 87; Seligsohn, M., "'Amr b. Luhayy", *İA*, I, 414.

¹⁸⁴ Özaydın, Abdulkarim, "'Amr b. Luhayy", *DİA*, III, 87.

bana vermez misiniz?” demiş. Onlar da kendisine Hubel adında bir put vermişler. O bu putu Mekke’ye götürüp dikmiş ve halka, ona tapmalarını söylemiş¹⁸⁵, bu şekilde zamanla bu yörede ve tüm Arabistan’da putperestlik yayılmış, hemen hemen her kabilenin, taptığı birtakım putlar teşekkül etmiştir.

Câhiliyye devri Araplarının taptığı putlar, mahiyetleri itibarıyla üç grupta toplanmaktadır:

a- Şanem (çoğ. Eşnâm): Madenden veya tahtadan insan şeklinde yapılan putlardır¹⁸⁶.

b- Veşen (çoğ. evşân): Taştan ve ağaçtan insan şeklinde yapılan putlardır¹⁸⁷. İbnü'l-Kelbî'ye göre, sanem ve veşen kelimeleri hemen hemen birbirinin müteradifi (eş anlamlı)dir¹⁸⁸. İbn Manzûr ise sanemin içi boş heykel, veşenin ise bedenli (cüsseli) olduğunu bildirmektedir¹⁸⁹.

c- Nuşub (çoğ. Enşâb): Bunlar, belirli bir sûret ve şekli olmayan tapmak için kullanılan taşlardır¹⁹⁰.

Gerek Hz. İsmâil'in soyundan ve gerekse diğer kabilelerden bir kısmı putlarına, Kur'ân-ı Kerim'de¹⁹¹, geçmişin (Nûh kavminin) putları olarak bildirilen putların isimlerini vermişlerdi. Bunlardan, kadın şeklindeki Suvâ' isimli olanına¹⁹² ki, Yenbu' bölgesinin Ruhât yöresinde bulunuyordu¹⁹³, Huzeyl, Kinâne ve Muzeyne¹⁹⁴ kabileleri tapıyorlardı¹⁹⁵. Dûmetu'l-Cendel beldesinde bulunan Kelb kabilesi, erkek şeklinde¹⁹⁶ olan Vedd'e, Tayy kabilesinin bir kolu olan En'am boyu ile Mezhic'e mensup Cureş ahalisi, aslan sûretindeki¹⁹⁷ Yegûs'a, Yemen'de Hemdân'ın bir kolu Hayvân boyu, at

¹⁸⁵ *es-Sîre* (İbn Hişâm), I, 77; *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 7, trc., s. 27; *Târihu'l-Ya'kûbî*, I, 254-255; Mahmud Es'ad, s. 279; Tülücü, Süleyman, *a.g.m.*, s. 73; krş. *Bulûğu'l-Ereb*, II, 200-201.

¹⁸⁶ *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 33, trc., s. 49; Krenkow, F., "Sanem", *İA*, X, 191; *Hâtem et-Tâ'î*, s. 52.

¹⁸⁷ Berki, Ali Hümmet-Keskioğlu, Osman, *Hazreti Muhammed ve Hayatı*, s. 14; Krenkow, "Sanem", *İA*, X, 191.

¹⁸⁸ *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 22, trc., s. 34.

¹⁸⁹ *Lisânu'l-'Arab*, V, 424 (ş-n-m); *Akrabu'l-Mevârid*, II, 1426.

¹⁹⁰ *Lisânu'l-'Arab*, XIV, 154 (n-ş-b); *Akrabu'l-Mevârid*, II, 1305; Berki-Keskioğlu, s. 14; Buhl, Fr., "Nusb", *İA*, IX, 370.

¹⁹¹ Nûh (71), 23.

¹⁹² Mahmud Es'ad, s. 28; Çağatay, s. 105.

¹⁹³ *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 8, trc., s. 28; *es-Sîre* (İbn Hişâm), I, 78; *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 107; Tâhir-ül Mevlevî (Olgun), *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 7.

¹⁹⁴ *el-Muhabber*, s. 316.

¹⁹⁵ *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 8, trc., s. 28; Mahmud Es'ad, s. 281.

¹⁹⁶ *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 36, trc., s. 50; Mahmud Es'ad, s. 281.

¹⁹⁷ Mahmud Es'ad, s. 281; Çağatay, s. 105.

şeklindeki¹⁹⁸ Ye'ûk'a, Himyer'den Zu'l-Kulâ' boyu, kerkenez kuşu biçimindeki¹⁹⁹ Nesr'e tapıyorlardı²⁰⁰. Ayrıca, Câhiliyye döneminde çeşitli Arap kabilelerinin taptığı muhtelif putlardan bir kısmının isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Bunlar: Lât, Menât, 'Uzzâ, Hubel, İsâf ve Nâ'ile, şairimiz Hâtim et-Tâ'i'nin kabilesi ile Ece' ve Selmâ²⁰¹ dağlarında oturan ve bu kabileye bağlı olanların taptıkları²⁰², Ece' dağının ortasında kırmızı bir burun (çıkıntı) olup, insan heykeline benzeyen Fels²⁰³, Zu'l-Halasa, Sa'd, Zu'l-Keffeyn, Zu'ş-Şerâ, Ukaysır, Nuhm ve Ya'bûb. Ya'bûb, Tayy kabilesinden Cedîleoğullarının kendi putlarını Esedoğullarının alması üzerine edindikleri putları idi²⁰⁴.

Arapların Kâbe'den başka, Tâgût denilen yüz kadar tapınakları vardı. Kâbe'ye olduğu gibi oralara da hürmet ve riayet ederlerdi²⁰⁵. Bu tapınaklar arsında bilhassa Ri'âm, Rudâ' ve Zu'l-Ke'abât²⁰⁶ tapınakları meşhurdu²⁰⁷.

Büyük çoğunluk, renk ve şekiller cümbüşü ile bu dünyanın var olan yegâne dünya olduğuna, bundan sonra ebedî bir hayatın ve bu dünyanın sınırları ötesinde hiçbir mevcudiyetin olmadığına inanmaktaydı²⁰⁸. Ancak Hz. Muhammed'den önce Hicaz yöresinde az da olsa bazılarının putperestlikle tatmin olmayıp yeni bir din aramaya başladıklarını, Tevrat'ı ve İncil'i incelediklerini bazı İslâmî kaynaklardan öğrenmekteyiz²⁰⁹. Bu kişilerin birtakım müşterek özellikleri vardı. Bunlar, putları ve her çeşit şirki reddeder, içinde yaşadıkları kabilelerinin yanlış âdet ve inançlarına karşı çıkar, cehaletle mücadele eder, içinde yaşadıkları toplumun baskılarından kurtulmak için inzivaya çekilir ve yaratıcıyı düşünürlerdi. Tarihçiler, Hanîf adı verilen bu kişilerin, kutsal kitapları, sayfaları ve Zebûr'u okuduklarını, bazılarının Hz. İbrâhim'in dini üzerine yaşadıklarını, diğer bir kısmının onun kelimelerini aradıklarını, bu uğurda çeşitli sıkıntılar çektiklerini,

¹⁹⁸ Mahmud Es'ad, s. 281; Tâhîr-ül Mevlevî (Olgun), *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s. 7; Çağatay, s. 105.

¹⁹⁹ Mahmud Es'ad, s. 281; Çağatay, s. 105.

²⁰⁰ *es-Sîre* (İbn Hişâm), I, 78-80; Mahmud Es'ad, s. 281.

²⁰¹ *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 94-99.

²⁰² *es-Sîre* (İbn Hişâm), I, 87.

²⁰³ *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 37, trc., s. 51.

²⁰⁴ *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 39, trc., s. 53.

²⁰⁵ Mahmud Es'ad, s. 281-282; Çağatay, s. 107.

²⁰⁶ *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 50, 110.

²⁰⁷ Putlar ve puta tapıcılıkla ilgili daha geniş bilgi için bkz. *Kitâbu'l-Esnâm*, mtn., s. 7-39, trc., s. 27-59; *es-Sîre* (İbn Hişâm), I, 76-91; *Târihu'l-Ya'kûbî*, I, 255-256; *Hızâne*, VII, 140-142, 214-232; *Bulûğu'l-Ereb*, II, 200-215; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*, (Dayf), I, s. 89-96; Mahmud Es'ad, s. 279-282; *Târihu'l-Fikri'l-'Arabî* ('Omer Ferrûh), s. 158-164; Çağatay, s. 102-112; Tülücü, *a.g.m.*, s. 82-89.

²⁰⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 73.

²⁰⁹ Tülücü, *a.g.m.*, s.75.

yolculuk yaptıklarını, rahip ve hahamlarla görüşüp onlara sorular sorduklarını, ancak aradıklarını bulamadıkları için Yahudiliğe ve Hristiyanlığa girmediklerini ve Hz. İbrâhim'in dinine inanmış olarak öldüklerini bildirmektedirler²¹⁰. Hanîflerin çoğunluğu Hz. Peygamber'in risaletinden önce yaşamışlar, bazıları ise onun bi'setine şahit olmuşlardır. Bunların en meşhurları şunlardır: Varağa b. Nevfel (öl. M. 611'e doğru), 'Ubeydullah b. Caşş, 'Osmân b. el-Ĥuveyrîs, Zeyd b. 'Amr b. Nufeyl²¹¹ (öl. M.606'ya doğru), Umeyye b. Ebi's-Şalt (öl. 5/626), Kuss b. Sâ'ide (öl. M. 601'e doğru), Hâlid b. Sinân ve el-A'sâ b. Kays²¹².

Câhiliyye çağı Arapları, görünmeyen birtakım varlıklar olan cinlere de inanır, onları Allah'ın kızları addederlerdi. Bu inançta Arabistan'ın ikliminin ve coğrafi yapısının tesirlerinin olması muhtemeldir. Cinler hayır ve şer işledikleri için onlara hürmet ve ibadet etmek gerekirdi. Bunlar genellikle bir taşın veya ağacın kovuğunu mesken edindiklerinden o taş veya ağaca ibadet edilirdi²¹³. Ayrıca Araplar, fayda ve zarar verecekleri düşüncesiyle bir kısım hurafelere de inanırlardı²¹⁴.

Câhiliyye döneminde Arap Yarımadasında yukarıda zikredilenlerin dışında mensubu bulunan birtakım dinler daha vardı ki, bunların başlıcalarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

a- Yahudîlik: Semavî dinlerden biri olan Yahudîlik, Arabistan Yarımadasının değişik bölgelerinde yayılma imkânı bulabilmiştir. Araplarla aynı ırka mensup olan Yahudîlerin bu Yarımada'ya ne zaman gelip yerleştiği kesin olarak bilinmiyor. Kur'an-ı Kerim'de Sebe' Kraliçesi Belkîs'in Süleyman Peygamber'e yaptığı ziyaret nakledilmektedir²¹⁵. İslâmın ortaya çıktığı dönemlerde Arap Yarımadasının dört bir köşesinde Yahudîleri görmekteyiz. Bunlar, ferdî olduğu kadar küçük gruplar hâlinde ve birbiri ile yardımlaşarak yaşamaktaydılar²¹⁶. Bu din bilhassa Yemen'de önemli ölçüde yayılmıştır. Mutaassıp bir Yahudî olan Himyerî hükümdarı Zû Nuvâs (öl. M. 525), Necrânîları Ya-

²¹⁰ *el-Mufaşşal*, VI, 507-510; Kuzgun, Şaban, "Hanîf", *DİA*, XVI, 38-39.

²¹¹ Bu dört Hanîf hakkında bkz. *es-Sîre* (İbn Hişâm), I, 222-232; *el-Muḥabber*, s. 171-172.

²¹² Hanîf kelimesi ve hanîfler hakkında geniş bilgi için bkz. *Bulûğu'l-Ereb*, II, 244-258; Mahmud Es'ad, s. 300-311; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabi* (Dayf), I, 96-97; Watt, W. Montgomery, *Hz. Muhammed Mekte'de*, s. 170-172; Çağatay, s. 159-166; Cerrahoğlu, İsnail, "Kur'an-ı Kerim ve Hanîfler", *AÜİFD*, IX (1963), s. 81-92; Buhl, Fr., "Hanîf", *İA*, VII, 215-217; Tülüçü, *a.g.m.*, s. 74-75; Kuzgun, "Hanîf", *DİA*, XVI, 33-39.

²¹³ Çağatay, s. 103; Tülüçü, *a.g.m.*, s. 73; krş. *Târihu'l-Fikri'l-'Arabi* ('Omer Ferrûh), s. 165.

²¹⁴ *Târihu'l-Fikri'l-'Arabi* ('Omer Ferrûh), s. 164-166.

²¹⁵ Neml (27), 20, vd.

²¹⁶ Hamidullah, I, 594.

hudî olmaya zorlayarak onlara birçok zulümler yapmıştır²¹⁷. Yahudîlerin bu Yarımada'ya girişleri ticaret ve hicret yoluyla olmak üzere iki şekilde olmuştur. Bunlar anayurtları olan Filistin'den muhtelif zamanlarda çeşitli tazyikler altında, dünyanın her tarafına yayılmaya başlamışlar, bu arada Arap Yarımadasının değişik bölgelerinde koloniler kurmuşlardır. Yahudîlerin diğer bir kolonisi de Irak'taki Hîre şehri idi. Buraya gelen Yahudîler, Bizanslıların baskısından kaçıp, İranlıların himayesine sığınmışlardı²¹⁸. Ayrıca Yahudîlere Eyle'den Umân'a ve Medine'den Bahreyn'e kadar olan yerlerde, bilhassa Medine ve civarında, Hayber'de, Vâdi'l-Kurâ'da, Teymâ'da, Fedek²¹⁹, te, Maknâ²²⁰, da, Tâ'if'te, kısaca bütün şehirlerde, aynı şekilde panayırlarda ve kervanlarda rastlanmaktadır²²¹. Mekke'ye gelince, burada hemen hemen hiç Yahudî yoktu denebilir; fakat onlara bölgede her yıl kurulan panayırlarda, bilhassa 'Ukâz'da tüccarlar ve kâhinler olarak rastlanmaktaydı²²².

Arabistan'a yerleşmiş olan bu Yahudîlerin, dinlerinin ahkâmını öğrendikleri ve İbrânice yazdıkları okulları vardı²²³. Ayrıca, yaşadıkları kesimlerde Tevrat öğretimlerini ve Tevrat'ta anılan; dünyanın yaratılışına, öldükten sonra dirilmeye, hesap ve mîzana dair olan bilgileri ve yorumcularının yaptıkları Tevrat'ın şerh ve izahını yayarlardı. Yahudîlerin Arap diline tesirleri büyük olmuştur. Daha önce Arapların bilmedikleri, Cennem, Şeytan, İblis vs. gibi birçok sözleri ve dinî ıstılâhları Arap diline mal etmişlerdir²²⁴. Yahudîler arasında bazı meşhur şairler de yetişmiştir. el-Cumahî (öl. 231/ 846), *Tabakâtu Fuḥûli 'ş-Şu'arâ'* isimli biyografik eserinin bir bölümünü²²⁵, Medine ve civarında yetişen Yahudî şairlere ayırmıştır²²⁶. Bu şairler arasında es-Semev'el b. 'Âdiyâ (öl. M. 560)²²⁷, er-Rebî' b. Ebi'l-Hukayk ve Kâ'b b. el-Eşref (öl. 3/624)²²⁸ gibilerini sayabiliriz.

²¹⁷ *es-Sîre* (İbn Hişâm), II, 31; *el-Ezrakî*, s. 133-134; *el-Muḥabber*, s. 368; *el-Ma'ârif*, s. 638; *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I, 199; *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 268; *Fecru'l-İslâm*, s. 24; Hamidullah, I, 309 vd, 667 vd.; Tritton, A. S., "Nasârâ", *IA*, IX, 77.

²¹⁸ Cerrahoğlu, s. 24; Tülücü, *a.g.m.*, s. 76.

²¹⁹ *Fecru'l-İslâm*, s. 24.

²²⁰ *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 178.

²²¹ Hamidullah, I, 594.

²²² Hamidullah, I, 594; Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, s. 36.

²²³ Cerrahoğlu, s. 24.

²²⁴ *Fecru'l-İslâm*, s. 24-25.

²²⁵ Bkz. *Tabakât* (el-Cumahî), I, 279-296.

²²⁶ Hitti, I, 160.

²²⁷ Hitti, I, 160; Goldziher, s. 30.

²²⁸ *Tabakât* (el-Cumahî), I, 279-283; ayrıca Yahudîlik konusunda bkz. *Bulûğu'l-Ereb*, II, 240-241; Mahmud Es'ad, s. 292-293; *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 97-98; *Hâtem et-Tâ'i*, s. 58-59.

b- Hristiyanlık: Evrensellik özelliğine sahip olan bu din, Arap Yarımadasının en ücra köşelerine kadar yayılmıştı. Bu dinin yayılmasını sağlayan amillerin başında ticaret, misyonerlik ve kölelik gelmekteydi; ayrıca kuzeyde büyük bir Hristiyan devlet olan Bizans'ın rolü de büyüktü²²⁹. Bu din Arabistan'a kuzeyden Suriye, güneyden Habeşistan'dan Kızıldeniz vasıtasıyla iki yoldan girmeye muvaffak olmuştur²³⁰. Kesin bir tarih tespit edilememekle beraber Araplar arasında Hristiyanlık tarihi, Gassânîlerin bu dini kabul etmeleri ile başlatılabilir; bunların reisi el-Hâriş b. Cebele (öl. M. 570), gayretli bir monofizit²³¹ idi. O çağlarda Hristiyanlık birkaç fırkaya bölünmüştü. Bu fırkalarda Arap Yarımadasına iki büyük fırka sokulmuştu ki, biri Nasturîler, diğeri Ya'kubîlerdi. Nasturîlik daha evvel Hîre'de, Ya'kubîlik, Gassânîlerin hâkim olduğu bölgede ve Şam'da yaşayan diğer kabileler arasında yayılmıştı, Vâdi'l-Kurâ'da da birtakım manastırlar vardı²³². Nasturî misyonerleri ticaret yollarını takip ederek Bahreyn, Umân ve Arap Yarımadasının orta kısımlarında Hristiyanlığı yaymayı başardılar. Bu din bilhassa Necrân taraflarında büyük bir ilerleme kaydetti. Bu bölgenin kimler tarafından Hristiyanlaştırıldığı hususunda çeşitli rivayetler vardır. İbn İshâk (öl. 151/768)'a göre Necrân'ın Hristiyanlaştırılmasında, Feymiyûn ve 'Abdullah b. es-Sâmir²³³ adlı şahısların büyük rolleri olmuştur²³⁴. Yavaş yavaş Arap Yarımadasının hudutlarından içerilere doğru nüfûz eden Hristiyanlık, Eyle'de, Dûmetu'l-Cendel'de, Teymâ'da, ve diğer yerlerde yayılmaya devam etmiş, özellikle Rebî'a, Gassân, Kudâ'a'nın bir kısmı²³⁵, Bekr²³⁶, Tağlib, Tayyi', Salîh, Tenûh, Lahm²³⁷, Cuzâm, 'Icl, Hanîfe, Temîm ve Sa'lebe²³⁸ gibi pek çok Arap kabilesini tesiri altına almıştı. Bilhassa büyük sayıda Hristiyanın bulunduğu yegâne kabile Necrân'daki Mezhic kabilesinin kollarından Benu'l-Hâriş b. Kâ'b kabilesi idi²³⁹.

Hristiyan Araplar arasında meşhur şairler de yetişmiştir. Bunlar arasında 'Adî b.

²²⁹ Cerrahoğlu, s. 26; krş. Üçok, s. 14.

²³⁰ Mahmud Es'ad, s. 293; Üçok, s. 14.

²³¹ Monofizit; Ya'kubî mezhebinden olan, Hz. İsa'da yalnız bir tabiat olduğunu kabul eden kimse demektir. Bkz. *Târihu'l-Edebi'l-'Arabi* (Dayf), I, 99-100.

²³² *Fecru'l-İslâm*, s. 25.

²³³ *es-Sire* (İbn Hişâm), I, 32 vd.

²³⁴ Tritton, A. S., "Nasârâ", *İA*, IX, 77; krş. Moberg, A., "Necrân", *İA*, IX, 166.

²³⁵ *el-Ma'ârif*, s. 621.

²³⁶ *el-'Umde*, II, 194; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabi* (Dayf), I, 100.

²³⁷ *Târihu'l-Ya'kubî*, I, 257.

²³⁸ Tritton, "Nasârâ", *İA*, IX, 77.

²³⁹ Hamidullah, s. I, 668.

Zeyd (öl. M. 604)²⁴⁰, Kuss b. Sâ'ide²⁴¹, Selâme b. Cendel (öl. M. 600'e doğru)²⁴² ve Umeyye b. Ebi's-Şalt²⁴³ gibi şairleri sayabiliriz.

c- Sâbiîlik: Sâbiîlik gezegenlere ve yıldızlara ibadet etmekten ibaret bir dindir. Sâbiîler önce Elcezire'nin kuzeyinde yayılmışlardı ve merkezleri Harrân idi; dinî merasim dilleri Süryânice idi. Sâbiîlik Arap Yarımadasına da inmiş ve İslâmın yayıldığı zamana kadar oralarda yaşamıştır. Hz. Ömer Müslüman olunca, arkadaşları yanlış olarak onunu hakkında "Ömer Sâbiî olmuş" demişlerdi²⁴⁴.

d- Mecusîlik: Arapların komşuları olan İranlıların dinidir. Mecusîliğin bir adı da Zerdüştiliktir²⁴⁵. Bu dinin esası, nur ve zulmet, hayır ve şerdir²⁴⁶. Bu dinde iki büyük tanrı vardır; bunlardan biri her türlü iyiliği ve hayrı temsil eden "Ahuramazda" (Hürmüz), diğeri kötülük ve karanlığı temsil eden "Angramanyu" (Ehrişmen) dir. Bu iki tanrı birbirleriyle aynı zamanda ikiz kardeşirler ve aralarında sürekli bir savaş vardır. Bir gün, Hürmüz galip gelecek ve dünyanın sonu gelmiş olacaktır. Böylece Hürmüz'ün saltanatı ebedî olarak kurulmuş olacaktır. Mecusîliğin mukaddes kitabı "Avesta"dır. Bu kitaba Pehlevî dilinde bir şerh yazılmış ve iki kitaba birden "Zend-Evesta" denilmiştir²⁴⁷. İslâmiyetin yayıldığı sıralarda, bu dinin mensuplarına daha çok Temîm²⁴⁸, Umân, Bahreyn ve Yemen'de rastlanıyordu²⁴⁹.

4. CÂHİLİYYE DÖNEMİ ARAPLARINDA DİL

Arap dili yazılmaya başlamadan çok önce hutbelerde, nutuklarda çeşitli sanatsal yönleriyle kullanılmış ve teşekkül etmiştir. Eski durumu tarihin karanlıklarında meclûliyet (bilinmezlik) içinde uzayıp gitmektedir. Tarihe bakıldığında M. VI. asırda Arapçanın her yönüyle tam bir lisan olarak ortaya çıktığı görülür. Çocukluk devresi görülmez. Bununla birlikte günümüze kadar gençliğini, eski tazelik ve tatlılığını muhafaza etmiş

²⁴⁰ *el-Eğâni*, II, 89 vd.; Goldziher, s. 30; *Fecru'l-İslâm*, s. 27.

²⁴¹ *el-Eğâni*, XV, 236; *Fecru'l-İslâm*, s. 27.

²⁴² *el-Eğâni*, XXIV, 219.

²⁴³ *el-Eğâni*, IV, 127.

²⁴⁴ Mahmud Es'ad, s. 286-289; krş. *Bulûğu'l-Ereb*, II, 223 vd.; Üçok, s. 11-12; Tülücü, *a.g.m.*, s. 79-80; de Vaux, B. Carra, "Sâbiîler", *İA*, X, 9; *Hâtem et-Ta'i*, s. 61; ayrıca bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler", *AÜİFD*, X (1962), s. 103-116.

²⁴⁵ Üçok, s. 12; Tülücü, *a.g.m.*, s. 80.

²⁴⁶ Cerrahoğlu, s.22.

²⁴⁷ Schimmel, Annemarie, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 65-67; Üçok, s. 13.

²⁴⁸ *el-Me'ârif*, s. 621; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 89.

²⁴⁹ *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 89; Üçok, s. 13; Büchner, V. F., "Mecûs", *İA*, VII, 443-444; Mahmud Es'ad, s. 291-292; *el-Câhiliyye*, s. 115.

ve ihtiyarlamamıştır²⁵⁰.

4.1. Arap Dili

Arap Yarımadasında çok eskiden beri tek bir ırk olan Araplar oturmuşlardır. Araplar, Hz. Nüh'un oğlu Sâm'ın neslinden gelen iki gruptan ibarettirler. Bu iki grup, Hz. İsmâil'in soyundan gelen kuzeyli Araplar ve Kahtân'dan gelen güneyli Araplardır. Bunların her biri de kendi aralarında kabileler ve aşiretlere bölünmüşlerdir²⁵¹.

Dil bilginlerine göre, bugüne kadar yeryüzünde 2796 dilin kullanıldığı tespit edilmiş olup, bunlardan bir kısmı küçük kabile dilleri, bir kısmı da büyük milletlerin dilleridir. Bunlardan 118'i devlet dili olma niteliğine sahiptir. Diller arasında bazı yakınlıklar vardır ve bunları iki noktada toplamak mümkündür: Köken yakınlığı ve yapı benzerliği.

Köken bakımından dil aileleri:

- a- Hint-Avrupa dilleri ailesi,
- b- Sâmî dilleri ailesi (Arapça bu ailedendir),
- c- Bantu dilleri ailesi,
- d- Çin-Tibet dilleri ailesi²⁵².

Yapıları bakımında dil grupları:

a- Tek heceli diller: Bu dillerde her kelime tek hecelidir. Çin-Tibet dilleri, bu gruptandır.

b- Eklemeli diller: Bu gruptaki dillerde, kelime köklerinin başlarıyla sonlarına getirilen görevleri belirli ekler vardır. Türkçemiz bu grupta yer almaktadır.

c- Çekimli diller: Bu dillerde çekim yaparken veya yeni kelime türetirken genellikle köklerde değişiklikler meydana gelir. Arapça bu gruptandır. Örneğin; "nasrun" (yardım etmek) mastarından "naşara, yenşuru, mansûr, istenşara..." gibi birçok kelimeler türetilir²⁵³.

Arapça Sâmî dillerin en zengin ve işlenmiş bir koludur. Başlıca İbrânî, Ken'ân, Akkad, Fenike, Ârâm ve Habeş dillerine ayrılan bu dil grubunun müşterek bir ana dil den doğduğu düşünülmektedir. Bu ana dil, önceleri birbirine kolayca bağlanabilir deği-

²⁵⁰ Malunud Es'ad, s. 148.

²⁵¹ Goldziher, s. 11; krş. Mahmud Es'ad, s. 75 vd.

²⁵² Toparlı, Recep-Karakaş, Turan- Vural, Hanifi, *Türk Dili*, s. 16.

²⁵³ Mahmud Es'ad, s. 149; Toparlı-Karakaş-Vural, s. 17.

şik lehçeler hâlinde iken bunları konuşan kavimlerin anayurttaki bölgelerinden ayrılarak daha uzak yerlere dağılmaları ile bu lehçeler de birbirinden uzaklaşmış ve birbirinden ayrı birer dil pozisyonu kazanmıştır²⁵⁴.

Sâmî diller ailesinde Arapçanın büyük bir üstünlüğe sahip olduğu bir gerçektir²⁵⁵. Nitekim diğer Sâmî dillerin çoğunluğu cümleleri yan yana koymakla yetinmek zorunda olduğu hâlde Arapçada, değişik rabitalar kullanılarak tâli cümleleri bir ana cümleye bağlamak suretiyle, ifadeye terkibi bir kuvvet vermek mümkündür²⁵⁶.

4.2. Arap Dilinin Kısımları, Doğuşu ve Gelişimi

Arapların konuştuğu dil, daima Arapça olarak bilinmektedir²⁵⁷. O Sâmî diller ailesindendir. Sâmî diller doğu ve batı olmak üzere iki büyük kola ayrılır. Doğu kolu, Bâbil ve Asur dillerinin bağlı olduğu Akadçadır. Batı kolu ise iki Grubu içine almaktadır:

a- Kuzeybatı Sâmîce Grubu; Ken'anca, İbranca ve Fenike dili.

b- Güneybatı Sâmîce Grubu; Yemen'deki Himyer ve Sebe' lehçelerinden oluşan Güney Arapçası, Habeşçe ve Kuzey Arapçasını da içine almaktadır²⁵⁸.

Güney Arapçası, varlığını devam ettiremeyen ölü bir dildir. Eski çağlarda güney Arabistan'ın Sebe', Minâ ve Himyerî imparatorluklarının diliydi. Bu dilin Hristiyanlık öncesi ile M. VI. yüzyıla kadar geçen zamana ait özel "müsned" hattıyla yazılmış birçok kitabeleri günümüze kadar ulaşmıştır. Güney Arapçası, M. VII. yüzyılın ilk yarısında tarih sahnesinden silinmiştir.

Kuzey Arapçası, İslâm'ın yayılışından bu yana asıl Arapça olmuştur. Arap edebiyatı tarihinin konusunu da, sadece bu dilde yazılan edebî ürünler oluşturmaktadır. Kuzey Arapçasının günümüze ulaşan en eski vesikaları; yaklaşık M. 300 tarihli Sina Yarımadasında bulunan Ram'ın üç kitâbesi, tarihsiz Ummu'l-Cimâl kitabesi, M. 513 tarihli Zebed, 560 tarihli Hîre'deki Hind Kilise'si ve 568 tarihli Harrân yazıtlarıdır²⁵⁹. Yaşayan bugünkü Arapça ise çoğu Kuzey lehçelerinden olmak üzere Güney lehçeleriyle karışa-

²⁵⁴ Onat, Naim Hazım, *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu*, I, 1.

²⁵⁵ Tülücü, a.g.t., s. 23.

²⁵⁶ Schaade, A., "Arabistan (Dil)", *İA*, I, 513.

²⁵⁷ Goldziher, s. 12.

²⁵⁸ Çetin, Nihad M., "Arap (Dil)", *DİA*, III, 282; *et-Taṭāvvuru'l-Luġavî*; s. 55-56; krş. Küçükkalay, s. 73. Sâmî diller hakkında geniş bilgi için bkz. *Târihu Âdâbi'l-'Arab* (er-Râfi'i), I, 74-77; *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luġa*, s. 37-45; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Ḍayf), I, 22-26; *Fıkhî'l-Luġa*, (Vâfi), s. 7-22.

²⁵⁹ Goldziher, s. 12-13; krş. Dilâçar, A., *Dil, Diller ve Dilcilik*, s. 153-154; Onat, I, 28.

rak bir dil hâline gelmiştir²⁶⁰.

Arapça eserler yazılmaya başlandığından beri Arap yazı dili ile yazan milletler tarafından bütün eserlerde genellikle kullanılan dile “Edebî Arapça” veya “Kur’ân Arapçası” da denen²⁶¹ “Klâsik Arapça” adı verilir²⁶². Klâsik Arapça, Sâmi diller arasında en çok gelişmiş olanıdır. İslâm’ın resmî ve mukaddes dili olması dolayısıyla da geniş bir alana yayılmıştır. Aynı zamanda yüksek kültür dillerinden biri de olmuştur²⁶³.

Zamanımıza kadar, bütünü ile Arapçanın tarihî gelişme ve yayılma safhaları bazı ara devreler birleştirilmek suretiyle sadeleştirilmiş bir plân içerisinde şu şekilde özetlenebilir: 1- Eski Arapça, 2- Klâsik Arapça ve ona kaynak olan eski edebî lehçeler (M. VI. ve VII. yüzyıllar), 3- Orta Arapça, 4- Yeni (Modern) Arapça, 5- Bu son iki safhada edebî yazı diline muvazî olarak devamlı gelişen mahallî lehçeler²⁶⁴. Huveydî Şa’bân Huveydî de bu merhaleleri, son iki dönemi katmadan şu şekilde tespit etmektedir: 1- Câhilî şiirden önceki Arapça, 2- Câhilî şiir merhalesi, 3- Kur’ân-ı Kerim ve Hadis-i Şerif merhalesi, 4- İdare ve ilim merhalesi²⁶⁵.

Klâsik Arapçanın düzene girmeye, diğer Sâmi dillerden ayıklanmaya doğru attığı ilk adımın Hz. İsmâil dönemine ait olduğu ve ondan önceki dönemin dilin, tabîî tekâmül seyri içindeki gelişmesi olduğu söylenebilir²⁶⁶. Hz. Peygamber, “Dili ilk defa sağlam bir Arapça ile çözülenin (konuşanın) Hz. İsmâil olduğunu²⁶⁷” bildirmektedir. Arap dili, Sâmi dillerin az ve noksan oluşuna oranla son derecede fazla kelime hazinesine sahip bir dildir. Araplar, gayet zeki ve bilgi kazanmaya yönelik olmalarına rağmen Arap Yarımadasının tabîî durumu zekâlarını kullandıracak özelliklere sahip olmadığından, kendilerine meşguliyet ararken dillerini genişletme ve geliştirme çabası içine girdiler. Nitekim; kılıca, bala, ata, deveye, vs. yüzlerce isim vermişlerdir. Arap dilinin geniş ve fasih oluşu bundandır. Birçok lehçenin karışmasından da pek çok eş anlamlı kelime ortaya çıkmıştır. Ayrıca ezdâd denilen lafızların varlığı da bundan dolayıdır²⁶⁸.

Zamanın akademileri sayılan panayırlar da lehçelerin birbirine kaynaşmasına ve

²⁶⁰ Onat, I, 28.

²⁶¹ Dilâçar, s. 154.

²⁶² Schaade, “Arabistan (Dil)”, *İA*, I, 512.

²⁶³ Dilâçar, s. 154.

²⁶⁴ Çetin, “Arap (Dil)”, *DİA*, III, 282.

²⁶⁵ *et-Taṭavvuru'l-Luġavi*, s. 60-62.

²⁶⁶ Mehmed Fehmî, s. 89.

²⁶⁷ *el-Muzhir*, I, 34.

²⁶⁸ Mahmua Es'ad, s. 153; krş. Küçükkalay, s. 276 vd.

dilin zenginleşmesine yardımcı olan en büyük etkenlerden biridir²⁶⁹. Buralarda Arap Yarımadasının her yerinden gelen Arap kabileleri birbirine karşı övünülecek meziyetlerini, dil ve bilimdeki üstünlüklerini göstermek için büyük çaba harcarlar²⁷⁰, konuşmalar yaparlar, şiirler okurlar, dil ve edebiyat tartışmaları yaparlardı. Hac da bu tür toplantı yerlerinden birisiydi. Bu gibi büyük toplantılarda Kureyş kabilesi bütün kabilelerin konuşmalarını dinler, onlardan en güzellerini seçerek alır ve beğenmediklerini bırakıp kullanmazlardı. Bundan dolayı Kureyş'in lehçesi, başka lehçelerde görülen kaba ve çirkin kelimelerden ve uygunsuz söyleyişlerden uzaklaşarak Arapların en seçme ve fasih bir dili olmuştur²⁷¹. Kureyş suresinde de işaret edildiği gibi Kureyşlilerin her yıl kışın Yemen ve yazın Buşrâ'ya, İran ve Habeşistan'a kadar yaptıkları ticaret seferleri²⁷² de dillerinin gelişmesine ayrıca yardım etmiştir²⁷³.

Araplar fitratları gereği güzel konuşan bir millettir. Ancak Arapça tarihî gelişimi itibarıyla Hz. Peygamber'in gelişine yakın zirveye ulaşmıştı. Öyle ki Dâru'n-Nedve gibi toplum önderlerinin toplandığı yerlerde ortaya atılan meseleler ittifakla ve çoğunluğun görüşü ile kabul edilmez, daha çok en belâgatlı, maksadını en güzel ifade eden bir kimsenin konuşması, sonucu belirler ve meseleyi çözerdi. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim'in i'câz derecesine varan belâgatı onları hayran bırakmıştı²⁷⁴. Öte yandan Kur'ân'ın ve İslâm'ın Arap dili ve edebiyatına büyük tesirlerinin olduğu gerçeğini unutmamak gerekir.

4.3. Arap Dilinde Lehçeler

Arapça konuşanlar çok önceden beri çeşitli kabile ve topluluklara ayrılmışlardı. Bu toplulukların her biri coğrafi çevre ve kendilerini kuşatan tabii ve sosyal şartlar itibarıyla diğerlerinden ayrılıyordu. Bu nedenle vicdan ve düşüncede farklılıklar ortaya çıkıyordu. Bir dil geniş sahalara yayılıp, insanların değişik grupları onu konuştuğunda, o dilin uzun müddet önceki bütünlüğünü korumasının imkânsızlığı dillerin temel kurallarına göre belirlenmiş bir geçektir. Nitekim çok geçmeden Arapça konuşanlar arasında birçok

²⁶⁹ Tülüçü, *a.g.t.*, s. 25.

²⁷⁰ Onat, I, 29; krş. *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 134; *Târihu Âdâbi'l-'Arab* (er-Râfi'i), I, 96; *Esvâku'l-'Arab*, s. 278; ar-Râdüyânî, *Kitâb Tarcumân al-Balâğa*, naşirin mukaddimesi, s. 5.

²⁷¹ *el-Muzhir*, I, 221; *el-İktirâh*, s. 110; *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luğa*, s. 60; Onat, s. 29.

²⁷² Kureyş (106), 1-4; bkz. Yazır, IX, 6148-6161.

²⁷³ Krş. Onat, s. 29-30.

²⁷⁴ Mahmud Es'ad, s. 136.

yönden birbirinden farklı lehçeler ortaya çıkmıştır²⁷⁵.

Her kabilenin kendine mahsus bir lehçesi vardı²⁷⁶. Bu çeşitli Arap lehçelerinin farklılıkları, kelimelerin manalarında olduğu gibi, bünye ve yapılarında da kendini göstermekteydi²⁷⁷. Bütün bu farklılıklar genelde, Behrâ', Kelb, Temîm, Kays, Huzeyl, Sa'd, Ezd, Enşâr, Mâzin, Rebî'a, Muḍar, Hîmyer, Kudâ'a, Necd ve Tayy lehçelerinde yaygındı²⁷⁸. Her kabile kendi lehçesini geliştirme ve lehçeler arası mücadelede galip ilân edilebilmek için çaba ve gayret sarf etmesine rağmen bu mücadeleden Kureyş lehçesi galip çıkmıştır. Bu galibiyette Kureyş'in kendi gayretleriyle birlikte, dinî, iktisadî, yerleşim alanı vs. gibi bir kısım amiller de önemli rol oynamıştır. Kureyş lehçesi diğer kabileler içinde, edebiyat, şiir, hitabet ve nesir sahasını tekeline almış, hangi kabileden olursa olsun meşhur şairler şiir ve hitabetinde bu lehçeyi kullanmışlardır²⁷⁹. Nitekim Ignace Goldziher de bu hususta şöyle demektedir: "Her kabile kendi lehçesini geliştirmesine rağmen yazının yaygınlaşması, kabileler üstü ve düzenli bir edebî dilin oluşmasını mümkün kıldı. Câhiliyye şiiri, en azından M.VI. yüzyılın sonları gibi erken bir zamanda, konuşulan yerli şivelerden farklı, muhtemelen Necd'de oluşan ve kendisinde bir tür Hicaz şivesi, yani Mekke lehçesi görülen, Kur'ân kanalıyla standart klâsik Arapça olarak gelişen, tamamen edebî bir dil ortaya koydu²⁸⁰."

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerim Kureyş lehçesiyle nazil olmuş²⁸¹ ve Hz. peygamber de: ²⁸² "أنا أفصح العرب بين أئتي من قریش" "Ben Arapların en fasihiyim; üstelik de Kureyş'tenim²⁸³" buyurarak bu lehçenin üstünlüğüne işaret etmektedir.

Suyûtî (öl. 911/1505), meşhur Türk-İslâm filozofu el-Fârâbî (öl. 339/950)'nin *el-Elfâz ve'l-Hurûf* adlı eserinden naklen Arap dilinin tespit ve toplanmasında Kureyş lehçesi dışında Kays, Temîm ve Esed lehçelerinin esas kabul edildiğini; Huzeyl, Kinâne ve Tayyî'lerin bir kısmından da kelimeler alındığını ve diğer kabilelerin sözlerinin kabul

²⁷⁵ *Fıkhü'l-Luğa* (Vâfi), s. 108.

²⁷⁶ Mahmud Es'ad, s. 150.

²⁷⁷ Mahmud Es'ad, s. 150; Küçükkalay, s. 169; *Fıkhü'l-Luğa* (Vâfi), s. 108.

²⁷⁸ Mahmud Es'ad, s. 150 vd.; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Ḍayf), I, 121-127.

²⁷⁹ Küçükkalay, s. 169-170; *Fıkhü'l-Luğa* (Vâfi), s. 108-109; krş. *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Ḍayf), I, 131 vd., *Hâtemu't-Tâi'*, s. 75 vd.

²⁸⁰ Goldziher, s. 13.

²⁸¹ *Târihu'Âdâbi'l-'Arab* (er-Râfi'i), II, 62; *Fi'l-Edebi'l-Câhili*, s. 105; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Ḍayf), I, 135; *Fıkhü'l-Luğa* (Vâfi), s. 112; *Hâtem et-Tâi'*, s. 84.

²⁸² *el-Muzhir*, I, 210; Mehmed Fehmi, s.126; *Târihu'Âdâbi'l-'Arab* (er-Râfi'i), I, 133.

²⁸³ Bu hadîsin manası doğru olmakla beraber aslı yoktur. bkz. *Keşfu'l-Hafâ'*, I, 200-201.

edilmediğini²⁸⁴ bildirmektedir.

5. CÂHİLİYYE DÖNEMİ ARAPLARINDA ŞİİR

Araplar şiir yeteneği çok fazla olan bir millettir. Önemli bir hadise olduğunda onu şiirle ebedileştirirlerdi. Şiir söylemek için kendilerince birçok sebepleri vardı. Gerçekten Câhiliyye Dönemi'nde şiir çok fazlaydı²⁸⁵. Araplarda şairlik fitrî ve umumîydi. İçlerinde şiir söylemeyenler pek az bulunurdu. Hatta mecnunlar ve hırsızlar bile şair idiler. Kadınlar da erkekler gibi şair tabiatlı olduklarından, bunlardan da pek çok şaireler (kadın şairler) yetişmiştir. Araplardan şair olmayanlar şiir okumaya mahsus umumi toplantı yerlerine giderek şiirden yararlanırlardı²⁸⁶.

5.1. Şiirin Cemiyetteki Yeri ve Önemi

Bu konuya geçmeden önce, şiir ve şair kelimelerinin manaları üzerinde kısaca durmada yarar görmekteyiz. Eski Arap dil bilginleri isim olarak “شاعر”in ve ism-i fâ'il bünyesinde bir kelime olan “şâ'ir”in “شَعَرَ” kökünden geldiğini kabul etmişler, bunları Kur'an'da²⁸⁷ “sezmek, farkına varmak, bilmek”²⁸⁸ manalarında geçen “شَعَرَ” fiiline bağlamışlardır. Lügatçiler bu fiile I. ve V. bablardan (şa'ara, şa'ura) şiir söylemek, nazmetmek²⁸⁹ manasını verirlerse de bu hususta eski örnekler vermezler. Goldziher “şâ'ir” kelimesine, “tabiat üstü sıhrî bir bilgiye sahip olan, sezile bilen”²⁹⁰, manasını verir²⁹¹. Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791), “şâ'ir”i, başkalarının bilmediği manaları bilen ve “şî'r”i de birtakım kaidelere bağlı manzume²⁹² diye tarif etmektedir.

Şiir; yüksek duygular, sezici bir anlayış ve yaratılışla başkalarının hissedip bilmediğini hisseden²⁹³, şairin söylediği vezinli ve kafiyeli sözdür²⁹⁴. Bu kelimeler Farsça ve Türkçeye de geçmiştir²⁹⁵. Mehmed Fehmî şiirin bu klâsik tarifine karşı çıkıp bu tanımın nazmın tanımı olduğunu, birçok nazmın şiir olmadığını ve birçok şiirin de nazım

²⁸⁴ *el-Muzhir*, I, 211; Onat, s. 31-32; krş. Corci Zeydân, III, 159; *Hâtemu't-Tâi*, s. 76.

²⁸⁵ *Târihu Âdâbi'l-'Arabiyye* ('Aṭallah), I, 18.

²⁸⁶ Corci Zeydân, III, 51.

²⁸⁷ Bakara (2), 9, 12, 13; Âl-i İmrân (3), 69; En'âm (6), 26, 113; A'râf (7), 95.

²⁸⁸ *Tehzibu'l-Luğa*, I, 420; *eş-Şihâh*, II, 699; *el-Muḥkem*, I, 223, *el-Mufredât*, s. 456; *Lisânu'l-'Arab*, VII, 132; *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ*, II, 60; (hepsinde ş-'r').

²⁸⁹ *Lisânu'l-'Arab*, VII, 132; *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ*, II, 61.

²⁹⁰ Goldziher, s. 17; krş. Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 100.

²⁹¹ *Eski Arap Şiiri*, s. 2-3; Tülüçü, a.g.t., s. 28.

²⁹² *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 250.

²⁹³ *el-'Umde*, I, 116; *Lisânu'l-'Arab*, VII, 132.

²⁹⁴ *Lisânu'l-'Arab*, VII, 132; *el-Muzhir*, II, 469.

²⁹⁵ *Eski Arap Şiiri*, s. 4.

sayılamayacağını söyleyerek, şiirin, esasen güzel sanatlardan biri, güzellikleri hayat ile akıcı bir üslûp ve ifade ile tasvirden ibaret olmak üzere ruhun lisanı veya gizli hakikatlerin tezahürü olduğunu, haddizatında tam bir tarifinin yapılamayacağını söylemektedir²⁹⁶.

Câhiliyye döneminde cinden şairler olduğuna, şairlerin cin ve şeytanlarla ilişkisinin bulunduğu, şairlerin şiir söyleme güç ve kabiliyetini bir şeytan veya cinden aldıklarına, şairin kendisi ile alışkanlık ve dostluk kurduğu bir cine sahip olduğuna inanılıyordu²⁹⁷. Şairlerin bizzat kendileri, şeytanların şiiri ağızlarına koyduklarını iddia ediyorlardı²⁹⁸. Kaynaklarda bir kısım şairlerin sahip olduğu cinlerin isimleri de zikredilmektedir²⁹⁹. Böylece şair ilham kaynağını ilişki içinde bulunduğu bir cin ile bu dünyanın ötesinde sihirli bir âleme bağlıyor, dolayısıyla kendisi de tabiat üstü bir kuvvetle donanmış bulunuyor ve bu durum bilhassa onun hicivlerinin tesirinin artırıyordu³⁰⁰. Bu dönemde şiirin toplumsal hayatta önemli bir yeri, çok büyük ve hayati bir tesiri vardı. Şairin eserinin kaynağı, çoğu zaman kendi duyguları ile çevresinin duygularının birleştiği noktalardı. Şiir insanların arasını düzeltmede veya bozmada, birini överek zirveye, diğerini yergiyle yere batırmada, insanları iyi veya kötü yönde etkilemede, kabileler arası savaş, barış gibi çeşitli ilişkilerde önemli bir vasıta olarak kullanılmış; kişileri betimleme, çevre ve olayları anlatma, tasvir etme ve kazanç sağlama gibi birçok hususta çok büyük bir önem arz etmişti. Durumu ve makamı nasıl olursa olsun, şair daima arasında yetiştiği topluluğun, üzerinde hassasiyetle durduğu hasletleri temsil ve ifade eder, kabile ve kabileler birliğinin sözcüsü olarak, siyasi müzakerelere katılan heyetlerde vazife alırdı³⁰¹.

Şairin kendi toplumunda çok büyük bir önemi vardı. Bir kabileden bir şair çıktığında şenlik ve eğlenceler düzenlenir, ziyafetler verilir, kutlamalar yapılırdı. Çünkü onlar için bir şair demek, haysiyetlerinin korunması, şereflerinin mudafaası, iyiliklerinin kalıcılığı ve adlarının yücelmesi demektir. Zira şair, övgüsüyle bir kabileyi toptan şerefli

²⁹⁶ Mehmed Fehmi, s. 239-240; krş. *Edebiyat Lügatı*, s. 139.

²⁹⁷ *Cemheretu Eş'âri'l-'Arab*, s. 57-65; krş. Çetin, Nihad M., "Arap (Edebiyat)", *DLA*, III, 286-287; Tülücü, a.g.t., s. 29.

²⁹⁸ *Şimâru'l-Kulûb*, s. 55.

²⁹⁹ *Cemheretu Eş'âri'l-'Arab*, s. 59 vd.; *Şimâru'l-Kulûb*, s. 55; *Târîhu Âdâbi'l-'Arab* (er-Râfi'i), III, 60; İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 213.

³⁰⁰ *Eski Arap Şiiri*, s.12-13; krş. Begoviç, Ali İzzet, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, s. 147.

³⁰¹ Mahmud Es'ad, s. 201-203; Çetin, "Arap (Edebiyat)", *DLA*, III, 286-287.

gösterebilir, hicvi ile de bir kabileyi yerin dibine batırabilirdi³⁰². Büyük şairler yetiştirmiş olmak onlar için gurur ve şeref, buna karşılık, şairlerden yoksun olmak, sadece şanssızlık değil, aynı zamanda utanç ve ayıplama vesilesiydi³⁰³.

Dil bilhassa bu suretle işlene geldiği gibi, Câhiliyye toplumunda diğer bilgiler de şiire yansıdığı oranda yaşamış ve nesilden nesile aktarılabilmıştır. Şiirin daha sonra dinî ilimlerin özellikle Tefsir ilminin anlaşılmasında büyük yardımı olmuştur³⁰⁴. Nitekim Hz. Ömer, “Divanınıza sıkı sarılıp kıymetini bilerseniz, dalâlete düşmezsiniz” der. Divanın ne olduğu sorulunca da “Câhiliyye şiirlerinizdir” diye cevap verir³⁰⁵. Şiir Arapların kayda değer bütün olaylarını ve önem verdikleri her şeylerini tespit eden bir arşiv dairesi³⁰⁶ ve bütün bilgileri derleyen içine alan ve muhafaza eden, daima baş vurdukları kaynaklarıydı³⁰⁷.

5.2. Şairlerin Tabakaları

Câhiliyye devrinde birçok bakımdan hemen hemen tekâmülünü tamamlamış bulunan, ananesi, büyük bir değişikliğe uğramadan İslâmî dönemde de devam eden şiir sanatına, İslâmî devirde men edici bir tavır takınılmamış hatta şiir, bilhassa muhteva yönünden gittikçe gelişme imkânları bulmuştur. Eski müellifler, birbirini takip eden devirleri ve nesilleri göz önüne alarak, şairleri tabakalara, dolayısıyla şiiri tarihî devirlere ayırmışlardır. Bu taksim dil ve edebiyat çalışmalarıyla yakından ilgilidir. Fasih Arapçanın kaidelerini tespit eden dil bilginleri bu tabakalara birtakım değerler verip bu değerleri çalışmalarında ölçü olarak kullandılar³⁰⁸. Bu sınıflandırmalar, bazen şairlerin yaşadığı zaman itibarıyla; mutekaddimûn, mutevassitûn, mute’ahhirûn, bazen miktarına göre; muksirûn, mu’tedilûn, mu’killûn, bazen şiirlerin mükemmel oluşu yönüyle; muteveffikûn (en üstünler), mumtâzûn (seçkinler), mucîdûn (iyi şiir söylemiş olanlar)³⁰⁹, bazen şöhretleri itibarıyla; birinci, ikinci, üçüncü vs. tabakalar şeklinde³¹⁰, bazen

³⁰² *el-‘Umde*, I, 65; *el-Muzhir*, II, 473; krş. Mahmud Es’ad, s. 201-203; Çetin, “Arap (Edebiyat)”, *DİA*, III, 286.

³⁰³ *Eski Arap Şiiri*, s. 11; Çetin, “Arap (Edebiyat)”, *DİA*, III, 286.

³⁰⁴ *Meşâdir*, s. 151; krş. Çetin, “Arap (Edebiyat)”, *DİA*, III, 286.

³⁰⁵ el-Kâfiyeci, *Kitâbu’t-Taysir fî Kavâ’idi ‘İlmi’t-Tefsir*, s. 22; *Meşâdir*, s. 152; krş. *Tabakât* (Cumahî), I, 24; *el-Muzhir*, II, 473.

³⁰⁶ Hamidullah, I, 9.

³⁰⁷ *Eski Arap Şiiri*, s. 11.

³⁰⁸ *Eski Arap Şiiri*, s. 4-5; Çetin, “Arap (Edebiyat)”, *DİA*, III, 286.

³⁰⁹ *Edebu’l-‘Arab* (‘Abbûd), s. 52.

³¹⁰ *el-Vasîf* (el-İskenderî), s. 60.

de İbn Sellâm el-Cumaî (öl. 232/842)'nin yaptığı gibi, metot, tarz ve şöhretlerine göre olmuştur. Cumaî, Câhiliyye ve İslâmın güçlü şairlerini şöhretlerine, şiir seviyelerine ve tarzlarına göre³¹¹, Câhilî ve İslâmî olmak üzere ikiye ayırır ve her birini onar tabaka hâlinde ele alır. Bu tabakalardan her biri için dört şair ismi zikreder³¹².

Şairler daha çok devirlere dayanan, kendi içerisinde de nesil nesil tabakalara bölünen ana gruplar şeklinde de taksim edilmişlerdir³¹³. Bu taksime göre şairler:

a- Câhiliyyûn: İslâmdan önceki şairler. İmru'ulqays, en-Nâbîğa ez-Zubyânî, el-A'sâ gibi şairler bu Gruba girmektedirler.

b- Muḥaḍramûn: Sanat hayatlarının bir kısmını Câhiliyye, bir kısmını da İslâmî devirde geçirmiş olan şairler. Lebîd, Ḥassân b. Şâbit (öl.44/673), Kâ'b b. Zuheyr (öl.26/645) gibiler bu gruptandır.

c- İslâmiyyûn: Muteḳaddimûn da denen bu şairler; İslâmî devrin ilk şairleridir. Emeviler yönetiminin sonlarına kadar olan dönemde yaşamış olan Cerîr (öl.114/732), Ferezdâk (öl.114/732), Zü'r-Rumme (öl.117/735) gibi şairler bu tabakadandır.

d- Muvelledûn: Muḥdesûn da denen bu şairler üçüncü tabakadan sonra gelenler olup, Beşşâr b. Burd (öl.167/783), Ebû Nuvâs (öl.199/814) ve İbn Herme (öl.176/792) bunlardandır³¹⁴.

İlk üç tabakadaki şairler topluca Ḳudemâ (eski şairler) diye adlandırılırlar³¹⁵. İlk iki gruba dahil olan şairlerin dillerinin fasih, sözlerinin hüccet (delil) olduğunda ittifak vardır. Üçüncü tabaka şairlerinin şiirleri de çoğunluğa göre delil kabul edilmiş ve dördüncü tabaka şairlerinin şiir ve sözlerinin şahit getirilmesi bazı istisnalar dışında genellikle kabul edilmemiştir³¹⁶.

Eski Arap şiirini konu olarak ele alan *Ṭabakâtu Fuḥûli 'ş-Şu'arâ'*, *eş-Şi'r* ve *'ş-Şu'arâ'* ve *Cemheretu Eş'âri'l-'Arab* gibi kaynaklarda yer yer en güçlü şairin (الشاعر) kim olduğu konusuna yer verildiğini görmekteyiz³¹⁷. Bu konu esasen ta

³¹¹ *Ṭabakât* (Cumaî), I, 49-50.

³¹² el-Cumaî, kitabının birinci cildini Câhiliyye, ikinci cildini İslâmî dönem şairlerine ayırmıştır.

³¹³ *Eski Arap Şiiri*, s. 5; Çetin, "Arap (Edebiyat)", *DİA*, III, 286.

³¹⁴ *el-'Umde*, I, 113; *el-Muḥzir*, II, 489; *Hizâne*, I, 5-6; *Târîhu Âdâbi'l-'Arab* (er-Râfi'i), III, 62-63; *Eski Arap Şiiri*, s. 5-7; Mahmud Es'ad, s. 205; Tural, Hüseyin, *İbnu's-Sid al-Batalyavsi ve Kitâbu'l-Hulal fi şarḥ Abyâti'l-Cumal*, giriş, s. 5.

³¹⁵ *Eski Arap Şiiri*, s. 7.

³¹⁶ *Hizâne*, I, 6; Tural, a.g.t., a.y.

³¹⁷ *Ṭabakât* (Cumaî), I, 56 vd.; *eş-Şi'r*, I, 81, 105, 156, 168; *Cemheretu Eş'âri'l-'Arab*, s. 55-56; *el-Muḥzir*, II, 478-479.

Câhiliyye döneminden beri sorulagelen bir husustur. “Şiir İmru’ul-kays ile başladı ve Ebû Firâs (öl. 357/967) ile bitti³¹⁸” sözü, şiirin ve büyük şairlerin sınırını göstermesi bakımından önemli bir fikir vermektedir.

5.3. Şiiri Teşvik Eden Âmiller ve Edebî Merkezler

Daha önce de belirtildiği gibi Araplarda şiir söylemek erkek olsun kadın olsun fitrî ve yaygındı. Bilindiği gibi, gerek Câhiliyye Dönemi gerekse ilk İslâmî asırda ve hatta her dönemde şiire tesir eden ve şairin ortaya çıkmasını sağlayan amiller vardır. Meselâ, şairin ruhen içinde bulunduğu atmosfer ve bu atmosferin oluşmasına yardım eden coğrafi, sosyal, siyasal ve iktisadî faktörler, şairin şiir söylemesinde göz ardı edilemeyecek amillerdir. Bu genel çerçeve içerisinde şairin içinde yetiştiği çevreyi, yani kabilesini de zikretmemiz gerekir. Zira kabileler arası Eyyâmu’l-‘Arab³¹⁹ diye adlandırılan mahallî savaşlar, Harbu’l-Besûs³²⁰, Dâhıs-Ğabrâ³²¹ gibi çok uzun süre devam eden muharebe ve çarpışmalarda kaybeden ve kazanan tarafların halet-i ruhiyelerinin terennümü vs. de şiiri önemli ölçüde teşvik etmekteydi. Arapların diğer milletlerle yaptıkları Zûkâr³²² vs. gibi savaşlar da bu cümledendi³²³.

İyi bir şaire sahip olmak kabile için hem bir ihtiyaç hem de bir iftihar vesilesiydi. Çünkü şiir onlarda kıymet ve önem itibarıyla zirvedeydi. Şairlerin kıymeti de söylediği şiire paraleldi³²⁴. Daha önce de işaret edildiği gibi şairler kabile ve toplum içinde imtiyaz sahibi kişilerdi³²⁵. el-A‘şâ (öl. 7/629) gibi birtakım şairler için de şiir aynı zamanda bir geçim kaynağıydı³²⁶. Ayrıca, Arap Dilinin çeşitli yönlerden şiire elverişli olması³²⁷, Arap dili müfredatının geniş manada yapısı itibarıyla bir ses ahengi taşıması³²⁸ gibi unsurlar da şiiri teşvik eden amiller cümlesindendir.

Panayırlar ve edebî merkezler de şiiri teşvik eden ve inkişaf etmesinde önemli ölçüde rol oynayan unsurlardandır. Câhiliyye döneminde Araplar, aralarında eksik ol-

³¹⁸ Mahmud Es’ad, s. 205.

³¹⁹ Goldziher, s. 21; krş. Hitti, I, 134.

³²⁰ Goldziher, s. 20; krş. Hitti, I, 135.

³²¹ Goldziher, s. 23; krş. Hitti, I, 135-136.

³²² Savran-Demirayak, s. 47.

³²³ Mehmed Fehmi, s. 261 vd.

³²⁴ Meşâdir, s. 109 vd.

³²⁵ Begoviç, a.g.e, s. 147.

³²⁶ Brockelmann, s. 10.

³²⁷ Mehmed Fehmi, s. 261.

³²⁸ Küçükcalay, s. 127.

mayan, yağmalar ve çarpışmalara, ancak haram aylar (el-eşhuru'l-hurum) diye anılan dört ayda (Zi'l-Ka'de, Zi'l-Hicce, Muharrem, Receb) son verirlerdi. Onlar genellikle bu sulh ve sükûn zamanlarından faydalanarak, çeşitli yerlerde panayırlar kurarlardı³²⁹. Arap Yarımadasının muhtelif yerlerinde kurulanlar ve yirmi beşinden çoğu bilinen³³⁰ bu panayırların sayısı hakkında değişik rakamlar ileri sürülmektedir³³¹. Bu panayırların en meşhurları 'Ukâz, Mecenne ve Zu'l-Mecâz³³² panayırları idi³³³. Bunların en önemlisi olan 'Ukâz panayırı, Fil Yılı'ndan (M. 571'e doğru) on beş yıl sonra³³⁴ düzenlenmeye başlanmış, eski önemini kaybetse bile H. 129 yıllarına kadar devam etmiştir. Bu panayır Zi'l-Ka'de ayının başından yirmisine kadar sürerdi. Buraya Arabistan'ın muhtelif yerlerinden, genellikle Arapların ileri gelenleri ticaret, esir mübadelesi, anlaşmazlıkların halli, şiir ve hitabetle soy-sop, cömertlik, fesahat, belâgat, kahramanlık ve akla gelen her hususta övünmek, üstün çıkmak, yarışmak gibi sebeplerle toplanırlardı. Buranın en meşhur hatibi, şairlerin şiirlerinde dillerinden düşürmedikleri ve Hz. Peygamberin övgüsüne de mahzar olan Kuss b. Sâ'ide el-İyâdî ve en meşhur hakemi de en-Nâbiga ez-Zubyânî idi³³⁵. en-Nâbiga için kırmızı deriden bir çadır kurulur, o da orada kendisine sunulan şiirleri değerlendirirdi. Böylece dereceye giren şairler belirlenirdi³³⁶.

Şiiri teşvik eden edebî merkezler gelince; bunların başında M. VI. asrın ikinci yarısından itibaren bazı şairlerin toplandığı Lahmî ve Gassanî meliklerinin muhitleri, Hîre ve Lahmî sarayları zikredilebilir³³⁷. Başta Hîre olmak üzere Palmira sarayları, Arap Yarımadasının şairleri tarafından sık sık ziyaret edilmiş ve şairler oralarda prenlere yakışır ihsanlarla himaye edilmişlerdir³³⁸. Eski şiirin gelişmesinde buraların büyük tesiri olmuş, çölden bedevî çevreden gelen şiir geleneği bu merkezlerde yabancı tesirlere açık bir muhit ve şehir hayatından doğan farklı bir zevkle temasa geçmiş, belki de şiir dili yumuşaklığını buralarda kazanmış ve bedevî şairin fazla haşin ifadeleri ayıklanmıştır.

³²⁹ Tülücü, *a.g.t.*, s. 33; Savran-Demirayak, s. 40.

³³⁰ *Eski Arap Şiiri*, s.15 (dipnot 1).

³³¹ *Esvâku'l-'Arab*, s. 210-211.

³³² *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 142-V, 58.

³³³ Mehmed Fehmî, s. 92-95; *el-Vasîf* (el-İskenderî), s. 12-13; *Edebu'l-'Arab* ('Abbûd), s. 50-51. Bu ve diğer önemli panayırlar hakkında geniş bilgi için bkz. *Bulûğu'l-Ereb*, I, 265-270; *Esvâku'l-'Arab*, s. 232-407; *el-Câhiliyye*, s. 80 vd.; Savran-Demirayak, s. 40-48.

³³⁴ Ahmet Lütfi Kazancı, "Ebrehe", *DİA*, X, 80; krş. Mehmed Fehmî, s. 92.

³³⁵ *el-Vasîf* (el-İskenderî), s. 12-13; krş. Mehmed Fehmî, s. 92-95; *Edebu'l-'Arab* ('Abbûd), s. 50-51.

³³⁶ *eş-Şi'r*, I, 167-168; *el-Eğânî*, XI, 8; ar-Râdüyânî, *Kitâb Tarcumân al-Balâğa*, naşirin mukaddimesi, s. 5; Ateş, Ahmed, "Nâbiga Zubyânî", *İA*, IX, 11.

³³⁷ *Eski Arap Şiiri*, s. 16.

³³⁸ Goldziher, s. 22; krş. Hitti, I, 122-123.

Hîre'nin M. 602 yılında sönüşünün ardı sıra bilhassa Hicaz'ın değişik yerlerinde teşek-kül eden merkezlerde şiir rağbet görmeye devam etti. İslâm devleti Arabistan'da tek devlet olarak kurulup gelişmeye başlayınca, şiir ve musiki gelişmesine en müsait ortamı Medine'de buldu³³⁹.

5.4. Câhiliyye Şiirinin İntikali ve Mevsukiyeti

Câhiliyye dönemi Arapları arasında yazı biliniyordu ve okur-yazarlar vardı. Ancak onların yazıyı şiirin yazılması ve daha sonraki nesillere aktarılması için bir vasıta olarak kullanıp kullanmadıkları konusu tartışmalı bir konudur. Bu hususta iki görüş ileri sürülmektedir:

a- Câhiliyye dönemi Araplarının, savaşlarını, kahramanlıklarını ve önemli olaylarını anlatan şiirlerini yazmış olabilecekleri görüşünde olanlar. Nâsiruddîn Esed, bu görüştedir³⁴⁰.

b- Bu görüşe karşı çıkanlar. Şevkî Dayf, M. 'Osmân 'Alî gibileri de birinci görüşe karşı çıkmaktadırlar³⁴¹.

Konu ile ilgili olarak merhum Nihad M. Çetin de şöyle demektedir: "Eski Arap şiirinin intikali uzun zaman hafızaya dayanan sözlü rivayet şeklinde olmuştur. Bu durum iki mühim mesele doğurmuştur. Bunlardan birisi edebî mahsullerin, yazıya aktarılması sırasına kadar büyük bir kısmının unutulması, ikicisi ise hafızadan hafızaya, dilden dile nakli esnasında uğraması zarurî değişikliklerdir. bugün eski şiiirden bize pek az şey kalabildiği muhakkak ve tabiidir. Yüzlerce şairin divanının tedvin edildiği, binlerce sanatkarın şiirlerinden uzun, kısa birçok parçaların henüz hafızalarda yaşadığı asırlarda bile bu kayıptan şikâyet edilmişti³⁴²." Ebû 'Amr b. el-'Alâ' (öl. 154/771) bu hususta, "Size Arapların söylediklerinin pek azı ulaşmıştır, eğer çoğu ulaşsaydı pek çok ilim ve şiir ulaşır³⁴³" demektedir.

Klâsik Arap şiiri dediğimiz, Câhiliyye dönemi şiirini sonraki nesillere aktaran sözlü rivayet başlıca üç şekilde gerçekleşmiştir.

a- Şairlerin birbirlerinin şiirini rivayeti,

³³⁹ *Eski Arap Şiiri*, s. 16-17; krş. Goldziher, s. 22.

³⁴⁰ *Meşâdir*, s. 108 vd.

³⁴¹ *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 141; Muhammed 'Osmân 'Alî, *Fî Edebi mâ kable'l-İslâm*, s. 64 vd.

³⁴² *Eski Arap Şiiri*, s. 20.

³⁴³ *Tabakât* (Cumahî), I, 25; *el-Haşâ'îş*, I, 386; *el-İktirâh*, s. 33; *Fecru'l-İslâm*, s. 52.

b- Kabilelerin, kendi şairlerinin şiirlerini rivayeti,

c- Çeşitli kabilelerden şiir ve ahbar ravilerinin meclislerde ve edebî toplantılarda, ezberledikleri bazı şiirleri rivayet etmeleri³⁴⁴.

5.5. Rivayet ve Raviler

Rivayet her milletin edebiyatının ayrılmaz bir unsurudur. Her millet, ırkî, kavmî, kabilevî özelliklerini, lisanlarını, kendi şairlerinin şiirlerini, menkıbelerini, hikâye ve kıssalarını, efsanelerini ağızdan ağıza nakl ve rivayet etmek suretiyle muhafaza etmiştir³⁴⁵. Her kavim, tarihinin her döneminde rivayete önem vermiş, Araplar ise her toplumdan daha fazla ehemmiyet vermişlerdir. Bunun temel sebepleri onların toplumsal hayatı ve coğrafi durumlarında aranmalıdır. Nitekim birçok bilim adamı buna sebep olarak Arapların çöllerde yaşayan göçebe bir kavim olmalarını göstermektedirler. Arap kabileleri kendi mefâhirlerini (övgüye değer şeylerini) ve kendi hayatlarıyla ilgili olan mevzuları rivayet eden ravilere kabile şairleri seviyesinde saygı göstermişlerdir³⁴⁶. Zikredilmesi gereken önemli bir husus da birçok hâllerde bizzat bu ravilerin bir sonraki nesilde birer şair olarak ortaya çıkmalarıdır³⁴⁷. Ravinin şair ile olan ilişkisinin talebe-hoca ilişkisi şeklinde oluşu nedeniyle bu ravilik mesleğinin “şiir sanatının ananevî mektebi”³⁴⁸ olduğunu söyleyebiliriz.

Câhiliyye Dönemi’nde, özellikle “fahl” denilen meşhur şairlerin bir, hatta bazen daha fazla ravileri vardı³⁴⁹. Örneğin, İmru’ul-kays, Ebû Du’âd el-İyâdî’nin; el-A’sâ, el-Museyyeb b. ‘Ales’in ravisi idi³⁵⁰. Tufeyl el-Gânevî’nin ravisi Evs b. Hacer, onun ravisi de Zuheyr b. Ebî Sulmâ idi. Zuheyr, dayısı Beşâme b. el-Gadîr’in de ravisi olmuştu. Zuheyr’in ravileri el-Hutay’e, oğlu Kâ’b ve eş-Şemmâh idi³⁵¹. Hâtim et-Tâî’nin ravisi ise oğlu ‘Adî b. Hâtim³⁵² idi.

İslâmî dönemde de eski şairlere ait çokça şiirin rivayet edilip okunduğu görül-

³⁴⁴ Muhammed ‘Osmân ‘Alî, *Fî Edebi mâ kabîle’l-İslâm*, s. 65-66.

³⁴⁵ Zâkir Kadîrî, “Dinî ve Gayr-i Dinî Rivâyetler”, *DİFM*, yıl I, sy. 4 (1926), s. 132-134.

³⁴⁶ Zâkir Kadîrî, a.g.m., s. 140-141.

³⁴⁷ Krenkow, F., “Şâir”, *IA*, XI, 292; *Meşâdir*, s. 222-223; krş. Dunlop, D.M., *Arab Civilization to A.D. 1500*, s. 26; Zâkir Kadîrî, a.g.m., a.y.; *Eski Arap Şiiri*, s. 23.

³⁴⁸ *Meşâdir*, s. 222-223; *Eski Arap Şiiri*, s. 23; krş. *Fî’l-Edebi’l-Câhilî*, s. 296.

³⁴⁹ *Tabakât* (el-Cumalî), I, 104; Zâkir Kadîrî, a.g.m., s. 142; *Meşâdir*, s. 237.

³⁵⁰ *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî* (Zeyyât), s. 45; krş. *Meşâdir*, s. 224.

³⁵¹ *Eski Arap Şiiri*, s. 23; krş. *Meşâdir*, s. 222-223.

³⁵² *Meşâdir*, s. 235.

mektedir³⁵³. Hatta Emevîler döneminde raviler, Câhilî ve İslâmî şiir rivayet edenler olmak üzere ikiye ayrılmıştır³⁵⁴. Şiir rivayetinde yalnız bir şairin manzumelerini nakleden ravilerden başka, bir kabilenin bütün şairlerinin eserlerini ezberleyen raviler de yetişmiş, bunları el-Kelbî (öl. 146/763), Hammâd er-Râviye (öl. 156/773) vb. gibi raviyeler (çok şiir rivayet edenler, büyük raviler) takip etmiştir. Hammâd, kendisinin hece tertibiyle her harften yüz kaside rivayet edebileceğini bildirmiş, yapılan denemede 900'ü İslâmdan önceki döneme ait olmak üzere 2900 kaside okumuştur³⁵⁵. Ebû 'Amr b. el-'Alâ', el-Mufaddâl ed-Ḍabbî (öl. 168/785) ve Halef el-Aḥmer (öl. 175/791) vb. gibi ezberledikleri şiirlerin sayısı hakkında, yukarıda zikrettiğimiz gibi menkıbevî fıkralar nakledilen şahsiyetlerin hafızalarında topladıkları malzeme talebeleri tarafından tespit edilmiştir³⁵⁶.

5.6. Eski Müşterek Şiir Dili

Eski Arap şiirine ait kaynaklar, malûmatlar ve malzemeler, şairler arasında en güçlü şairi, en iyi şiiri belirlemek için yapılan yarışmalar, tartışmalar, şiir arzları ve bir şahıs üzerinde ittifak edemeyişleri³⁵⁷, çeşitli kabilelere mensup şairlerin Gassân ve Hîre hükümdarları (özellikle Hîre hükümdarı el-Munzir, öl. M. 602) tarafından, saraylarına davet edilip şiirlerinin dinlenerek ödüllendirilmeleri³⁵⁸, şiirlerin kabileler arasında yayılması ve ezberlenmesi³⁵⁹, hatta kabilelerin, kendi şairlerine ait şiirlerinin çok uzak bölgelere kadar yayılmasına çok düşkün olmaları ve bunu, kabileleri için bir şeref telâki etmeleri³⁶⁰, vb. gibi birçok husus, Arapların o devirde değişik kabilelere mensup muhtelif şairlerin şiirlerini anlayabildiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca Hz. Ömer'in ve sonraki halifelerden bazılarının zaman zaman çevrelerinde bulunan değişik insanlarla en güçlü şair ve şairlerin, kim veya kimler olduğunu veya falan beyitleri hangi şair veya şairlerin söylemiş olabileceğini tartışmaları ve sormaları, onlardan bazısının bir şairi,

³⁵³ *el-Muzhir*, II, 309.

³⁵⁴ Muhammed 'Osmân 'Alî, *Fî Edebi mâ kable'l-İslâm*, s. 66-69.

³⁵⁵ Zâkir Kadîrî, "Dinî ve Gayr-i Dinî Rivâyetler", *DİFM*, yl. I, sy. 4 (1926), s. 148.

³⁵⁶ *Eski Arap Şiiri*, s. 26-27; rivayet ve raviler hususunda geniş bilgi için bkz. *Meşâdir*, s. 177-253; Goldziher, s. 41-46.

³⁵⁷ *Tabakât* (el-Cumâhî), I, 52-56; *eş-Şi'r*, I, 81-82, 244 vd.; *el-Eğâni*, XVII, 370-379; Sancak, Yusuf, *Hz. Peygamber Döneminde Şiir*, s. 46.

³⁵⁸ Savran-Demirayak, s. 49.

³⁵⁹ *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 142.

³⁶⁰ Zâkir Kadîrî, a.g.m., s. 142.

diğer bazısının başka bir şairi, en güçlü ve en üstün olarak göstermeleri³⁶¹ de, o dönemde şiirin genel olarak toplumun her ferdi tarafından anlaşıldığını göstermektedir.

Kesin olarak söylenebilir ki M. VI. yüzyılın ortalarında gramer ve lügat bakımından farklılık gösteren lehçelerin yanı sıra bunlardan ayrı, kabileler arası ortak bir lehçe vardı. Kendi lehçelerinden faydalanmakla birlikte şairler şiirlerinde bu ortak lehçeyi kullanıyorlardı. Nitekim bu ortak edebî lehçe, onu yaşatan, devam ettiren şairler ve onların ravileri tarafından Gassânilerin ve Lahmîlerin saraylarına kadar bütün Arap Yarımadasına yayılmış durumdaydı³⁶². Nitekim en eski örneklerinde de, şairlerin genellikle ortak bir şiir dili kullandıkları görülmektedir. Hicretin ilk asrında kaideleri ve kelime hazinesi büyük ölçüde tespit edilen Klâsik Arapçanın esas bu müşterek edebî lehçedir. Kur'ân, Hadis, Peygamber'e ve ilk halifelere ait resmî muhaberat, Eyyâmü'l-'Arab'a dair bazı mensur parçalar ve ata sözleri (emsâl) ile birlikte eski şiirler, dile ait çalışmaların en güvenilir kaynaklarından birini teşkil etmişti. Bu müşterek edebî lehçelerin menşei öteden beri araştırılmış, ilk İslâm müellifleri bunu umumiyetle Kureyş lehçesine bağlamışlardır³⁶³. Câhiliyye şiiri, en azından M. VI. yüzyılın sonları gibi erken bir zamanda, konuşulan yerli şivelerden farklı, muhtemelen Necid'de oluşan ve kendisinde bir tür Hicaz şivesi, yani Kureyş lehçesi görülen, Kur'ân-ı Kerim kanalıyla standart, Klâsik Arapça olarak gelişen, tamamen edebî bir dil ortaya koydu³⁶⁴.

Sonuç olarak Câhiliyye şiirinden elde mevcut deliller, Arap şairlerinin çeşitli kabile ve lehçelerine rağmen, fasih bir lehçe üzerinde anlaşmış olduklarını gösterir. Bu lehçe ise diğer lehçeler üzerinde tartışmasız bir otoritesi bulunan Kureyş lehçesidir. Bu lehçenin diğer lehçelerin kelime hazinelerinden faydalandığı da muhakkaktır³⁶⁵.

5.7. Eski Şiirin Mevsukiyeti Meselesi

Eski Arap şiirinde 'Âd ve Şemûd kavimlerine hatta Hz. Âdem'e ve şeytana aidiyeti iddia edilen şiirler de bulunsa bile³⁶⁶, bu tür şiirler kabule şayan görülmemiştir³⁶⁷.

³⁶¹ *Tabakât* (el-Cumâhî), I, 52-56, 63; *eş-Şi'r*, I, 137-138, 158-159; *Cemheretu Eş'âri'l-'Arab*, s. 77-80.

³⁶² Çetin, Nihad M., "Arap (Dil)", *DİA*, III, 282.

³⁶³ *Eski Arap Şiiri*, s. 44-45.

³⁶⁴ Goldziher, s. 13.

³⁶⁵ *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 131-132; Sancak, s. 47-48.

³⁶⁶ *Cemheretu Eş'âri'l-'Arab*, s. 39-40.

³⁶⁷ *Tabakât* (el-Cumâhî), I, 11; *el-Muzhir*, II, 474.

Sahih kaynaklara dayanan en eski şiirler, Hz. Peygamber'in hicretinden yüz elli³⁶⁸ veya doğumundan yüz yıl³⁶⁹ kadar öncesine götürülebilmektedir. Ayrıca Câhiliyye döneminde Arabin ilmini, divanının (şiirinin) teşkil ettiği³⁷⁰ hemen hemen herkes tarafından kabul edildiğine göre, şiirin, daha da eskiye uzanmış olabileceği şaşılacak bir durum değildir. İbn Sellâm el-Cumahî, kaside ve uzun şiirin 'Abdulmuṭṭalib ve Hâşim b. 'Abdimenâf dönemlerinde gelişimini tamamladığını, güvenilir ravilerin, Tarefe ve 'Abîd'e ait olduğunu kabul ettikleri on kadar kasidenin bulunuşunun, eski şiirin kaybolup gittiğini ve bu ravilerin elinde pek az şey kaldığını gösterdiğini³⁷¹ ve hatalı şiir isnatları yapıldığını³⁷² bildirmektedir. İbn Kuteybe (öl. 276/889) de, şiirleri ve hatta zamanları unutulmuş, haklarında zikredilecek malûmat elde edilemeyen pek çok şair bulunduğunu, bunları eserinde zikretmediğini³⁷³ bildirmektedir. Her ne kadar Câhilî dönemde de bazı şiirlerin ve Mu'allakât'ın yazıldığı³⁷⁴; el-Mufaḍḍal (öl. 168/785), Ebû 'Amr eş-Şeybânî (öl. 213/828) ve el-Aşma'î (öl. 216/831) gibi dilcilerin önünde, daha önceden yazıldığı anlaşılan divanların olduğuna³⁷⁵ ve Hz. Ömer'in bazı valilerden Lebîd ve Agleb (öl. 21/641) gibi önemli şairlerin şiirlerinin yazılıp tespit edilmesini istediğine³⁷⁶ dair bilgilerden, Câhiliyye Dönemi şiirlerinin bir kısmının yazıya geçirildiği anlaşılrsa da bu dönemdeki yazılı tespitin yaygın olmadığı bilinmektedir³⁷⁷.

İslâm'ın zuhuru, yazının süratle gelişmesine yol açmış, istinsah edilen Kur'ân nüshalarını takiben, Hadisler, Tefsir ve diğer Kur'ân ilimlerine dair eserlerin yazılmasına başlanmıştır. H. I. asırda çeşitli mevzular arasında dil ve edebiyata ait malzemeler de kaydedilmiştir. Hâlid b. Yezîd b. Mu'âviye (öl. 85/704) adına bağlanan ilk genel kütüphanede şiirleri ihtivâ eden kitapların bulunduğu, Velîd b. 'Abdilmelik (hilâfeti 86-96/705-715)'in eski haberleri ve şiirleri yazmak için resmî bir kâtip görevlendirdiği, II. Velîd (hilâfeti 125-126/743-744)'in Arapların ahbarını, şiirlerini ve neseplerine dair bilgileri toplattığı bilinmektedir. Şiirin tam ve geniş tespiti H. II. asrın ilk yarısına kadar

³⁶⁸ *el-Muzhir*, II, 477.

³⁶⁹ *et-Tatavvuru'l-Luğaviyye*, s. 60.

³⁷⁰ *Tabakât* (el-Cumahî), I, 24; *el-Muzhir*, II, 473.

³⁷¹ *Tabakât* (el-Cumahî), I, 26; *el-Muzhir*, II, 474; *Eski Arap Şiiri*, s. 20.

³⁷² *Tabakât* (el-Cumahî), I, 60; *el-Muzhir*, II, 474.

³⁷³ *eş-Şi'r*, I, 59; *Eski Arap Şiiri*, s. 21.

³⁷⁴ *el-İkâd*, V, 269; *Mesâdir*, s. 169.

³⁷⁵ *Mesâdir*, s. 173-175.

³⁷⁶ *Tabakât* (el-Cumahî), I, 135.

³⁷⁷ Muhammed 'Osman 'Alî, *Fî Edebi mâ kable'l-İslâm*, s. 64.

sürmüştür³⁷⁸.

Ekseriyetle sözlü rivayet yoluyla nakledilen eski Arap şiirini nakleden raviler, çeşitli yönlerden değerlendirme ve tenkide tabi tutmuşlardır. Nitekim Emevîler dönemi sonları ile I. Abbasî asrının başlarında Basra'da Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın, Kûfe'de Hammâd er-Râviye'nin öncülük ettiği şiir ve edebiyat âlimlerinin oluşturduğu iki ayrı şiir rivayeti ekolü meydana geldi³⁷⁹. Bu iki ekol arasındaki metot farklılıkları, birbirlerini şiir uydurma, yanlış isnat veya şiir ilminde yetersizlik gibi suçlamalara yol açtı³⁸⁰. Basralı âlimlerin suçlamaları daha çok Kûfe mensubu Hammâd er-Râviye'ye, Kûfe ekolü mensuplarının suçlamaları ise Basra mensubu Halef el-Ahmer'e yönelikti³⁸¹. Bununla birlikte biz, aynı ekole mensup âlimlerin de birbirlerini uydurma ve yanlış isnatla suçladıklarını görmekteyiz. Nitekim Kûfe ekolünün önde gelen isimlerinden el-Mufaddal ed-Ḍabbî yine Kûfe mensubu Hammâd er-Râviye'yi şiirleri bir daha tashih edilemeyecek derecede bozmakla suçlamış³⁸², Basra ekolü mensubu el-Asma'î de yine Basra mensubu Halef el-Ahmer'i aynı şeyle suçlayarak onun 'Abdulkays kabilesi şairleri ve başkaları adına şiirler uydurduğunu, hem Basra ve hem de Kûfe mensuplarının ondan bu şiirleri aldığını belirtmiştir³⁸³.

Eski Arap şiirini ve rivayet eden ravilerini ele alıp değerlendiren ve tenkide tabi tutanların önde gelenlerinden biri olan el-Cumaḥî şiir uyduranları; İslâmdan sonra, çeşitli sebeplerle, şiir uydurup bunları Câhiliyye dönemindeki şairlere isnat eden kabileler ve şiir uyduran raviler olmak üzere ikiye ayırır. Yine o uydurmacı ravileri de iki gruba ayırmaktadır: a- Güzel şiir yazıp, bu şiirleri Câhilî şairlere isnat eden raviler, b- Kendileri şiir uydurmayan, fakat uydurma şiirleri alıp ahbar ve kıssaları içinde rivayet eden ahbar, kıssa ve siyer ravileri. Cumaḥî, birinci gruba Hammâd er-Râviye'yi³⁸⁴, ikinci gruba da Muhammed b. İshâk b. Yesâr (öl. 151/768)'i³⁸⁵, örnek verir. İbn Hişâm (öl. 213/828) ise İbn İshâk'ın şiirde isnat hataları yaptığını bildirir³⁸⁶. Tedvin devrinden beri eski Arap şiirinin mevsukiyeti (güvenilirliği, gerçekliği), bu şiirlerin gerçekten isimleri-

³⁷⁸ *Eski Arap Şiiri*, s. 24-25.

³⁷⁹ Muhammed 'Osmân 'Alî, *Fî Edebi mâ kable'l-İslâm*, s. 71; Savran-Demirayak, s. 68.

³⁸⁰ Bu suçlamalar hususunda geniş bilgi için bkz. *Meşâdir*, s. 429-434 vd.

³⁸¹ Savran-Demirayak, s. 68.

³⁸² *el-Eğânî*, VI, 98-99; *Mu'cemu'l-Udebâ*, X, 265; *Meşâdir*, s. 438-440; *Eski Arap Şiiri*, s. 52-53.

³⁸³ *el-Muzhir*, I, 177; karşılaştırarak *Meşâdir*, s. 438-442 vd. Savran-Demirayak, s. 69.

³⁸⁴ *Ṭabakât* (el-Cumaḥî), I, 46; *el-Muzhir*, I, 174.

³⁸⁵ *Ṭabakât* (el-Cumaḥî), I, 48; *el-Muzhir*, I, 175.

³⁸⁶ *Ṭabakât* (el-Cumaḥî), I, 7; *el-Muzhir*, I, 173.

ne nispet edildikleri şairlere ait olup olmadığı, yahut hakikaten İslâmiyetten önceye mi ait olduğu yoksa sonradan nazmedilerek eski şairlere mi isnat edildiği hususunda daha H. II. asırda başlayan tartışmalar XIX. yüzyılda Arap ve müsteşrik âlimlerce de ele alındı ve başlangıçta bazı şiirlere veya bazı büyük ravilerin naklettiği malzemeye mahsus olan şüphelerin sınırı Câhiliyye devrinden kalan edebî ürünlerin büyük kısmını içine alacak şekilde genişletildi.

Câhiliyye dönemine atfedilen şiirlerin mevsukiyeti ile ilgili eski şüpheleri ele alarak, bunların sahte olmaları ihtimalini önce Th. Nöldeke ortaya attı ve eski Arap dilcilerinin naklettikleri şiirlerin şairlerinin, bu eserlerin meydana gelişi hakkındaki rivayetlerin ve bu şiirlerdeki beyitlerin terkinin kesin olmadığını ileri sürdü (1864). Daha sonra W. Ahlwardt (1872), W. Muir (1875), R. Basset (1880) ve Ch. Lyall (1885), çeşitli yönlerden ele alarak, bazen de buldukları yeni delillerle önceden öne sürülmüş iddiaları tekrar ederek söz konusu mesele üzerinde durdular³⁸⁷. Öte yandan Mustafa Sâdık er-Râfi'î 1911'de yayınladığı *Târihu Âdâbi'l-'Arab* adlı eserinin birinci cildinde rivayet ve raviler meselesine geniş bir yer ayırdı³⁸⁸ ve kabileler ile şiir ve ahbar ravilerinin yanı sıra, koydukları nahiv ve dil kaidelerini desteklemek amacıyla nahivcilerin de şiir uydurduklarını ve bu şiirleri Câhiliyye dönemi şairlerine isnat ettiklerini söyledi³⁸⁹. 1925'de D.S. Margoliouth, *The Origins of Arabic Poetry* (Arap Şiirinin Kaynakları) adlı, meseleyi bütün yönleriyle ele alan bir makalesiyle Câhilî şiiri diye okuduğumuz şiirlerin İslâmî asırlarda yazılarak Câhilî şairlere isnat edildiğini iddia etti³⁹⁰.

Daha sonra Tâhâ Huseyn, 1927'de *Fi'l-Edebi'l-Câhili* isimli eserinde D.S. Margoliouth'un paralelinde bir görüşle konuyu ele aldı ve eski edebiyata ait metin ve rivayetlerin H. II. asırda uydurulduğu fikrini savundu³⁹¹.

Nâşıruddîn el-Esed, *Meşâdrü's-Şi'ri'l-Câhili* adlı kıymetli eserinde konuyu çok geniş bir şekilde ele alıp işlemiştir. Müellif, takdir ve tavsiyeye şayan bu kitabında konu ile ilgili bütün iddiaları tek tek ele alır, inceler ve delillerle cevaplandırır³⁹². Bu hususta Nihad M. Çetin görüşünü şu şekilde özetlemektedir: "Kısaca denilebilir ki, Câhiliyye

³⁸⁷ *es-Sîre* (İbn Hişâm), III, 8-11

³⁸⁸ *Eski Arap Şiiri*, s. 48-49; Tülüci, *a.g.t.*, s. 39-40; Savran-Demirayak, s. 72-73; geniş bilgi için bkz. *Meşâdır*, s. 352-376; *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 166-167.

³⁸⁹ *Târihu Âdâbi'l-'Arab* (er-Râfi'î), I, 27-350.

³⁹⁰ *Târihu Âdâbi'l-'Arab* (er-Râfi'î), I, 353 vd.; Savran-Demirayak, s. 73; krş. *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* (Dayf), I, 170; *Meşâdır*, s. 377-378.

³⁹¹ *Fi'l-Edebi'l-Câhili*, s. 65, 93-94, 265, 268; *Eski Arap Şiiri*, s. 49.

³⁹² *Meşâdır*, s. 352-428.

döneminden kalan şiirler, lehçe hususiyetlerini ve aslî beyit tertiplerini kısmen kaybetmiş, bazı şiirler asıl sahiplerinden başkalarına, fakat yine eski şairlere isnat edilmiştir. Bu arada birtakım kasdî bozma ve uydurmalar da olmuştur. Fakat bunlar iddia edildiği kadar büyük ölçüde değildir. Bütün bunlara rağmen adı geçen eserlerin bütün hâlinde eski olduklarını kabul etmek gerekir³⁹³.”

6. ŞEKİL VE MUHTEVA

Araplarda şiirin eskiden beri şu dört unsurdan oluştuğu kabul edilmiştir: Lafz, ma'nâ, vezn ve kâfiye³⁹⁴ haddu's-şi'r denilen bu dört unsurdan son ikisi nazmı nesirden ayırır. Ma'nâ ise şiirin muhtevâ, mevzû' ve maзмûn (anlam, kavram)larını ifade ede gelmiştir³⁹⁵.

6.1. Vezin ve Bazı Nazım Şekilleri

Arap kasidesi vezin ve kâfiyeye dayanan müzikal şekliyle temayüz etmektedir. Bu durum şairler ve münekkittler tarafından tamamen kabul edilmiş olup herhangi bir değişim ve gelişime uğramadan uzun müddet devam etmiştir. Arap şiiri ortaya çıkışından beri vezinle irtibatlıdır. Vezin şiire ait şeklî unsurların en önemlisi ve nesirden ayırıcı temel faktörüdür³⁹⁶. İbn Reşîk (öl. 456/1063), veznin şiir tarifinde en büyük unsurlardan biri olduğunu belirtir³⁹⁷. Eski âlimler şiiri nesirden sadece vezin ve kâfiyeyle ayırıyorlardı. Son asırlarda münekkittler ve edipler, şiir tarifine şekil, hayal, duygu, iç infial gibi unsurları da katmaya başladılar³⁹⁸. Şair bir kaside nazmetmeyi istediğinde, şiirini üzerine kuracağı manayı, zihninde nesir şeklinde iyice düşünür ona uygun düşecek lafız, kâfiye ve vezni hazırlardı³⁹⁹.

'Arûz, nazımda uzun veya kısa, kapalı veya açık hecelerın ahenkli dizilerine dayanan bir vezin sistemi olup, Arap edebiyatında doğmuş, dil yapısına, edebî anane ve zevke göre değişikliklere uğrayarak, başta Fars ve Türk olmak üzere diğer milletlerin edebiyatlarına da geçmiştir. 'Arûz aynı zamanda Arapça manzumelerde beytin ilk yarısı

³⁹³ *Eski Arap Şiiri*, s. 57.

³⁹⁴ *Nağdu's-Şi'r*, s. 69; *el-'Umde*, I, 119.

³⁹⁵ *Eski Arap Şiiri*, s. 59.

³⁹⁶ *Nazariyyetu's-Şi'r*, s. 232.

³⁹⁷ *el-'Umde*, I, 119.

³⁹⁸ Mehmed Fehmî, s. 241-242; Sancak, s. 54.

³⁹⁹ *'Iyâru's-Şi'r*, s. 11.

sının son tef'ilesine de denir⁴⁰⁰. Arap edebiyatında 'arûz, bazen bağı olarak kendisini takip eden, bazen de onun çerçevesi içinde ele alınan kâfiye bilgisi ile, nazım sisteminin esası olmuştur⁴⁰¹. İslâm öncesi dönemde Arap şiiri, tam on altı vezin geliştirdi. Bunlara buhûr deniyordu ve her birinin birkaç değişik şekli vardı. Câhiliyye çağı Arap şiirinin biçimsel şekilleri ancak İslâmî dönemde ortaya çıkarılmış ve filolojinin özel bir kolu, yani vezin tekniği "'ilmu'l-'arûz" olarak sistematik bir hâle sokulmuştur⁴⁰². Câhiliyye dönemi şiirlerinde 'arûzun klâsik bahirlerinin hepsi görülmez. En çok kullanılmış bahirler sırasıyla; tavîl, vâfir, kâmil, basît⁴⁰³, mutekârib ve munserih'dir⁴⁰⁴.

Câhiliyye döneminde ve bu dönemin şiir geleneğinin devam ettiği hicret'in ilk yarım asrında birbirinden açıkça ayrılan iki nazım çeşidi vardı: Recez ve kasîd. Recez yapısı itibarıyla diğerlerinden çok farklıdır. 'Arûzun yine aynı adı taşıyan bahriyle nazm edilir. İki kere icrâ edilen "mustef'ılun mustef'ılun mustef'ılun" den ibaret olup, Arap şiirinin en eski şekli olmasına⁴⁰⁵ rağmen bu devirden pek az recez muhafaza edilebilmiştir. en-Nâbiga, Zuheyr, 'Antere, Târefe, 'Alkame gibi birçok büyük şairin mevcut şiirleri arasında receze rastlanmaz. Başlangıçta yüksek sanat şekli sayılmayan recezi kaside şeklinde uzun şiirler hâline sokan şair, el-Agleb el-'İclî (öl. 21/641) olmuştur⁴⁰⁶.

Kasîd ise ikişer mısralık ve son mısraları birbiriyle kâfiyeli beyitlerden oluşan, emek mahsulü manzumelere delâlet etmiştir. Aynı kökten gelen kaside, uzun bir şiir olup, sadece şekle ait bir özelliği değil, fakat aynı zamanda muayyen mevzuların dâhilî bir tertip ve nizam içinde işlenmesini de gerektiren bir edebî nevidir. Arap şiirinin en eski örneklerinde yüksek sanat eserleri bu tarzda söylenmiştir⁴⁰⁷. Bu tarzın en güzel numuneleri *Mu'allakât*'ta görülür⁴⁰⁸. İlk defa kaside nazm eden şairin Muhelhil b. Rebî'a olduğu söylenmektedir⁴⁰⁹. Bu kaside otuz beyitten ibarettir⁴¹⁰. Kasideye asıl şek-

⁴⁰⁰ Çetin, Nihad M., "Arûz (Arap Edebiyatında Arûz)", *DİA*, III, 424; krş. *Edebiyat Lügatı*, s. 20.

⁴⁰¹ *Eski Arap Şiiri*, s. 59; Çetin, "Arûz (Arap Edebiyatında Arûz)", *DİA*, III, 426.

⁴⁰² Goldziher, s. 18. Arûzun doğuşu, gelişimi ve tatbikatı için bkz. *el-'İkd*, V, 424-518; Weil, "Arûz", *İA*, I, 625-634; Çetin, "Arûz (Arap Edebiyatında Arûz)", *DİA*, III, 424-437; *Mizânu z-Zeheb*, s. 3-155.

⁴⁰³ Weil, "Arûz", *İA*, I, 629; Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 133.

⁴⁰⁴ *Eski Arap Şiiri*, s. 60; Çetin, "Arûz (Arap Edebiyatında Arûz)", *DİA*, III, 429.

⁴⁰⁵ Goldziher, s. 18; krş. *Edebiyat Lügatı*, s. 120-121.

⁴⁰⁶ *Eski Arap Şiiri*, s. 65-67.

⁴⁰⁷ *Eski Arap Şiiri*, s. 70; krş. *Edebiyat Lügatı*, s. 84-86.

⁴⁰⁸ Tülüçü, *a.g.t.*, s. 43.

⁴⁰⁹ *Tabakât* (el-Cumâhî), I, 39; *eş-Şi'r*, I, 297; *el-'Umde*, I, 87; Goldziher, s. 20; Hitti, I, 139.

⁴¹⁰ *el-Vasîf* (el-İskendeî), s. 44.

lini veren, onu uzatan, çeşitlendiren ve inkişaf ettiren ilk şair İmru'ulkays olmuştur⁴¹¹. Genel olarak kaside (beyit sayısı 60 ilâ 100 arasında değişmektedir) birtakım kaidelere tabidir. Bu nazım şeklinin özelliği, kasidenin tümünde, mısraların veya beyitlerin sonlarında tek bir kâfiye tekerrürünün olmasıdır. Yine aynı kâfiye, ilk beytin ilk yarısının sonunda da bulunur⁴¹².

Kaside çok eskiden beri geleneksel ve kat'î bir üçlü yapı geliştirmiştir⁴¹³. Buna göre kasidenin normal tertibi şöyledir: Şair devesi üzerinde, arkadaşlarıyla sevgilisinin yurduna ve kalıntılarına (atıl) uğrar eski günlerini anar, sevgilisini anlatır. Bu giriş kısmına "nesîb"⁴¹⁴ denir. Kasideye bu şekilde başlanması usulünü İmru'ulkays'ın açtığı rivayeti vardır⁴¹⁵. Halbuki bizzat İmru'ulkays atıl önünde "İbn Hızâm(veya İbn Humâm)'ın ağladığı gibi" göz yaşı dökmek ister⁴¹⁶. Nesîbi devesinin, çölün ve yaptığı yolculuğun tasviri takip eder. Daha sonra da medh, fâhr vs. gibi asıl konusuna geçer⁴¹⁷.

6.2. Eski Arap Şiirinin Başlıca Mevzuları

Şiir, mevzuu itibarıyla, ana hatlarıyla iki büyük kısma ayrılmıştır.

a- Şairin duygularını veya kabile ve millet gibi kendisiyle ilgili şahısların duygularını ihtiva eder. Bu tür şiire Avrupalılar "Lirik" adını verirler.

b- Şairin diğer şeylerin ahvalini (durumlarını) anlattığı, tavsif ettiği şiirlerdir. Bu tür şiirler ise Avrupalılarca "Epik" diye isimlendirilir.

Arapların söylemiş olduğu şiirlerin hemen hemen hepsi ilk maddedeki Lirik, yani musikî şiiri türündendir⁴¹⁸.

Eski Arap şiirinin mevzuları konusunda ikiden yirmiye kadar değişik taksimler yapılmıştır⁴¹⁹. Kudâme b. Ca'fer (öl. 320/932) şiiri mevzularına göre: Medh, hicâ, nesîb, mersîye, teşbîh ve vaşf olmak üzere altı kısma ayırır ve bunlar hakkında açıklamalarda

⁴¹¹ Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 138; krş. Corci Zeydân, III, 45.

⁴¹² Beeston, A.F.L., "Mu'allakât", çev. Süleyman Tülücü, *İİFD*, sy. III (1979), s. 423; Tülücü, *a.g.t.*, s. 43.

⁴¹³ Goldziher, s. 19.

⁴¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Târîhu Âdâbi'l-'Arab* (er-Rafi'i), III, 111 vd.; Tülücü, Süleyman, "Mu'allakât'ta 'Nesib'", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV (1986), s. 432 vd.

⁴¹⁵ eş-Şi'r, I, 128; *Eski Arap Şiiri*, s. 71.

⁴¹⁶ *Tabakât* (el-Cumâhî), I, 39; eş-Şi'r, I, 128; *Eski Arap Şiiri*, s. 71; Uralgiray, Yusuf, "Arap Edebiyatı Tarihine Mukayeseli Genel Bir Bakış", *DD*, II/3 (1977), s. 239-240.

⁴¹⁷ Goldziher, s. 19; *Edebu'l-'Arab* ('Abbûd), s. 44-45; *Eski Arap Şiiri*, s. 72.

⁴¹⁸ Corci Zeydân, III, 49-50; Mehmed Fehmi, s. 241-242; Mahmud Es'ad, s. 191.

⁴¹⁹ Bkz. *Eski Arap Şiiri*, s. 79 vd.; *Nazariyyetu 'ş-Şi'r*, s. 254 vd.

bulunur⁴²⁰. İbn Tabâtabâ el-'Alevî (öl. 322/934) de şiir sanatına dair kitabının muhtelif yerlerinde şöyle bir tasnif verir: Medh, hiciv, mersiye, i'tizâr, tahrîd (savaşa teşvik), vasf, gazel⁴²¹ vs. örnek vermektedir. Ebû Hilâl el-'Askerî (öl. H. 400'den sonra)'ye göre ise Câhiliyye dönemi şiiri medh, hicâ', vasf, teşebbub, merâsî olmak üzere beş kısımdır. Bunlara en-Nâbiğa altıncı bir nevi olarak i'tizâr'ı ilave etmiştir⁴²². Arap şiirinin mevzularını medh ve hicâ' olmak üzere iki maksada indirenler de vardır. Bunlara göre, diğer şiir çeşitleri bu iki kısmın içine girmektedir. Meselâ; mersiye, fahr (övünme), teşbîb (sevgiliyi anlatma), zühd, öğüt, hikmet şiirleri, medh (övgü) kısmına, diğerleri ise hiciv şiirleri içine girer. Diğer bazıları ise bütün Arap şiir konularını vasf içinde telâkki ederler⁴²³.

Yukarıda örnek olarak ele aldığımız ve diğer müelliflerin⁴²⁴ görüşlerinden hareketle, eski Arap şiirinin belli başlı mevzularını şu konuların teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Övmek (medh), övünmek (fahır), mersiye söylemek (risâ), hicvetmek (hicâ'), kadından ve aşktan bahsetmek (nesîb, tegazzul, teşebbub), özür ve merhamet dilemek (i'tizâr, isti'tâf), tasvîr (vasf, teşbîh), ayrıca hamâse, zühd, edeb, hikem, kadın ve şaraba dair hafif mevzular (mulaḥ, lehv)⁴²⁵.

Netice olarak kısaca denebilir ki, eski Arap, şiiri, duygularının idrak ettiği, kalbine doğan, hayat ve çevresiyle ilgili her konuda söylediğine göre, Arap şiirinin birçok konusu vardır⁴²⁶.

⁴²⁰ *Naḳdu 'ş-Şi'r*, s. 91 vd.; krş. *Nazariyyetu 'ş-Şi'r*, s. 254.

⁴²¹ *'Ivaru 'ş-Şi'r*, s. 15, 18, 22, 23, 80, 81, 83; krş. *Eski Arap Şiiri*, s. 81.

⁴²² *Divânu 'l-Ma'ânî*, I, 91; krş. *Eski Arap Şiiri*, s. 82; *Nazariyyetu 'ş-Şi'r*, s. 254.

⁴²³ *Nazariyyetu 'ş-Şi'r*, s. 254-255.

⁴²⁴ *Eski Arap Şiiri*, s. 80-86; *Nazariyyetu 'ş-Şi'r*, s. 254 vd.

⁴²⁵ *Eski Arap Şiiri*, s. 86-87; krş. Corci Zeydân, s. III, 50; Mahmud Es'ad, s. 191.

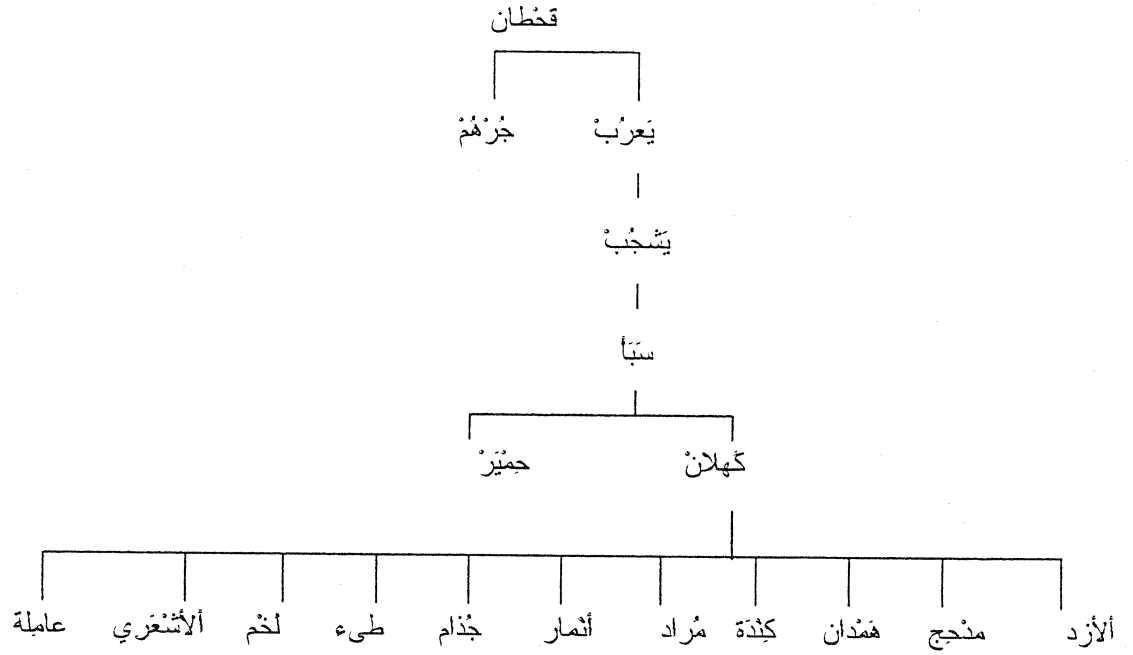
⁴²⁶ *el-Vasîṭ* (el-İskenderî), s. 46; Eski Arap Şiirinin başlıca mevzuları hususunda geniş bilgi için bkz. *Târîhu Âdâbi 'l-'Arab* (er-Râfi'i), III, 74-172.

BİRİNCİ BÖLÜM

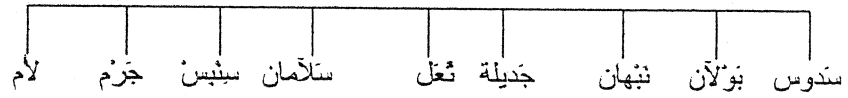
HÂTİM'İN KABİLESİ, AİLESİ, HAYATI VE ŞAHSİYETİ

1.1. KABİLESİ VE KABİLESİNİN MENŞEİ

Hâtim'in kabile şeceresi şöyledir:

Tayy Kabilesi birçok batna ayrılmıştır¹. Biz bunlardan bir kısmının isimlerini vermekle yetineceğiz.

Hâtim, Tayy Kabilesinin Benû Suʿal batnındandır². Nitekim bizzat kendisi de Suʿaloğullarından olduğunu bildirmektedir: (Tavîl)

أَبَتَ لِي ذَاكُمُ أُنْرَةَ نُعَلِيَّةَ كَرِيمَ غَاهَا، مُسْتَعِفَّ فَقِيرُهَا³

¹ Kehhâle, *Muqaddimât ve Mebâhiş fi Ḥaḍârâtî l-'Arab ve l-İslâm*, s. 48-52; a.mlf., *Mu'cemu Ḳabâ'ili l-'Arab*, II, 688-689; ayrıca bkz. *el-Me'ârif*, s. 101; *el-'İkd*, III, 399; *Cemheretu Ensâbi l-'Arab*, s. 374 vd.; Mahmud Es'ad, s. 83 vd.; el-Fârûkî, İsmâil Râci-el-Fârûkî, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, s. 21.

² *Cemheretu Ensâbi l-'Arab*, s. 378.

³ *Dîvân* (Âdil), s. 234.

“Size diyorum, bu kabile bana karşı diretip duran bir ailedir. Zenginleri kerim, fakirleri ise onurludur.” Şair başka bir beytinde de şöyle der: (Tavîl)

بَنُو ثَعْلٍ قَوْمِي، فَمَا أَنَا مُدَّعٍ سَوَاهُمْ إِلَى قَوْمٍ، وَمَا أَنَا مُسْتَدٌّ

“Benû Su‘al benim kavmimdir. Binaenaleyh onların dışında, ben kendimin bir kavme ait olduğumu ve nispet edildiğimi iddia etmem.”

1.1.1. Kabilesinin Nereden Geldiği

Hâtim’in ceddî olan Tayy (Culhume b. Uded)’in nesebi, Kehlân, Sebe’, Yeşcub ve Ya‘rub vasıtasıyla Kahtân’a ulaşmaktadır⁵. Kahtân kendine tabi olanlarla Yemen’de yerleşip bir devlet kurmuştur. Bu nedenle Yemen halkına “Benû Kahtân” denmektedir. Kahtân’ın çocukları birçok kabilenin babası olmuştur⁶.

Hâtim cedleri olan ‘Adî, Ahzem, Ebî Ahzem, Rebî‘a, Cervel, Su‘al, ‘Amr ve el-Ğavs silsilesiyle Tayy (Culhume b. Uded)’a varmaktadır⁷. Onun mensubu olduğu Tayy kabilesi de Kahtânî kabilelerden biridir ve asıl vatanı Yemen’dir⁸.

1.1.2. Kabilesinin Yerleştiği Yer

Tayy kabilesi M. III. asırda Me‘rib seddinin yıkılmasından sonra⁹ Ezd kabilesinin ardından Yemen’den Hicaz¹⁰ bölgesine göç edip, Benû Esed civarında, Semîrâ’ ve Feyd¹¹’de kaldılar. Daha sonra Benû Esed’e galip gelip Ece’ (أجأ) ve Selmâ¹² (سلمى) bölgesine yerleştiler¹³. Daha sonra Necid¹⁴’de Benû Temîm’in yerleşim yerlerini elde ettiler. Yani Hicaz, Şam ve Irak üçgenindeki ova ve dağları işgal ettiler¹⁵. Tayy kabilesi mensuplarının yerleştiği bölgeye M. III. asrın sonlarından itibaren “Bilâd-i Tayy ve Cibâl-i Tayy” isimleri verilmiş olup bu durum uzun müddet devam etmiştir. Altı asırdan bu yana ise bölgeye hâkimiyetlerinden dolayı, bu bölge Bilâd-i Şemmer ve Cibâl-i

⁴ *Divân* (‘Âdil), s. 248.

⁵ *el-Eğânî*, XVII, 363; *Cemheretu Ensâbi’l-‘Arab*, s. 374 vd.; *Mu‘cemu Kabâ’ili’l-‘Arab*, II, 689; *Muqaddimât ve Mebâhiş*, s. 48-50; Mahmud Es’ad, s. 83-85.

⁶ Mahmud Es’ad, s. 83.

⁷ *Cemheretu Ensâbi’l-‘Arab*, s. 374-378.

⁸ *Mu‘cemu Kabâ’ili’l-‘Arab*, II, 689; *Muqaddimât ve Mebâhiş*, s. 50; *Hâtem eṭ-Ṭâ’i* (el-‘Afnân), s. 12.

⁹ *Hâtem eṭ-Ṭâ’i* (el-‘Afnân), s. 12; Me‘rib seddi için bkz. *Mu‘cemu’l-Buldân*, V, 35.

¹⁰ *Mu‘cemu’l-Buldân*, II, 218.

¹¹ *A.e.*, III, 225, IV, 282.

¹² *A.e.*, I, 94.

¹³ *Mu‘cemu Kabâ’ili’l-‘Arab*, II, 689; *Muqaddimât ve Mebâhiş*, s. 50.

¹⁴ *Mu‘cemu’l-Buldân*, V, 261 vd.

¹⁵ *Mu‘cemu Kabâ’ili’l-‘Arab*, II, 689-690; Tayy kabilesinin yerleştiği bölgeler için bkz. Mahmud Es’ad, s. 85.

Şemmer diye bilinmektedir. Bugün ise Suudi Arabistan Krallığının idarî taksimatına göre Hâ'il vilâyetine nispetle bu bölge Hâ'il bölgesi olarak bilinmektedir¹⁶. Günümüzde Tayy kabilesine mensup olduğu bilinenler, Suriye'de Türkiye sınırına yakın bölgede bulunmaktadır. Mevcut Tayy kabilesi, Tayy'ın çeşitli boylarından oluşmaktadır¹⁷.

Hâtîm'in aşireti olan Benû Su'al, vadiler, tepeler, ovalar, verimli otlaklar ve bol suların bulunduğu Ece' dağının kuzey doğusundan-kuzey batısına kadar olan bölgenin tümünü içine alan Ece'nin kuzey kesimine yerleşmişlerdir. Suyu tatlı kuyular, tepelelerinde akan kaynaklar (gözeler) ve bol hurmaların bulunduğu, dağ içinde bir vadiden ibaret olan "Tûrân", kuzeyden Hâ'il şehrine yaklaşık 30 km. uzaklıktadır. Nitekim Hâtîm bir kasidesinde vatanına karşı sevgisinden ve onun güzelliklerinden bahsederken şöyle demektedir: (Tavîl)

وَحَتَّ قَلُوصِي أَنْ رَأَتْ سَوَطَ أَحْمَرَا	حَتَّتْ إِلَى الْأَجَالِ أَجَالِ طَيِّ
وَأَنَا لَمْ حَيِّو رَبْعًا إِنْ تَيَّسَّرَا	فَقُلْتُ لَهَا : إِنَّ الطَّرِيقَ أَمَامَنَا
تُسَامَانِ ضَيْمًا مُسَيِّيًا فَتَنَظَّرَا	فِيَارَا كَيْبِي عَلَيَّا جَدِيلَةً إِمَّا
أَرَاهُ وَقَدْ أَعْطَى الظَّلَامَةَ أَوْجَرَا	فَمَا تُكْرَاهِ غَيْرَ أَنَّ ابْنَ مَلَقُطٍ
وَمَا أَنَا مِنْ خُلَانِكَ ابْنَةَ عَفْزَرَا	وَإِنِّي لَمْ زَجْ لِلْمَطِيِّ عَلَى الْوَجَى
بَلَحْجَانِ حَتَّى خَفْتُ أَنْ أَتَنَظَّرَا	وَمَا زِلْتُ أَسْعَى بَيْنَ نَابٍ وَدَارَةٍ
بَدَا حَصَائِنِ سَيَّالَيْنِ جَوْنًا وَأَشَقَرَا	وَحَتَّى حَسِبْتُ وَصُحَّحَ اللَّيْلُ إِذْ
أُنَادِي بِهِ آلَ الْكَبِيرِ وَجَعَفَرَا	لَشُعْبٍ مِنَ الرَّيَّانِ أَمْلِكُ بَابَهُ
إِذَا قُلْتُ مَعْرُوفًا تَبَدَّلَ مُنْكَرَا ¹⁸	أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ خَطِيبٍ رَأَيْتُهُ

"Ben, dağları, Tayy'ın dağlarını görmeyi arzu ederken, devem, Ahmer'in kırba-cını görmeyi arzu etmiştir. Bunun üzerine ben de deveme 'Yol önümüzdedir. Eğer nasip olursa biz kendi arazimizi ihya edeceğiz' dedim. Ey Cedîle kabilesinin en üst iki binicisi, siz ancak açık bir zulüm tattırıyorsunuz, o halde bekleyiniz! Onlar bu zulmü yadırgamadılar ancak ne var ki İbn Milkat o zulmü göstermiştir. Halbuki bu zulüm ağızdan alınan (akıtılan) bir ilaç gibi verilmiştir. Ben atımı yayanın üzerine sürüyorum ve ben ey 'Afzer'in kızı (Mâviyye) senin dostlarından değilim! Ben Lehyân¹⁹'da (Hîre'de bir sa-

¹⁶ *Hâtem et-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 19-20.

¹⁷ Bu hususta geniş bilgi için bkz. *Mu'cemu Kabâ'ili'l-'Arab*, II, 688.

¹⁸ *Dîvân* ('Âdil), s. 254-255.

¹⁹ *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 15.

ray) Nâb ile Dâr²⁰ arasında koşuşturdum. Hatta Hristiyan olacağım endişesini taşıdım. Siyah ve kır olarak akıp giden iki at gibi gözüksüğünde, gecenin sabahı zannettim. Reyyân²¹’dan bir geçit ki ben onun kapısına sahibim ve bu sayede Kebîr ve Ca’fer hal-kına seslenirim. (Bu) bana gördüğüm hatipten daha sevgilidir. Ben ma’rûf (tanınır, bilinir) dediğimde; o tanınmazlığa dönüşür.”

Yine Hâtim, aşiretinin çadırlarının kurulduğu yerleri belirtirken vatanının çeşitli yörelerinin isimlerini zikretmiştir: (Tavîl)

بَكَيْتَ وَمَا يُنْكِيكَ مِنْ دِمْنٍ قَفَرٍ	بُسُقْفٍ إِلَى وَادِي عَمُودَانَ فَالْعَمْرُ
بِمُنْعَرَجِ الْغُلَّانِ جَبِّي سَتِيرَةٍ	إِلَى دَارِ ذَاتِ الْهَضْبِ فَالْبَرْقِ الْحَمْرِ
إِلَى الشَّعْبِ مِنْ أَعْلَى سِتَارٍ فَتَرْمَدٍ	فَلِلْدَةِ مَبْنَى سِنْبِسٍ لَا بُتَّى عَمْرٍو ²²

“Ağladın. Suqf’den ‘Amûdân ve Ğamr vadisine kadar olan yerleşim birimlerinin ıssız kalıntılarından seni ağlatan şey nedir? (Yine) Ğullân tepesinden Zâtu’l-Haḍb ve Burḡu’l-Hamr’a kadar olan Setîre’nin iki tarafından, Sitâr ve Sermed’in en üst tarafından Şı‘b’a ve ‘Amr’ın iki kızına ait olan Sinbis yerleşimindeki beldelere kadar (seni ağlatan şey nedir?)”.

Bu belirleme, yukarıda anlatılan Hâtim’in aşireti Benû Su‘al bölgesine tamamen uymaktadır. Ancak zamanın geçmesiyle bazı isimler değişmiştir. Ğamr, Ğullân ve Setîre gibi birtakım isimler şu anda bilinmemekte olup muhtemelen başka isimlerle değişmişlerdir. Ancak yukarıda geçen beyitlerdeki tanımlamanın bağlamına göre, bu bölgeler Benû Su‘al arazisinin kuzey-doğu bölümünü oluşturmaktadır.

Hâtim’in yaşadığı Sitâr, Sermed, Belde, Mebnâ, Sinbis ve Mişâr isimli yerler ise bugün yöre halkı tarafından aynı adlarla bilinen bölgelerdir. Özellikle Mişâr, günümüzde Hâ’il bölgesinin en güzel ve en büyük piknik yerleridir. Belde, Mebnâ ve Sinbis ise Hâ’il şehrinin doğu bölümünü oluşturan semtidir²³.

²⁰ A.e., II, 243.

²¹ A.e., III, 110.

²² *Dîvân* (‘Âdil), s. 236. Sermed, Sitâr ve Suqf için bkz. *Mu‘cemu’l-Buldân*, II, 76, III, 187, 228.

²³ *Hâtem et-Ṭâ’î* (el-‘Afnân), s. 20-25.

1.2. AİLESİ

Hâtim, iyilik, cömertlik, hoşgörü ve murû'e²⁴'nin hâkim olduğu, yaşandığı bir evde doğup büyümüştür²⁵. Nitekim Hâtim büyüyünce, halk onun cömertliğini görüp, onu cömert olarak bilinen büyük dedesi أَخْزَم (Ahzem)'e benzeterek, kendisine شَيْبَنَةَ مِنْ أَخْزَم, Ahzem'in nutfesinden bir damla yani onun soyundan ona benzeyen biri, demişlerdir²⁶. Hâtim'in cömertliğinin, kendisini yetiştiren annesinden geldiği de kaydedilmektedir²⁷. Onun ailesinin özelliklerini belirten ve cedit el-Ḥaşrec hakkında kaili belirtilmeyen bir beyitte şöyle denmektedir: (Basîṭ)

إِنَّ الْمُرُوَّةَ وَالسَّمَاخَةَ وَالْأَسَدِيَّ فِي قُبَّةٍ ضَرَبَتْ عَلَى ابْنِ الْحَشْرَجِ²⁸

“Murû'et, hoşgörü ve cömertlik İbnu'l-Ḥaşrec'in çadırına yerleşmiştir.”

Nihayet Hâtim'in doğup büyüdüğü böyle bir aile ortamını göz önüne aldığımızda, onun tüm hasletlerinde ailesinin büyük ölçüde rolü olduğunu söylemek mümkündür.

1.2.1. Hâtim'in Babası, Dedesi ve Annesi

Hâtim'den bahseden bütün kaynaklar, babasının adının 'Abdullah ve dedesinin adının da Sa'd b. el-Ḥaşrec olduğunda ittifak etmişlerdir²⁹. Annesinin adı hususunda kaynaklarda değişik isimlere yer verilmektedir. Bu değişik isimleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

İbn Kuteybe (öl. 276/889), eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ' ve 'Uyûnu'l-Aḥbâr isimli eserlerinde Hâtim'in annesinin adını “Inabe” olarak vermektedir³⁰. Ebu'l-Ferec el-İşfahânî (öl. 356/967), İbn 'Asâkir (öl. 571/1176), eş-Şerîşî (öl. 619/1223), ve İbn Manzûr (öl. 711/1311) gibi müellifler eserlerinde onun adını “Utbe” diye bildirmektedirler³¹. Hâtim'in annesinin adının “Abete” olduğu da es-Suheyli (öl.581/1185), Mufid Kûmeyha

²⁴ Murû'e için bkz. *el-Lisân*, XIII, 61 vd.; Farés, Bichr, “Mürüvvet”, *LA*, VIII, 814 vd.

²⁵ *Hâtem et-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 29.

²⁶ *Cemheretu'l-Luğa*, I, 154, II, 217.

²⁷ *el-Mufaşşal*, s. 816; Fâriq, K.A., “Pre-Islamic Arabic Poetry and Poets” *Studies in Islam*, V/I (New Delhi 1968), s. 26.; *Divân* (el-Bustânî), s. 6; Ḥannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târihi'l-Edebi'l-'Arabi*, *el-Edebu'l-Kadîm*, s. 223.

²⁸ *Divân* (el-Bustânî), s. 7; *Hâtem et-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 30.

²⁹ *el-Muḥabber*, s. 145; *el-Muvaffakiyyât*, s. 420; eş-Şi'r, I, 241; *Târihu'l-Ya'kûbi*, I, 264; *el-Emâli* (ez-Zeccâci), s. 67; *el-Eğânî*, XVII, 363; en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, III, 208; Muḥmmmed Ferid Vecdî, *Dâ'iretu'l-Me'ârifî'l-Ḳarnî'l-'İşrin*, III,329; Tülücü, Süleyman, “Hâtim et-Tâ'i”, *DİA*, XVI, 472.

³⁰ eş-Şi'r, I, 241; *Uyûnu'l-Aḥbâr*, I, 336; Fâriq, K.A., *a.g.m.*, s. 26.

³¹ *el-Eğânî*, XVII, 365; İbn. 'Asâkir, *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 428; eş-Şerîşî, *Şerhu Makâmâtî'l-Ḥarîrî*, V, 174; İbn Manzûr, *Muḥtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 142; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, s. 98; Muḥmmmed Ferid Vecdî, *Dâ'iretu'l-Me'ârifî'l-Ḳarnî'l-'İşrin*, III,329.

ve ‘Omer Ferrûh gibi yazarlar tarafından söylenmektedir³². Diğer birçok müellif de eserlerinde bu cömert kadının adının “Ġaniyye” olduğunu bildirmektedirler³³. Kaynakların eskiliğini göz önüne alarak biz de, Şairin annesinin adının “Ġaniyye bint ‘Afif b. ‘Amr b. İmri’i’lkays b. ‘Adî b. Ahzem” olduğu kanaatini taşımaktayız.

Hâtim’in babası ‘Abdullah, o henüz çocukken ölmüştür³⁴. Her ne kadar en eski kaynaklar, onun aşırı cömertliği (israfı) yüzünden babasının kendisini terk ettiğini kaydetmiş olsalar³⁵ da, oralarda ‘Abdullah ismi geçmemekte sadece “eb” baba lafzı zikredilmektedir. Bu lafızla dedesi Sa’d’ın da kastedilmiş olma ihtimali vardır. Nitekim bu düşüncemizi bizzat Hâtim’in kendisi de ifadeleriyle desteklemektedir³⁶. Babası kendisi küçükken öldüğü için onun büyütölüp yetiştirilmesini dedesi Sa’d b. el-Haşrec üstlendi. O büyüyüp cömertlik yapmaya ve etrafına malını dağıtmaya başlayınca, dedesi kendinden ayrıldı. İleride açıklanacağı gibi dedesinin kendisinden ayrılmasına sebep olan hadiseyi el-İşfahânî anlattıktan sonra, “Hâtim elini açıp malını dağıtınca dedesi ona dayanamadı ve ailesi ile birlikte ondan ayrıldı³⁷” demektedir.

Hâtim’in annesi Ġaniyye ile babası ‘Abdullah’ın nesepleri, üçüncü dedesi İmru’u’lkays’da bileşmektedir. Ġaniyye hakkında kaynaklar kısa birkaç menkıbeden başka detaylı bilgi vermemektedirler. Bu menkıbelerden birinde şunlar anlatılmaktadır: O, eli açık, insanların en cömerdi ve misafire en çok ikramda bulunan birisiydi. Bu cömertliğinden dolayı elinde hiçbir şey kalmadı. Kardeşleri onun malını bu şekilde dağıttığını görünce, bu huyundan vazgeçmesi için onu bir yıl süreyle hapsettiler, bu zaman zarfında kendisine yiyeceği yemekten başka bir şey vermediler. Nihayet onun malının kıymetini anladığını zannederek kendisine verdikleri cezayı kaldırdılar ve malından ona bir sürü (10 ilâ 30 arası) deve verdiler. Bir gün ona, her yıl gelip bir şeyler isteyen Hevazinli bir kadın geldi ve yardım istedi. Ġaniyye de kendisine deve sürüsünün tümünü verip şöyle dedi: “Allah’a and olsun ki açlıktan çok çektim. Bu nedenle hiçbir iste-

³² es-Suheyli, *er-Ravdu’l-Unuf*, IV,228; *Divân*(Kıumeyha),s.6; *Târihu’l-Edebi’l-‘Arabî* (‘Omer Ferrûh), I, 186.

³³ *el-Muvaffakiyyât*, s. 438; *Zeylu’l-Emâli*, s. 23; *Mecma’u’l-Emsâl*, I, 183; *Divân* (‘Âdil), s. 10; *Hâtem et-Tâ’i* (el-‘Afnân), s. 29.

³⁴ *el-Mecânî’l-Ġadise*, I, 299; *Târihu’l-Edebi’l-‘Arabî* (ez-Zeyyât), s. 71; Fâriq, K.A., *a.g.m.*, s. 26; Tülücü, Süleyman, “Hâtim et-Tâ’i”, *DİA*, XVI, 472.

³⁵ *el-Muvaffakiyyât*, s. 412 vd.; *eş-Şi’r*, I, 241-242; *el-EĠânî*, XVII, 365 vd.; *Zeylu’l-Emâli*, s.152-153; *BulûĠu’l-Ereb*, I, 73.

³⁶ *Divân* (‘Âdil), s. 148, 245.

³⁷ *el-EĠânî*, XVII, 368.

“yeni boş çevirmeyeceğim.” Daha sonra şu şiiri okumaya başladı: (Tavîl)

لَعْنِي لَقَدْ مَا عَصَيْتُ الْجُوعُ عَصَةً	فَالَيْتُ أَلَا أَمْنَعُ الدَّهْرَ جَانِعًا
فَمَازَا عَسَيْتُمْ أَنْ تَقُولُوا لِأَخْتِكُمْ	سِوَا عَذْلِكُمْ أَوْ عَذْلٍ مَنْ كَانَ مَانِعًا
فَقُولَا لِهَذَا اللَّاتِمِي الْيَوْمَ اغْفِنِي	وَأَنْ أَتَيْتُ لِمَتَّعَلٍ فَعَضَّ الْأَصَابِعَا
وَلَا مَاتَرُونَ الْيَوْمَ إِلَّا طَيْعَةً	فَكَيْفَ بَرَكِي يَا ابْنَ أُمِّ الطَّبَانِعَا ³⁸

“Ömrüme yemin olsun ki eski zamandan beri beni açlık ısırdı, kimseyi aç bırakmamaya yemin ettim. Kız kardeşinizi cömertlikten men etmektense, kendinizi ve onu cömertlikten alıkoyanı kınasaydınız ya! Beni kınayanlara, ‘Biraz ölçülü olun’ deyin. Eğer siz cömertlik yapamıyorsanız, parmağınızı ısırın. Cömertliği bugün siz bir tabiat olarak görüyorsunuz. Ey annemin çocukları! Ben, tabiatımı nasıl terk edebilirim.”

1.2.2. İsmi, Künyesi, Lâkabı ve Nisbesi

Konuya girmeden önce, “Hâtim” kelimesi üzerinde durmakta fayda mülâhaza ediyoruz. Hâtim (حاتم) “حتم” kökünden fâ’il vezninde isimdir. Çoğulu hutûm (حُتُوم) dur. Şâhid-Şuhûd gibi. Hatm; “hüküm, kaza, emir, buyruk, nihaî karar, bir işi tam ve sağlam yapmak” anlamlarına gelir. Hâtim ise “hükmeden, hâkim, kadı” demektir. حَتَمُ الْحَاتِمِ يَكْذَا “Hâkim böyle ‘bunu’ hükmetti”³⁹ denir. Siyah kargaya (الغراب الأسود) veya gagası ve ayakları kıvılcık olan kargaya⁴⁰ da, Araplara göre, ayrılığa hükmettiğinden dolayı, Hâtim denir⁴¹. Cömertlik abidesi olan şairimizin de adı olan Hâtim kelimesi, halk dilinde (lîsân-ı ‘âmm) ت (tâ) harfinin fethasıyla muharref (hareke değişimli) olarak kullanılmaktadır⁴². Fars ve Türk edebiyatlarında da daha ziyade Hâtem şeklinde geçmektedir. Ancak bir kısım kaynaklarda ت (tâ)’nın kesre ile harekelendiği de görülmektedir⁴³. Biz de Hâtim olarak telaffuz edip, kesreli şekliyle kullanacağız. Şairimizin adının Hâtim b.

³⁸ *el-Muvaffakiyyât*, s. 438-439; *‘Uyûnu ‘l-Ahbâr*, I, 336; *el-Eğânî*, XVII, 365-366; *Zeylu ‘l-Emâlî*, s. 23; *el-Mustecâd*, s. 70-71; *el-Bidâye ve ‘n-Nihâye*, II, 216; *Şu‘arâ ‘u ‘n-Naşrâniyye*, s. 98-99.

³⁹ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okvanûsu ‘l-Basîf fî Tercemeti ‘l-Kâmûsi ‘l-Muhtî*, IV, 227.

⁴⁰ *Kitabu ‘l-Ayn*, III, 195 (h-t-m).

⁴¹ *Lisânu ‘l-Arab*, III, 43 vd. (h-t-m); t, VIII, 236-237 (h-t-m); Mütercim Âsım Efendi, IV, 227; ayrıca bkz. *el-İstikâk*, II, 273; İbn Cinnî, *el-Mubhic fî Tefsiri Esmâ‘i ‘Şu‘arâ ‘l-‘Hamâse*, s. 162-163; Muḥmmmed Ferid Vecdî, t, III, 329.

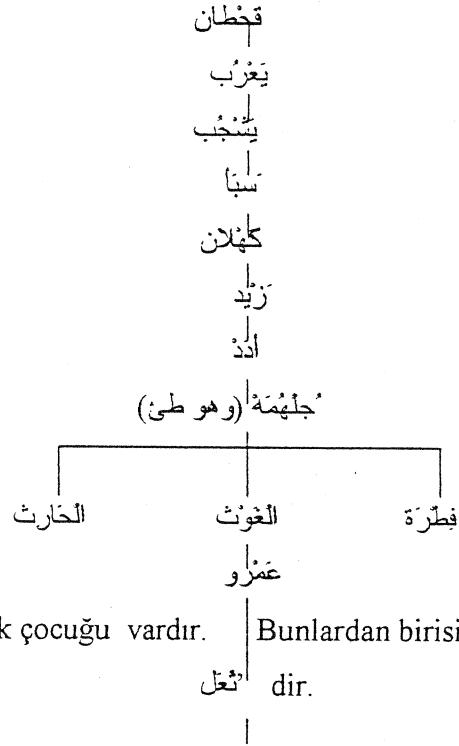
⁴² Mütercim Âsım Efendi, IV, 227.

⁴³ *el-Kâmil fî ‘l-Luḡa*, I, 302; *Risâletu ‘l-Gufrân*, s. 248; *Mecma‘u ‘l-Emsâl*, I, 182; *Târihu ‘l-Edebi ‘l-Arabi (ez-Zeyyât)*, s. 71; Arendonk, C. Van, “Hâtim Tâ‘î”, *IA*, VI/1, 371.

‘Abdillâh olduğu hususunda bütün kaynaklar birleşmişlerdir⁴⁴.

Hâtim’in künyesi, kızı Seffâne’den dolayı Ebû Seffâne ve oğlu ‘Adî’den dolayı da Ebû ‘Adî olarak söylenmektedir⁴⁵. Ancak Seffâne ve ‘Adî’nin hangisinin daha büyük olduğu hususu netlik kazanmamakla birlikte, Seffâne’nin büyük olduğu daha çok kabul görmüş olup Hâtim’in künyesinde Ebû Seffâne denmesi tercih edilmiştir⁴⁶. Lâkabının Cevâd/Ecved olduğunda ve bu lâkapla anıldığında ittifak vardır⁴⁷. Hâtim büyüüp cömertliği ile tanınınca halk kendisine “تَيْشِينَة مِنْ أَحْزَم” lâkabını da vermiştir⁴⁸. Şairin nisbesine gelince, onun nisbesinin Tâ’î oluşunda da lâkabında olduğu gibi hiçbir ihtilâf söz konusu değildir. Ondan bahseden bütün kaynaklar bu hususta ittifak etmişlerdir.

Hâtim’in soy şeceresini şu şekilde şematik olarak gösterebiliriz.

‘Amr’ın onaltı erkek çocuğu vardır. Bunlardan birisi de
dir.

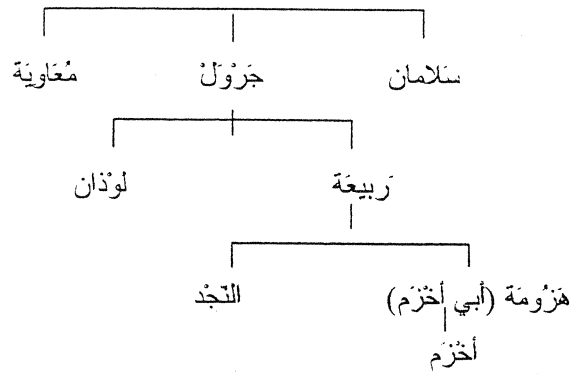
⁴⁴ *el-Muvaffakiyyât*, s. 420; *el-Kâmil fî l-Luġa*, I, 72; *el-Emâli* (ez-Zeccâcî), s. 67; *el-Eġânî*, XVII, 363; Arendonk, C. Van, “Hâtim Tâ’î”, *Ī4*, V/I, 371; *GAL.*, I, 18; *GAS.*, II, 208; *Târihu l-Edebi l-‘Arabî* (ez-Zeyyât), s. 71.

⁴⁵ eş-Şerişî, *Şerhu Makâmâtî l-Ḥariri*, V, 172; *Bulûġu l-Ereb*, I, 72; *GAS.*, II, 208.

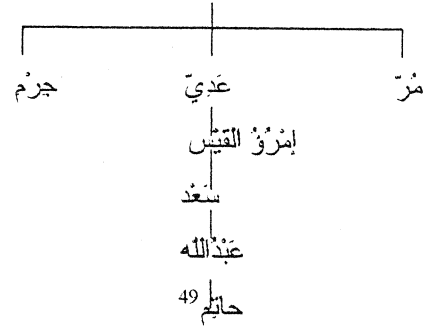
⁴⁶ *el-Eġânî*, XVII, 363; *Zeylu l-Emâli* (el-Ķâlî), s. 187; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 138; *es-Sire* (İbn Keşir), I, 107; Serkîs, Yûsuf Elyân, *Mu‘cemu l-Maṭbû‘âtî l-‘Arabîyye ve l-Mu‘arreb*, I, 730; *Şu‘arâu n-Nasrâniyye*, I, 98; Ḥannâ el-Fâḥûrî, *el-Câmi‘ fî Târihi l-Edebi l-‘Arabî*, *el-Edebu l-Ḳadim*, s. 223.

⁴⁷ *el-Ḥayavân*, III, 107; *Resâ’ilu l-Câhiz*, II, 84; *el-Muvaffakiyyât*, s. 411; el-Ḳazvinî, *Âşâru l-Bilâd ve Aḥbâru l-‘Ibâd*, s. 76; *el-Meḥâsin ve l-Mes’âvi*, s. 188; *Şimâru l-Ḳulûb*, s. 75; *Risâletu l-Ġufrân*, s. 244; Blachère, Régis, *Historie de la Littérature Arabe*, s. 298; *GAS.*, II, 208.

⁴⁸ *Cemheretu l-Luġa*, I, 154; *el-İştikâk*, I, 29.

Ahzem'in birçok çocuğundan birkaçı;

Hâtim'in tam ismi ve nesebi ise şöyledir: Hâtim b. 'Abdillah b. Sa'd b. el-Haşrec b. İmri'ilkays b. 'Adî b. Ahzem b. Ebî Ahzem (Hezûme) b. Rebî'a b. Cervel b. Şu'al b. 'Amr b. el-Gavs b. Tayy (Culhume)⁵⁰.

1.2.3. Hanımları

Hâtim'in hanımlarından bahsederken, ilk akla gelen onun kaç defa evlendiği, evlenmek isteyip de evlenemediği bir kadının olup olmadığı ve bir anda birden fazla kadınla evli olup olmadığı sorularıdır. Kaynaklar bize onun iki hanımının ismini vermektedir. Ancak sadece bu iki hanımından birisi olan Mâviyye ile olan evliliğinin nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi verilmektedir. İleride izah edileceği gibi, Mâviyye, Hâtim'den hanımını boşamasını istiyor, o ise bu isteği kabul etmiyor, ancak hanımı ölünce tekrar Mâviyye'ye dönüyor ve onunla evleniyor⁵¹.

Bu ölen hanımının Hâtim'in ikinci eşi Nevâre olması mümkün görülüyor. Zira

⁴⁹ *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, s. 374-378; ayrıca bkz. *Mu'cemu Kabâ'ili'l-'Arab*, II, 689; el-Fârûkî, İsmâil Râci-el-Fârûkî, Luis Lâmia, s. 21.

⁵⁰ *el-Muvaffakiyyât*, s. 421; *el-Eğâni*, XVII, 363; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 138; *Şu'arâu'n-Naşrâniyye*, I, 98.

⁵¹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 430; *el-Emâli* (ez-Zeccâc), s. 69; *Zeylu'l-Emâli*, s. 155; *el-Eğâni*, XVII, 384; *Şu'arâu'n-Naşrâniyye*, I, 111.

Nevâre, Hâtim'in ölümünden sonra da yaşamış olup Ziyâd b. Ğuṭayf ile evlenmiştir⁵². Diğer taraftan İbn 'Asâkir (öl. 571/1176)'in bildirdiğine göre, Hâtim Şam'a gelip Mâviyye bint Hıcr b. Nu'mân el-Gassânî'yi istemiştir⁵³. Müellif sonucun ne olduğunu bildirmemektedir. Ona göre bu elçilik işi şöyle olmuştur: Evs b. Su'dâ et-Tâ'î, Zeydu'l-Hayl en-Nebhânî et-Tâ'î (öl. 17/638'den sonra) ve Hâtim et-Tâ'î her biri Mâviyye'yi kendisine istemek için Şam'a gittiler. Onun yanına girdiklerinde; o, kendilerine yaşça en büyüklerinin hangisi olduğunu sorar. Bunun üzerine Evs b. Su'dâ diye cevap verirler. O, Evs b. Su'dâ'yı kimin takip ettiğini, daha sonra da hangisinin geldiğini sorar. Cevaben ikinci sırada Zeydu'l-Hayl'in, Hâtimin ise en küçükleri olduğunu söylerler⁵⁴. Öyle anlaşılıyor ki, Hâtim Mâviyye'ye elçilik etmiş, ancak onunla evlenememiştir. Böylece Hâtim'in üç tane hanımının olduğu ve birinin daha önce öldüğü ortaya çıkmaktadır. Bu ölen hanımı hakkında kaynaklar herhangi bir bilgi vermemektedirler.

1.2.3.1. Mâviyye

Sözlük anlamı “ayna⁵⁵” demek olan Mâviyye'nin adı; Mâviyye bint 'Afzer, lâkabı ise ez-Zebbâ'dır. Hîre'de⁵⁶ kraliçe (şan, şeref, itibar sahibi) ve istediği ile evlenecek bir hanımdı⁵⁷. İbn Kuteybe ve el-Bağdâdî (öl. 1093/ 1682), Mâviyye'nin Yemen meliklerinin kızlarından⁵⁸ güzel, endamlı, zengin, hasep ve neseb sahibi biri olduğunu bildirmektedirler⁵⁹. Dîvânda ise, onun Sekûn kabilesinden olduğu bildirilmektedir⁶⁰. O, kerim (cömert) birisiyle evlenmeye karar vermişti. Kendisinin taliplisi çoktu, ancak kendine güvenenler gelip isteyebiliyorlardı. Mâviyye'ye talip olanlar arasında birçok kabileden önde gelen insanlar vardı. Evs b. Hârîse b. Le'm et-Tâ'î, Zeydu'l-Hayl en-Nebhânî, Hâtim et-Tâ'î, en-Nâbiğa ez-Zubyânî gibilerini sayabiliriz. Ancak o, taliplilerinden en cömert, en iyi şair, en yüksek makamı olan ve en üstün özellikleri en çok haiz olan biriyle evlenmeye karar vermişti⁶¹. Böylece Hâtim ile evlendi. Ancak onun bu evliliğinde pek de mutlu olmadığı anlaşılmaktadır. Mâviye; Hâtim'i, Nevâre'yi kendisine

⁵² *Divân* ('Âdil), s. 12.

⁵³ *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 424; *Serkis*, I, 730.

⁵⁴ *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 160.

⁵⁵ *Lisânu'l-'Arab*, XIII, 227; *Hizâne*, IV, 211.

⁵⁶ *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 328.

⁵⁷ *el-Muvaffakiyyât*, s. 416; *el-Eğâni*, XVII, 379; *Mecma'u'l-Emsâl*, I, 332; *Şu'arâu'n-Naşrâniyye*, I, 107.

⁵⁸ *eş-Şi'r*, I, 247; *Hizâne*, IV, 214.

⁵⁹ *Hizâne*, IV, 214.

⁶⁰ *Divân* ('Âdil), s. 157.

⁶¹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 420-430; *Hâtem et-Tâ'î* (cl-'Afnân), s. 116.

tercih etmekle itham ediyor ve Hâtim'in kendisine daha çok ilgi göstermesini istiyordu⁶².

1.2.3.2. Nevâre

Kaynakların hakkında çok kısa da olsa bilgi verdiği bu bayan, Hâtim'in ikinci eşidir. Adı Nevâre bint Surmule el-Buhturiyye'dir. Benû Selâmân b. Su'al'dendir⁶³. Yani nesebi Hâtim ile Su'al'de birleşmektedir. Zubeyr b. Bekkâr (öl. 256/ 870) ve Ebu'l-Ferec el-İsfahânî gibi Hâtim'in Mâviyye ile evlenme olayını anlatan müelliflere dayanarak onun Nevâre'yi, Mâviyye'den sonra ve onun üzerine aldığını, yani Nevâre ve Mâviyye ile beraber yaşadığını söyleyebiliriz⁶⁴. Sa'd b. Halef el-'Afnân'ın, Hâtim'in aynı anda birden fazla hanımının olmadığı görüşü⁶⁵, bize göre zayıf gözükmemektedir.

1.2.4. Çocukları

İbn Kuteybe ve diğer bir kısım müellifin⁶⁶ Nevâre'den, el-İsfahânî ve bazı müelliflerin⁶⁷ ise Mâviyye tarafından anlatıldığını bildirdikleri ve birbirlerine yakın bir şekilde aktardıkları Hâtim ile ilgili bir menkıbeyi konumuzla ilgisi bakımından burada zikretmeyi uygun buluyoruz:

"Hâtim'in her işi hayret vericidir! Halk bir yıl, kuraklığa ve kıtlığa maruz kalmıştı. Her şey yok olmuş, gök yağmur yağdırmıyor, topraklar susuzluktan çatlayıp yarıyor, anneler çocuklarını emziremiyor, develerin karnı içe çöküp sırt kemikleri açığa çıkıyor, bir damla süt vermiyordu. Çok soğuk bir geceydi. Vakit gece yarısıydı. Çocuklarımız açlıktan ağlıyordu. Hâtim kalkıp oğlanlardan birini, ben de Seffâne'yi kucağıma alıp avutmaya başladık. Onları susturup uyutuncaya kadar gecenin bir kısmı geçmişti. Sonra kocam bana yöneldi ve beni uyumam için avutmaya başladı. Ona acıdım ve uyuyormuş gibi yaptım. Uyudun mu? diye bana birkaç defa seslendi. Ben cevap vermeyip sustum. Demek ki uyumuş dedi. Halbuki ben uyumamıştım. Yıldızların çoğu batınca bir de baktım ki, evin (çadırın) kapısındaki perde aralandı. Kocam kim o? diyerek dışarı

⁶² *Divân* ('Âdil), s. 157.

⁶³ *Divân* ('Âdil), s. 12.

⁶⁴ *Divân* ('Âdil), s. 12; ayrıca bkz. *el-Muvaffakiyyât*, s. 420-430; *el-Eğânî*, XVII, 379-384.

⁶⁵ *Hâtem et-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 116.

⁶⁶ *eş-Şi'r*, I, 242-243; *el-'İkd*, I, 288; *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 425-426; *Şerhu Makâmâtî'l-Hariri*, V, 174-175; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 139-140; *Nihâyetu'l-Ereb*, III, 208-209; *es-Sîre* (İbn Keşir), I, 109-110.

⁶⁷ *el-Eğânî*, XVII, 390-391; *Mecma'u'l-Emsâl*, I, 183; *Bulûğu'l-Ereb*, I, 73-74; *Kışâşu'l-'Arab*, I, 167-168; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 115.

çıktı ve döndü. Gecenin geç vakitlerinde perdenin ucu yeniden kaldırılınca kocam yine kim o? diye sordu. Kapıdaki şöyle cevap verdi; Komşun falan kadın... Ey ‘Adî’nin (Seffâne’nin) babası! Senden başka bana yardım edecek birini bulamadım. Kocam, çocuklarını bana getir, dedi. Yatağından fırlayıp ona şöyle çıkıştım: Ne yapıyorsun sen? Allah’a yemin olsun ki çocuklarını ancak avutarak uyuttuk. Bu kadını ve çocuklarını hangi yiyeceklerle avutacaksın? Bana, Sus! Allah’ın izniyle senin çocuklarını da onunkilerini de doyuracağıma yemin ediyorum, dedi. Sonra komşu kadın çocuklarının ikisini kucağına, dördünü de ikişer ikişer yanına alarak yavrularıyla dolaşan bir geyik gibi evimize geldi. Hâtim kalktı ve atını kesti, sonra ateş yaktı, atın derisini yüzdü. Daha sonra bıçağı kadına verip, al! Ne kadar istersen kesip götür, dedi ve bana çocukları uyandırmamı söyledi. Ben de onları kaldırdım, ocağın etrafında toplandık. Daha sonra oba halkını dolaşıp ziyafeti haber verdi. Onlar da koşup geldiler. Yemeye başladılar. Diğer taraftan Hâtim çadırın bir köşesinde elbisesine bürünerek yan gelmiş bizim sofrada yeyişimizi seyrediyordu. Yemeğe bizden daha çok ihtiyacı olduğu halde o, etten bir parça dahi yemedi. Sabah olduğunda atın sadece kemikleri ve toynakları kalmıştı.”

İbn Kuteybe ve diğer bir kısım müellif bu hadisenin anlatımına, Hâtim bunun peşine şu şiiri okudu diyerek aşağıda birkaçını verdiğimiz beyitleri eklemişlerdir: (Basîṭ)

مَهْلًا نَوَارِ أَقْلِي اللَّوْمَ وَالْعَذْلَا	وَلَا تَقُولِي لَشَيْءٍ فَاتٍ: مَا فَعَلَا
وَلَا تَقُولِي لِمَالٍ كُنْتُ مُهْلِكُهُ:	مَهْلًا، وَإِنْ كُنْتُ أُعْطِي الْجِنَّ وَالْجَبَلَا
يَرَى الْبَخِيلُ سَيْلَ الْمَالِ وَاحِدَةً	إِنَّ الْجَوَادَ يَرَى فِي مَالِهِ سُبُلًا
لَا تَعِذِّلِي عَلَى مَالٍ وَصَلْتُ بِهِ	رَحْمًا، وَخَيْرُ سَيْلِ الْمَالِ مَا وَصَلَا ⁶⁸

“Nevâre yavaş ol / Bana mühlet ver! Kınama ve azarlamayı azalt! Geçmiş olan (geri gelmesi umulmayan) bir şey için niye oldu deme! Ben ins ve cine vermiş olsam bile yavaş ol / bana mühlet ver! Benim harcadığım / bitirdiğim mal için (bir şey) söyleme! Cimriler malı (harcamak için) sadece bir yol, cömertler ise birçok yollar görürler. Yakınlıktan ötürü (veraset yoluyla) elde ettiğim maldan dolayı beni kınama! (Çünkü) mal (elde etme) yollarının en iyisi, (zahmetsiz olarak) insanın mal elde etme yoludur.”

Muhammed Ahmed Câde'l-Mevlâ ve arkadaşları Hâtim'in bu olayını Mâviyye'den naklederek verdikten sonra bununla ilgili olarak onun Nevâre için söyle-

⁶⁸ *Divân* ('Âdil), s. 191-192.

diği bu şiirin ilk üç beytini vermektedirler. Burada çelişki göze çarpmaktadır⁶⁹. Zira anlatılan olayın içinde Mâviyye'nin olmasına rağmen aynı hadise ile ilgili olarak Hâtim'in Nevâre'ye nasihat eden şiir okuması izaha muhtaç gözükmemektedir.

Ebu'l-Ferec el-İşfahânî ve bir kısım müellif⁷⁰, Hâtim'in çocukları 'Adî ve Seffâne'nin Mâviyye'den olduklarını bildirmekle beraber, 'Abdullâh hakkında bilgi vermemektedirler. İbn Kuteybe, 'Adî'nin Mâviyye'den olduğunu söyleyenler olduğu gibi 'Adî, 'Abdullâh ve Seffâne'nin Nevâre'nin çocukları ve Hâtim'in soyunun 'Abdullah ile devam ettiğini söyleyenlerin bulunduğunu, bildirmekte⁷¹, diğer birtakım âlimler de 'Abdullâh, 'Adî ve Seffâne'nin Nevâre'nin çocukları olduğunu söylemektedirler⁷².

Hâtim'in üç çocuğunun bulunduğu, isimlerinin de Seffâne, 'Adî ve 'Abdullah olduğu ortaya çıkmakta olup Ebu'l-Fidâ İsmâ'il İbn Keşîr (öl. 774/1373), Hâtim'in bunlardan başka Sevâbe adında bir oğlunun daha olduğunu bildirmektedir⁷³. Nevâre'nin Hâtim'den sonraki evliliğinden Le'm, Halbes, Kaskas ve Milhân isimli çocuklarının olması ve bunların 'Adî'nin anne bir kardeşleri olarak bilinmesi⁷⁴, diğer taraftan 'Âdil Süleymân Cemâl'in tahkik ettiği Hâtim dîvânında Nevâre'nin kocası Hâtim'i malını dağıtmasından dolayı kınayıp onu çocuklarına yönlendirmesi, Mâviyye'nin ise çocuğu olmadığından dolayı kendisine yönelmesini istemesi ve Nevâre'yi kendisine tercih etmesi nedeniyle Hâtim'i sürekli kınıyor olması ile ilgili rivayet⁷⁵, bizi de Hâtim'in çocuklarının hepsinin Nevâre'den olduğu kanaatine götürmektedir.

1.2.4.1. 'Abdullâh b. Hâtim

'Abdullah hakkında kaynaklarda yeterince bilgi verilmemektedir. İbn Kuteybe Hâtim'in soyunun onun çocuklarıyla devam ettiğini ve bunların Kerbelâ⁷⁶ nehri kenarına yerleştiklerini bildirmektedir. Ona göre 'Adî b. Hâtim'in çocuklarından geriye kalan Esede ve 'Amre adlı iki kızı vardır⁷⁷. Bazı müellifler ise 'Adî'nin çocuklarının, torunları-

⁶⁹ *Kıssaşu'l-'Arab*, I, 167-168.

⁷⁰ *el-Eğânî*, XVII, 390; *Mecma'u'l-Emsâl*, I, 183; *Bulûğu'l-Ereb*, I, 73-74; *Şu'arâ'un-Naşrâniyye*, I, 115.

⁷¹ *eş-Şi'r*, I, 247-248.

⁷² *el-'İkd*, I, 288; *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 430; *Şerhu Makâmâtî'l-Hariri*, V, 174; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 139; *Nihâyetu'l-Ereb*, III, 208.

⁷³ *es-Sire* (İbn Keşîr), I, 110; *Hâtem e't-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 129.

⁷⁴ *Usdu'l-Gâbe*, IV, 414; *el-İsâbe*, III, 501.

⁷⁵ *Divân* ('Âdil), s. 157.

⁷⁶ *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 445.

⁷⁷ *el-Me'ârif*, s. 313; ayrıca bkz. *eş-Şi'r*, I, 248.

nın ve devam eden neslin bir kısmının isimlerini vermektedir⁷⁸. Kaynakların ‘Abdullah b. Hâtım hakkında bilgi vermemesi, bizde onun İslâmî döneme kavuşmadığı fikrini oluşturmaktadır.

1.2.4.2. Seffâne bint Hâtım

Seffâne’nin doğum tarihi ve ne kadar yaşadığı bilinmemektedir. Onun ‘Adî’den büyük olup olmadığı hususu da ihtilâflı bir konudur. Seffâne’nin ‘Adî’den daha küçük olduğunu akla getiren noktalardan biri; Hz. Ali’nin kişinin, sevap ummasa ve azaptan korkmasa bile insanı kurtuluş ve başarıya götüreceğinden, güzel ahlâka sarılması gerektiğini vurgularken, Seffâne’yi tanıtmaya olayıdır. Hz. Ali şöyle demiştir: Tayy kabilesinden esirleri Medîne’ye getirdiğimizde, kadınlar içerisinde teninin rengi kırmızı ile siyah arası bir tonda, cildi pürüzsüz, boyu uzun, bacakları tombul, burnunun ucu kalkık, alımlı, başı dik, endamı düzgün, baldırları toparlak, topuk kemiklerinin çevresi etli, beli ince, etsiz ve kılıç gibi düz bir cariyeye vardı. Onu görür görmez vuruldum. Bunu ganimet payı olarak bana vermesini Resulullah’tan isteyeceğim; dedim. Cariye konuşunca, edebî bir üslûpla konuştuğu için kendisine daha çok hayran olmaya başladım⁷⁹. Görüldüğü gibi bu fizikî betimleme, ömrünün baharında ve gençliğinin en güzel dönemindeki güzel bir kadının özelliklerini göstermektedir. Nitekim Hz. Ali de ilk anlamı genç kız demek olan cariyeye⁸⁰ terimini kullanmaktadır.

‘Adî’nin Resulullah’tan (onun ordusundan) Şam’a kaçması hadisesi de onun daha büyük olduğunu düşündüren diğer bir husustur. ‘Adî Müslüman ordusu tarafından kuşatıldığında kaçır. O kaçışını şöyle anlatır: Hizmetçim işte onlar Muhammed’in askerleridir, deyince; ben de dedim ki, bana erkek develerimi getir. O, onları getirince, ben de hanımı ve çocuklarımı bindirdim. Sonra şöyle dedim: Şam’da Hristiyan olan ehl-i dinime kavuşurum. Böylece Cevşiye⁸¹’nin yolunu tuttum. Hâtım’in bir kızını kabilede geride bıraktım. Şam’a geldiğim zaman orada ikamet ettim⁸². Peygamber’e ait atlılar benim ardıma düşerek ele geçirdikleri kadınlarla birlikte Hâtım’in kızını da ele geçirdiler. Tayy’dan olan kadın esirlerin içinde Resulullah’ın yanına götürdüler. Benim

⁷⁸ *el-Muḥabber*, s. 41 (dipnot,1).

⁷⁹ *el-Eğâni*, XVII, 364-365; *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 424; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 138; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, II, 213; *A’lâmu’n-Nisâ*, III, 196-197.

⁸⁰ *Lisânu’l-‘Arab*, II, 267 (c-r-y); *Aḳrebu’l-Mevârid*, I, 119.

⁸¹ *Mu‘cemu’l-Buldân*’da bu kelime, Cevşeniyye olarak geçmektedir. Bkz. *Mu‘cemu’l-Buldân*, II, 186.

⁸² *es-Sire* (İbn Hişâm), IV, 578; İbn Kâyyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-Me‘âd*, II, 228; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, V, 64.

çirdiler. Tayy'dan olan kadın esirlerin içinde Resulullah'ın yanına götürdüler. Benim Şam'a kaçışım Peygamber'e haber verilmişti. Hâtim'in kızı, esirlerin alıkondduğu mescidin kapısı önündeki etrafı çevrilmiş bir arsaya konulmuştu. Peygamber oraya gitmiş, o da kalkıp onun yanına gelmiş ve Resulullah ile aralarında şöyle bir konuşma geçmişti. O, ya Resulallah! Vâlid (babam) öldü, Vâfid kayboldu. Bana lutfet ki, Allah'da sana lutfetsin, der. Peygamber Vâfid'in kim olduğunu sorar. O da 'Adî b. Hâtim diye cevap verir. Bunun üzerine O (Peygamber), Allah ve Resulünden kaçan mı, diye sorar. " Bu diyalog diğer bazı kaynaklarda ise şu şekilde geçmektedir: Ey Allah'ın Resulu! Babam öldü, Vâfid kayboldu, eğer benim esaretten kurtulmamı uygun görürseniz Arap kabileleri içindeki düşmanlarım benim felâketimle memnun olmamış olurlar. Zira ben kabilemizin efendisinin kızıyım⁸³..." sonra kız kardeşim şöyle dedi: Resulullah geçip gitti, beni yalnız bıraktı. Ertesi gün bana yine uğradı, ben de kendisine aynı şeyleri söyledim. O da, bana bir önceki gün söylediklerini tekrarladı. Nihayet bir sonraki gün bana yine uğradı. Ben kendisinden ümidimi kesmiştim. Ancak arkasından bir adam bana kalkıp konuşmamı işaret etti. Ben de kalktım ona gittim ve şöyle dedim: Ya Resulallah! Vâlid helâk oldu (baba öldü), vâfid de gaip oldu. O halde bana lutfet ki Allah da sana lutfetsin. O dediğin şeyi yapmışımdır. Senin kavminden sana itimatlı bir kimse buluncaya kadar buradan çıkıp gitmekte acele etme ki, o kişi seni beldene götürsün. Sonra bana bildir, dedi. Onunla konuşmam için bana işaret eden adamın 'Ali b. Ebî Talib olduğunu öğrendim. Yerimde kaldım, nihayet Belî' veya Kudâ'a kabilesinden bir kervan geldi. Yalnız ben Şam'da bulunan kardeşimin yanına gitmek istiyordum. Resulullah'ın yanına gidip, kavminden kendilerine güvendiğim bir topluluk geldiğini haber verdim. O da, beni giydirdi, bindirdi ve bana nafaka verdi. Ben de onlarla birlikte çıktım ve Şam'a geldim. 'Adî b. Hâtim şöyle devam eder: Vallahi ben ehlimin içinde oturmaktaydım. Hevdec (mahfe) içinde bir kadının bize doğru geldiğini gördüm. Bu Hâtim'in kızıdır, dedim. Gerçekten oydu. Yanımda durdu ve şu sözlerle beni kınamaya başladı: Ey akrabalık bağlarını kesen zalim! Aileni ve çocuklarını bindirdin de babanın kalan zürriyyetini bıraktın. Ben ise şöyle dedim: Ey kız kardeşim, ancak hayır söyle! Vallahi benim özrüm yoktur. Zikrettiğin şeyleri yaptım. Sonra kardeşim indi ve benim yanımda kaldı. O iyi görüşlü, hafızası sağlam, akıllı bir

⁸³ *el-Eğânî*, XVII, 365; *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 442; Mehmed Zihni Efendi, *Tarihe İz Birakan Meşhur Kadınlar*, II, 370; *A'lâmu'n-Nisâ*, III, 197.

görüŖlü, hafızası sağlam, akıllı bir kadındı⁸⁴. Yukarıda anlatılan hadisede ‘Adî, Seffâne için bintu Hâtım ve uht (kız kardeş) kelimesinin tasgir sigası olan uhayye tabirini kullanmaktadır. Bunlar da Seffâne’nin Âdî’den küçük olduğuna bir işaret olabilir.

Seffâne’nin ‘Adî’den daha büyük olduğuna en büyük delil ise İŖfahânî’nin, “Seffâne Hâtım’in en büyük çocuğudur ve bu nedenle kendisi Ebû Seffâne diye künyelenmektedir⁸⁵” şeklindeki açık ifadesidir. Diğer taraftan İbn Kıyyim el-Cevziyye (öl. 751/1350), Seffâne’nin Peygamberimiz ile olan bu diyalogunu anlatırken onun (Seffâne), “Ben ihtiyarladım, hiçbir hizmet gücüm yok⁸⁶” dediğini bildirmesi de onun büyüklüğüne bir işaret olabilir. Kişinin, en büyük çocuğunun adıyla künyelenmesinin Araplarda daha yaygın olması ve Seffâne’nin büyük olduğunun bu hususta en eski kaynaklardan biri tarafından açık bir şekilde bildirilip, diğer bir kısım müelliflerin de Hâtım’i öncelikle Ebû Seffâne diye künyelemeleri ve Seffânenin kendisinin yaşlılığını peygambere bildirmesi; bizde onun daha büyük olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

Seffâne bu olaydan (esir edilip serbest bırakılması) sonra, ki bu hadise H. 9. yıl Rebî’ul-âhîr ayında meydana gelmiştir⁸⁷. Müslüman olmuş, Şam ve Kadisiyye fütuhâtında yararlı hizmetler göstermiştir⁸⁸. Hz. Seffâne’nin Müslüman olduktan sonraki hayatı hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda başka bilgi bulamadık. Onun ne zamana kadar yaşadığı ve ölüm tarihi hakkında da bir bilgi sahibi olamadık. Seffâne de babası gibi çok cömertti. Arap kadınlarının en cömertlerinden birisiydi. Babası kendisine peşpeşe deve sürüleri veriyor, o da onları dağıtıyor, insanlara veriyordu. Bir gün Hâtım kendisine “Yavrucuğum! İki cömert bir mal üzerinde toplandığında (bir malı harcadığında) o malı bitirirler. Ya ben dağıtayım, sen tut dağıtma! veya sen dağıt ben tutayım (cömertlik yapmayayım!). zira bu gidişle hiçbir şey kalmayacak⁸⁹.” Seffâne ise, “Ben asla vermemezlik edemem” dediğinde, Hâtım; “And olsun ki, ben de asla vermemezlik edemem”, Seffâne; “O halde beraber oturamayız” dedi. Böylece Hâtım malını bölüştürdü

⁸⁴ *es-Sîre* (İbn Hişâm), IV, 578-580; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, V, 64; ayrıca bkz. eţ-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 112; İbn Kıyyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-Me’âd*, II, 228; Mehmed Zihni Efendi, II, 370-371; *A’lâmu’n-Nisâ*, III, 196-197; Berki-Keskioğlu, *Hz. Muhammet ve Hayatı*, s. 349-350; Köksal, M. Asım, *İslâm Tarihi*, XVI, 110-111.

⁸⁵ *el-Eğâni*, XVII, 363; ayrıca bkz., *en-Nevâdir fi’l-Luğâ*, s. 178; *Muhtaşaru Târîhi Dımaşq*, VI, 138; *es-Sîre* (İbn Keşîr), I, 107; *Şu’arâ’un-Naşrâniyye*, I, 98.

⁸⁶ İbn Kıyyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-Me’âd*, II, 228.

⁸⁷ Köksal, XVI, 103.

⁸⁸ Mehmed Zihni Efendi, II, 371.

⁸⁹ *Dîvân* (‘Âdil), s. 170; *el-Muvaffakiyyât*, s. 435; *el-Eğâni*, XVII, 366; *Zeylu’l-Emâlî*, s. 23; *A’lâmu’n-Nisâ*, III, 196.

ve ayrıldılar⁹⁰.

1.2.4.3. 'Adî b. Hâtım

'Adî'nin ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Ancak onun ölüm tarihi ve ne kadar yaşadığı bilinince doğum tarihi yıl olarak kesin bir şekilde tayin edilemese dahi yaklaşık olarak belirlenebilir. Bu nedenle biz de 'Adî hakkında bilgi vermeye önce ölüm tarihini tesbit etmeye çalışarak başlayacağız. Onun ölüm tarihi hakkında üç görüş ileri sürülmektedir. İbnu'l-Esîr (öl. 630/ 1233) ve ez-Zehebî (öl. 748/ 1374), bu üç görüşü de nakledip bir tercihte bulunmuyorlar. 'Adî'nin ölümü ile ilgili bu üç ayrı tarih, H. 67-68 ve 69'dur⁹¹. Bunlardan H. 69 tarihi daha az ihtimal dâhilinde gözükmektedir. İbnu'l-İmâd (öl. 1089/ 1679) ve 'Abdulkâdir el-Bağdâdî ise onun ölüm tarihini H. 67 olarak vermektedirler⁹². el-Hatîb el-Bağdâdî (öl. 462/ 1072) ve diğer müellifler ise, onun ölümünü H. 68 diye belirtmektedirler⁹³. Bu tarihi veren kaynakların daha eski oluşları ve sayıca daha fazla bulunmaları, bize bu tarihin daha doğru olduğu kanaatini vermektedir. Buna göre onun ölümü 68/ 687 olmaktadır.

'Adî'nin kaç yıl yaşadığı meselesinde ise Ebû Hâtım es-Sicistânî (öl. 250/ 864) 180 yıl yaşadı derken⁹⁴, bazı müellifler de ondan nakilde bulunmaktadırlar⁹⁵. Diğer müellifler ise onun 120 yıl yaşadığını bildirmektedirler⁹⁶. Buna göre onun, yaklaşık olarak hicretten 50 yıl önce yani M. 570- 580 yılları arasında doğmuş olduğunu söyleyebiliriz.

'Adî'nin künyesi Ebû Tarîf⁹⁷ ve Ebû Vehb⁹⁸ dir. 'Adî, iri yarı, uzun boylu birisiydi. Ata bindiğinde neredeyse ayakları yeri süpürüyordu⁹⁹. O kendisinden bahsederken şöyle der: "Ben ise şerefli bir kişi idim. Hristiyanımdım. Kavmim içinde ganimetlerin dörtte birini alıyordum. Kendimce bir din üzere idim. Kavmim bana bir kralmışım gibi

⁹⁰ Zeylu'l-Emâlî, s. 23; A'lâmu'n-Nisâ, III, 196.

⁹¹ Usdu'l-Gâbe, III, 394; ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, XXIII, 165.

⁹² Şezerâtu'z-Zeheb, I, 74; Şerhu Şevâhidi't-Tuhfeti'l-Verdiyye, s. 13.

⁹³ Târihu Bağdâd, I, 190; İbn 'Abdillberr, el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Aşhâb, III, 1059; el-İşâbe, II, 469; Tehzibu't-Tehzib, VII, 167; el-A'lâm, V, 8.

⁹⁴ es-Sicistânî, el-Mu'ammerûn, s. 46.

⁹⁵ Tehzibu't-Tehzib, VII, 167; ez-Zehebî, XXIII, 165.

⁹⁶ Târihu Bağdâd, I, 190; İbn 'Abdillberr, III, 1059; Usdu'l-Gâbe, III, 394; Şezerâtu'z-Zeheb, I, 74; Şerhu Şevâhidi't-Tuhfeti'l-Verdiyye, s. 13.

⁹⁷ el-İsti'âb, III, 1057; el-İşâbe, II, 468; es-Suheyli, er-Ravdu'l-Unuf, IV, 228 (Ebû Zârif, olarak vermiş).

⁹⁸ el-Me'ârif, s. 313; Târihu Bağdâd, I, 189; Usdu'l-Gâbe, III, 392; ez-Zehebî, XXIII, 163; Tehzibu't-Tehzib, VII, 166.

⁹⁹ el-Muhabber, s. 233; el-Me'ârif, s. 313.

davranıyordu¹⁰⁰.” Gerçekten de ‘Adî, kavmi içinde ulu, şerefli, hatip, hazır cevap, faziletli ve cömert bir kişiydi¹⁰¹. O sağlam yaratılışlı birisiydi. Kavmini tapar bulduğu putlara ibadetten kaçınıp fitratına yöneldi ve aradığının, kendisinde olduğunu zannettiği bir semâvî dine tabi oldu¹⁰².

‘Adî’nin cömertliği ile ilgili kısa birkaç örnek vermek yerinde olacağı düşüncesindeyiz: Adamın biri gelip ondan yüz dirhem ister, o (bunu az görerek) ben Hâtim’in oğluyken sen benden yüz dirhem mi isriyorsun? And olsun ki ben sana vermem¹⁰³, der. ‘Adî karıncaların yemesi için ekmek ufaltır ve onlar bizim komşularımızdır, bizim üzerimizde hakları vardır¹⁰⁴, derdi. Eş‘as b. Kays (öl. 40/661) ondan biraz kullanmak için Hâtim’in kazanını ödünç ister, ‘Adî kazanın içini doldurur ve birkaç kişi onu Eş‘as’a götürür. Eş‘as, ona biz onu boş istemiştik, diye haber gönderir, o ise Eş‘as’a, ben onu boş olarak vermem¹⁰⁵, der. ‘Amr b. Hureyş el-Mahzûmî (öl. 85/704), ‘Adî’den kızını ister. O, benim istediğim gibi olursa tamamdır, der. ‘Amr bu durumdan (mehrî çok olacağından) korkar. Sonra da Araplar, babasının istediği gibi olması nedeniyle evlenmeyi terk etti, dedirtmemek için ‘Adî’nin kızıyla, onun istediği şekilde oniki okiyye gümüşle yani çok az bir mehirle evlenir. ‘Adî şöyle der: “Ben kızımı bir adama verip de, sonra da o adamı daraltmam¹⁰⁶.” Sâlim b. Dâre (öl. 30/650), ‘Adî’ye gelir ve seni meth edeyim mi? der. O, “Dur, malımı getireyim (ne kadar olduğunu söyleyeyim), ona göre beni meth et. Benim 1000 koyunum, 2000 dirhem param, üç kölem var ve bu atım da Allah yolunadır. Şimdi söyle. Zira ben söylediğinin karşılığını vermemeyi hoş karşılamam¹⁰⁷,” diye cevap verir. Bunu üzerine Sâlim, tavîl bahrinde aşağıda ilk beytini verdiğimiz dört beyt söyler. Dördüncü beytin sonuna geldiğinde ‘Adî, yeter, benim malım bundan fazlasına yetmez, der.

تَجِنُّ قُلُوصِي فِي مَعْدٍ وَإِنَّمَا تُلَاقِي الرَّبِيعَ فِي دِيَارِ بَنِي نَعْلٍ¹⁰⁸

“Devem Ma‘ad’da hasret çeker ve bahar mevsimi ile(bollukla) ancak Benû Su‘al

¹⁰⁰ *es-Sîre* (İbn Hişâm), IV, 578; *es-Suheyli*, *er-Ravdu'l-Unuf*, IV, 211; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 64; İbn Kâyyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Me‘âd*, II, 228.

¹⁰¹ *Hizâne*, I, 287.

¹⁰² *Dîvân* (‘Âdil), s. 20.

¹⁰³ *el-İşâbe*, II, 469.

¹⁰⁴ *Usdu'l-Gâbe*, III, 394.

¹⁰⁵ *Usdu'l-Gâbe*, III, 393-394; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 301.

¹⁰⁶ *Dîvân* (‘Âdil), s. 153; ayrıca bkz. *el-Muhabber*, s. 156; *el-Me‘ârif*, s. 293; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 301; Okıyye için bkz. *Dîvân* (‘Âdil), s. 154.

¹⁰⁷ *el-Tkîd*, I, 309.

¹⁰⁸ *eş-Şi‘r*, I, 402-403; *el-Tkîd*, I, 309, V, 294; *el-İsti‘âb*, III, 1058.

memleketinde karşılaşır.”

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, ‘Adî b. Hâtim’in, dokuz oğlu ve üç kızı vardı. İbn Kuteybe, Hâtim’in soyunun oğlu ‘Abdullah ile devam ettiğini, ‘Adî’nin oğullarının çocukları olmadığını, ancak onun kızlarının çocukları olduğunu bildirmesine¹⁰⁹ rağmen, *el-Muḥabber*’in hamîşinde geçen bir ifadeye göre ise Hâtim’in soyu ‘Adî’nin oğlu Mes’ûd’un çocuklarıyla devam etmiştir¹¹⁰. ‘Adî’nin oğullarının isimleri şöyledir: Târif, Vehb, Zeyd, Muhammed, Tarefe, Muṭarrif, Mes’ûd, ‘Urve ve ‘Arkâ. Kızlarının isimleri ise; Esede, ‘Amre ve Kâzafe¹¹¹ dir. ‘Adî’nin oğlu Muhammed Cemel Vakasında Hz. Ali taraftarı olarak şehit olmuştur¹¹². Diğer oğlu Zeyd Nehrevân¹¹³ Savaşında hâricilerle beraberdi¹¹⁴ ve orada şehit oldu¹¹⁵. Kendilerine Târifât denen Târif, Tarefe ve Muṭarrif ise Sıffin’de şehit olmuşlardır¹¹⁶. Nitekim savaş bittiğinde ‘Adî öldürülenler arasında dolaşp oğlu Tarefe’yi bulmuş ve defnetmiştir¹¹⁷. İbnu’l-Eşîr’e göre, ‘Adî’nin Hucr isimli bir oğlu hâriciler tarafından öldürülmüştür¹¹⁸. Bu durumda ‘Adî’in on erkek çocuğu olmuş olmaktadır.

Tezkiretu ‘ş-Şu‘arâ isimli eserde, Muhyiddin ‘Arabî’nin nesebinin Hâtim-i Tâ’î’ye ulaştığı¹¹⁹ belirtilmekte ise de, hangi yolla ulaştığı hakkında bilgi verilmemekte, ayrıca başka kaynaklarda da bu hususta herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

1.2.4.4. ‘Adî’nin müslüman oluşu ve İslâmî dönemdeki durumu

‘Adî b. Hâtim, Resulullah (s.a.) peygamber olarak gönderildiği zaman ona en çok kızan ve şiddetle cephe alanlardan biridir¹²⁰. Peygamberimiz. H.dokuzuncu yılın Rebi‘ul-âhir ayında ‘Ali b. Ebî Tâlib’i Tayy kabilesinin putu Fels’i yıkmaya gönderir¹²¹. ‘Adî’nin Medîne’de casusu vardır. Casus, Hz.Ali’nin Tayyî’lere doğru gittiğini ona bil-

¹⁰⁹ *el-Me‘ârif*, s. 313; *eş-Şi‘r*, I, 248.

¹¹⁰ *el-Muḥabber*, s. 241 (dipnot, 1).

¹¹¹ *Dîvân* (‘Âdil), s. 22.

¹¹² *el-Me‘ârif*, s. 313; *Muḥtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 303.

¹¹³ *Mu‘cemu’l-Buldân*, V, 324-327.

¹¹⁴ *el-Aḥbâru ‘t-Tıval*, s. 204-205.

¹¹⁵ *el-Me‘ârif*, s. 313; *Muḥtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 303.

¹¹⁶ *Muḥtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 303.

¹¹⁷ *el-Kâmil fi’l-Târih*, III, 348.

¹¹⁸ *A.e.*, III, 267.

¹¹⁹ *Devletsâh*, *Tezkiretu ‘ş-Şu‘arâ*, s. 162.

¹²⁰ *Sîre* (İbn İshâk), s. 267; *es-Sîre* (İbn Hişâm), IV, 578; İbn Kâyyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-Me‘âd*, II, 228; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, V, 63.

¹²¹ *el-Vâkıdî*, *Kitâbu’l-Megâzi*, III, 984; İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabakâtu’l-Kubrâ*, II, 164; ayrıca bkz. İbn Kâyyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-Me‘âd*, II, 227.

dirince¹²² o, Şam'a kaçar¹²³. Peygamberimiz esirler arasında bulunan 'Adî'nin kız kardeşi Seffâne'yi, giysi, binit ve yol azığı vererek kavminden güvenilir birtakım kişilerle Şam'a gönderir. 'Adî şöyle anlatır: Seffâne, akıllı ve zeki bir kadındı. Ona şu zatın (Peygamber'in) işi hakkında görüşün nedir? diye sordum. O bana, vallahi hemen ona katılmanı uygun görürüm. Eğer kendisi gerçekten Peygamber ise, ona tabi olmakta başkalarını geçmen, senin için bir fazilet ve üstünlük olur. Yok, eğer o bir hükümdar ise onun sayesinde Yemen'deki saltanatını kaybetmez, hor ve hakir bir duruma düşmezsın. Artık karar senindir dedi. Ben de: Vallahi işte bu iyi bir görüştür¹²⁴. Ben bu zata gideceğim. O bir yalancı ise bana zarar vermez. Eğer doğru ise anlarım. Söylediklerini dinlerim¹²⁵. Kendisine tabi olurum, dedim¹²⁶. Peygamber'in yanına vardım. Kendisi mescitte oturuyordu. Onun yanına varıp selâm verdim. Kimsin diye sordu. 'Adî b. Hâtim'im dedim¹²⁷. Resulullâh ayağa kalktı. Beni evine götürürken zayıf, yaşlı bir kadına rastladı¹²⁸. Onunla ilgilenip işlerini gördükten sonra döndü¹²⁹. İçimden kendi kendime: Vallahi, bu zat, kral değildir, dedim¹³⁰. Sonra beni evine götürüp, içi hurma lifinden doldurulmuş bir yastığa oturttu. Kendisi de kuru yere oturdu. İçimden kendi kendime vallahi bu hükümdar işi değildir, dedim¹³¹. Daha sonra Peygamber, 'Adî'ye müslüman olmasını teklif eder. 'Adî kendisinin bir dini olduğunu belirtir. Aralarında konuşma olur. Peygamber onun dinini ondan daha iyi bildiğini söyler¹³² ve şöyle devam eder. Söyle, ey 'Adî b. Hâtim¹³³ sen bir Rekûsî (Hristiyanlık ile Sâbiilik karması) değil misin? 'Adî, evet, Rekûsîyim¹³⁴. Peygamber, sen kavminin lideri ve başkanı değil misin? 'Adî, evet, baş-

¹²² el-Vâkıdî, III, 988.

¹²³ es-Sîre (İbn Hişâm), IV, 578; İbn Sa'd, II, 164; İbn Kayyim el-Cevziyye, Zâdu'l-Me'âd, II, 227; el-Bidâye ve'n-Nihâye, V, 64.

¹²⁴ es-Sîre (İbn Hişâm), IV, 578-580; Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, III, 111-114; el-Kâmil fi't-Târih, II, 285-286; es-Sîre (İbn Keşîr), IV, 123-125.

¹²⁵ Ahmed b. Hanbel, Musned, IV, 257, 378; ayrıca bkz. Usdu'l-Gâbe, III, 392.

¹²⁶ Usdu'l-Gâbe, III, 392.

¹²⁷ es-Sîre (İbn Hişâm), IV, 580; İbn Sa'd, I, 322; Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, III, 114; es-Sîre (İbn Keşîr), IV, 125.

¹²⁸ es-Sîre (İbn Hişâm), IV, 580; Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, III, 114; el-Kâmil fi't-Târih, II, 286; es-Sîre (İbn Keşîr), IV, 125.

¹²⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Zâdu'l-Me'âd, II, 228; el-İsâbe, II, 468.

¹³⁰ es-Sîre (İbn Hişâm), IV, 580; İbn Sa'd, I, 322; Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, III, 114; es-Sîre (İbn Keşîr), IV, 125.

¹³¹ es-Sîre (İbn Hişâm), IV, 580; Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, III, 114; es-Sîre (İbn Keşîr), IV, 125.

¹³² es-Sîre (İbn İshâk), s. 267; Ahmed b. Hanbel, Musned, IV, 378; Usdu'l-Gâbe, III, 392; ez-Zehebî, XXIII, 163-164; el-İsâbe, II, 468.

¹³³ es-Sîre (İbn Hişâm), IV, 580; Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, III, 114; es-Sîre (İbn Keşîr), IV, 126.

¹³⁴ es-Sîre (İbn Hişâm), IV, 580; Ahmed b. Hanbel, Musned, IV, 378; Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, III, 114; es-Sîre (İbn Keşîr), IV, 126.

kanıyım¹³⁵. Peygamber, sen kavmin içine gitmiyor, Mirba' (ganimetin dörtte biri) almıyor musun? 'Adî, evet, gidiyor ve alıyorum. Peygamber, bunu almak senin dinine göre, sana helâl değildir¹³⁶. 'Adî, evet, öyledir. Anladım ki O, Allah tarafından gönderilmiş bir Peygamberdir. Bilinmeyen şeyleri biliyor¹³⁷. Aralarındaki konuşma bu şekilde devam eder. Nihayet Peygamber, belki de senin bu dine girmene, devlet ve saltanatı Müslümanlardan başkasında görmem engel oluyordur. Allah'a yemin ederim ki çok sürmez, Babil ülkesinin beyaz köşklerinin de, Müslümanlara açılacağını işiteceksin, bu yurunca 'Adî Müslüman olur¹³⁸ ve ben hanif bir müslümanım, der¹³⁹.

İslâm Ansiklopedisi'nde "'Adî b. Hâtım" maddesini yazan A. Schaade, o zamana kadar babası gibi Hristiyan olan 'Adî'nin 9/630 senesinde, ülkesini kat'î surette kaybetme tehlikesi karşısında, Müslüman olduğunu¹⁴⁰ ileri sürmektedir. Halbuki 'Adî'nin Müslüman oluşunu ve daha sonra İslâm'a sadakatini inceleyenler bu iddianın gerçek dışı olduğu kanaatine sahip olacaklardır. 'Adî Müslüman olduktan sonra da mümtaz bir şahsiyet olarak hayatını sürdürmüş başta Peygamberimiz olmak üzere Müslümanlar nezdinde üstün bir yere sahip olmuştur. Nitekim daha henüz Müslüman olmadan önce Peygamber ile görüşmesinde Peygamber kendisini mindere oturtmuştur. 'Adî Peygamber'in yanına her girişinde, Peygamber ona yer açar, o da onun yanına otururdu¹⁴¹. Peygamber 'Adî'ye iltifaten ; "Size kavmin kerimi (cömerdi, iyisi) geldiğinde ona iltifat ediniz¹⁴²" diye buyurmuştur. Peygamber'in ölümünden sonra dinden dönmeler başladığında 'Adî daha önce topladığı zekâtları Hz. Ebû Bekr'e getirip teslim eder¹⁴³. Bu hususta 'Adî için Hâriş b. Mâlik et-Tâ'î bir beytinde şöyle der: (Tavîl)

وَفِيَا وَفَاءَ لَمْ يَرَ النَّاسُ مِثْلَهُ وَ سَرَبَلْنَا مَجْدًا عَدِيُّ بْنُ حَاتِمٍ¹⁴⁴

"Biz, insanların bir benzerini görmediği vefa örneği gösterdik ve 'Adî b. Hâtım bize şan-şeref elbisesini giydirmiştir."

'Adî b. Hâtım, Hz. Ömer'e gelip sanırım ki beni tanıyamadın, dediğinde o, " On-

¹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV, 378; *Usdu'l-Gâbe*, III, 392.

¹³⁶ *es-Sîre* (İbn Hişâm), IV, 580-581; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV, 379; *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 114; *es-Sîre* (İbn Keşir), IV, 126.

¹³⁷ *es-Sîre* (İbn Hişâm), IV, 581; *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 114; *es-Sîre* (İbn Keşir), IV, 126.

¹³⁸ *es-Sîre* (İbn Hişâm), IV, 581; *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 115; *es-Sîre* (İbn Keşir), IV, 126.

¹³⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Me'âd*, II, 228.

¹⁴⁰ Schaade, A., "'Adî b.Hâtım", *İA*, I, 137.

¹⁴¹ *el-İstî'âb*, III, 1058; ; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 297.

¹⁴² *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 296; *Şezerâtu'z-Zeheb*, I, 74.

¹⁴³ *el-Mes'ûdî*, *Murûcuz-Zeheb*, II, 308; *el-İstî'âb*, III, 1057; *Usdu'l-Gâbe*, III, 393; *el-İşâbe*, II, 468.

¹⁴⁴ *el-Mes'ûdî*, *Murûcuz-Zeheb*, II, 308.

lar inkâr ettiği zaman sen iman ettin, onlar yalanladığı zaman sen tasdik ettin, onlar cimrilik ettiğinde sen verdin¹⁴⁵” der. Yine onun hakkında, “O, Tayy toprağında doğanların en hayırlısı ve bereket yönünden onların en ulusudur¹⁴⁶” denilmiştir.

1.2.4.5. ‘Adî’nin hadis rivayeti ve komutanlığı

Sahabelik dönemi çok kısa süren ‘Adî b. Hâtim, çok züht ve takva sahibi bir sahabî idi. ‘Adî şöyle derdi: “Hiçbir namaz vakti girmezdi ki ben, onu özlemiş olmayayım¹⁴⁷. Mülûman olduğumdan beri kılınan her namaz vaktinde abdestli bulunmuşumdur¹⁴⁸.” O, belirtilen bu kısa sürede, Peygamber’den 66 hadis rivayet etmiştir¹⁴⁹. Bu hadislerin altısını Buhârî ve Müslim ittifakla, üç hadisini Buhârî münferiden, iki hadisini de Müslim münferiden rivayet etmişlerdir¹⁵⁰. 57 hadisi de Aḥmed b. Ḥanbel’in *Müsned*’inde yer almıştır¹⁵¹. ‘Âdil Suleymân Cemâl’e göre ise ‘Adî, Peygamber’den yaklaşık 20 hadis rivayet etmiştir¹⁵². Bu görüş isabetli bir görüş değildir. ‘Adî b. Hâtim’den ise; Hammâm b. Hâris¹⁵³, ‘Âmir eş-Şa‘bî, Temîm b. Tarefe, ‘Abdullâh b. Ma‘kûl¹⁵⁴, Ebû İshâk el-Hemedânî¹⁵⁵, Heysem b. ‘Abdurrahmân¹⁵⁶, Muḥill b. Halife, Sa‘îd b. Cubeyr¹⁵⁷, Muş‘ab b. Sa‘d¹⁵⁸, ‘Amr b. Hureys, ‘Abdullâh b. ‘Amr, Bilâl b. Munzir, Kâsım b. ‘Abdurrahmân¹⁵⁹ ve başkaları rivayette bulunmuşlardır.

‘Adî’nin güzel sözlerinden birkaçını buraya almayı uygun görüyoruz: Bir topluluk onun huzuruna girerler ve Seyyid (Şerîf)’in nasıl olması gerektiğini sorarlar. O, şöyle der: “ O malında ahmak (malına değer vermeyen), ırzına düşkün, kindar olmayan ve umumun işiyle ilgilenen kişidir.” ‘Adî: “Kişinin dili aklının tercümanıdır. Sizin bugün-

¹⁴⁵ *es-Sire* (İbn İshâk), s. 268; *el-Me‘ârif*, s. 313; *el-İstî‘âb*, III, 1058; *Usdu’l-Gâbe*, III, 393; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 300; *ez-Zehebî*, XXIII, 164.

¹⁴⁶ *Târihu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 254; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 300.

¹⁴⁷ *el-İstî‘âb*, III, 1057; *Usdu’l-Gâbe*, III, 393; *ez-Zehebî*, XXIII, 164.

¹⁴⁸ *ez-Zehebî*, XXIII, 164; *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 166.

¹⁴⁹ Ebû Dâvud, *Sünen* (trc. İbrahim Koçaşlı), II, 774; *Sahih-i Buhâri Muhtasari-Tecrid-i Sarih Tercemesi*, V, 152; Yardım, Ali, “Adî b. Hâtim et-Tâ’î”, *DİA*, I, 380.

¹⁵⁰ *Sahih-i Buhâri Muhtasari-Tecrid-i Sarih Tercemesi*, V, 152;

¹⁵¹ Yardım, Ali, “Adî b. Hâtim et-Tâ’î”, *DİA*, I, 380; ayrıca hadisler için bkz. Aḥmed b. Ḥanbel, *Musned*, IV, 257 vd., 378 vd.

¹⁵² *Divân* (‘Âdil), s. 21.

¹⁵³ *el-İstî‘âb*, III, 1059; *ez-Zehebî*, XXIII, 163.

¹⁵⁴ *el-İstî‘âb*, III, 1059; *Usdu’l-Gâbe*, III, 394; *ez-Zehebî*, XXIII, 163; *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 166.

¹⁵⁵ *el-İstî‘âb*, III, 1059; *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 166.

¹⁵⁶ *el-İstî‘âb*, III, 1059; *Usdu’l-Gâbe*, III, 394.

¹⁵⁷ *ez-Zehebî*, XXIII, 163; *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 166.

¹⁵⁸ *ez-Zehebî*, XXIII, 163.

¹⁵⁹ *Tehzibu’t-Tehzib*, VII, 166.

kü iyniz geçmişin kötüsü, bugünkü kötünüz ise geleceğin iyisidir. Hiç şüphesiz siz, kötü gördüklerinize iyilik yapmaya, iyi gördüklerinize de kötülük yapmamaya devam ettiğiniz ve âliminiz aranızda sakınmadan konuştuğu müddetçe hayır üzeresinizdir¹⁶⁰.”

Hız. Ömer'e Emîrû'l-Mü'minîn unvanını veren kişinin 'Adî b. Hâtîm olduğu söylenmektedir¹⁶¹. Uzun ömürlü sahabîlerden biri olan 'Adî, uzun süreli kabile reisliğinin kazandırdığı deneyimler nedeniyle sağlam ve köklü bir devlet adamlığı karakterine sahipti. Onun kabile reisliği Hız. Peygamber devrinde de devam etti¹⁶². Zira o, 'Adî'yi Tayyîlere vali olarak atadı¹⁶³, Tayyîlerle Esedlerin zekâtlarını toplamaya memur etti¹⁶⁴.

'Adî, fütuhât döneminde ve Hız. 'Alî'nin taraf olduğu iç savaşlarda birçok savaşa katılmıştır. Bu savaşlardan bir kısmı ve onun bu savaşlardaki konumu hakkında kısaca bilgi vermek uygun olacaktır. O, Hız. Ebû Bekr döneminde Hâlid b. Velîd ile Suriye fütuhâtına¹⁶⁵ ve yine Hâlid b. Velîd'in yardımcısı sıfatıyla birtakım fütuhata katılmıştır¹⁶⁶. Hız. Ömer döneminde Irak'ın fethine¹⁶⁷ ve Kâdisiyye Savaşına iştirak etmiştir¹⁶⁸. Hız. Osman, Bağdat civarında 'İsâ nehri üzerinde er-Ravhâ köyünü, iradından istifade etmek üzere 'Adî'ye verdi. Buna rağmen o, halifeden uzak yaşadı¹⁶⁹. Hız. Osman şehit edildiğinde 'Adî onun hakkında; “Osman'ın öldürölmesi hususunda iki keçi dahi boynuzlaşmadı¹⁷⁰,” demiştir. Müslüman olmasına sebep olduğu için onun Hız. 'Alî'ye karşı ayrı bir sevgi ve bağlılığı vardı¹⁷¹. O hep 'Alî'nin yanında yer almış ve onun taraftarı olmuştur. Cemel Vakasına onunla birlikte katılmış ve bir gözünü kaybetmiştir¹⁷². Sıffîn Savařı¹⁷³ ve Nehrevân Muharebesine iştirak etmiştir¹⁷⁴. Sıffîn Savaşı öncesi Mu'âviye nezdinde

¹⁶⁰ *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 302.

¹⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VI, 105.

¹⁶² Yardım, Ali, “Adî b. Hâtîm et-Tâ'î”, *DİA*, I, 380.

¹⁶³ *es-Sîre* (İbn Hişâm), IV, 600.

¹⁶⁴ *es-Sîre* (İbn Hişâm), IV, 600; *el-Muhabber*, s. 126.

¹⁶⁵ *Usdu'l-Gâbe*, III, 393; Yardım, Ali, “Adî b. Hâtîm et-Tâ'î”, *DİA*, I, 380.

¹⁶⁶ Schaade, A., “Adî b. Hâtîm”, *İA*, I, 137.

¹⁶⁷ *el-Ahğârü't-Tıvâl*, s. 114; *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 348; *Târihu Bağdâd*, I, 189; *Usdu'l-Gâbe*, III, 393.

¹⁶⁸ *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 486; *Usdu'l-Gâbe*, III, 393.

¹⁶⁹ Schaade, A., “Adî b. Hâtîm”, *İA*, I, 137.

¹⁷⁰ *Usdu'l-Gâbe*, III, 394; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 302-303; ez-Zehebî, XXIII, 164; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 276.

¹⁷¹ Yardım, Ali, “Adî b. Hâtîm et-Tâ'î”, *DİA*, I, 380.

¹⁷² *el-Me'ârif*, s. 313; *el-İsti'âb*, III, 1058-1059; *Usdu'l-Gâbe*, III, 394; *el-Kâmil fi't-Târih*, III, 250; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 302.

¹⁷³ *el-Me'ârif*, s. 313; *el-İsti'âb*, III, 1059; ez-Zehebî, XXIII, 164.

¹⁷⁴ *el-İsti'âb*, III, 1059; *Usdu'l-Gâbe*, III, 393; *Tehzibu't-Tehzib*, VII, 167.

‘Alî’nin elçiliğini yapmıştır¹⁷⁵. Bu savaşta ‘Âmir b. Kays et-Tâ’î ile onun arasında sancağı taşıma hususunda anlaşmazlık çıkmış, iki kabile mensupları karşılıklı övünme konuşmaları yapmış ve Hz. ‘Alî; “o halde ‘Adî sancağı taşıma konusunda hepinizden çok hak sahibidir.” demiştir. Bu söz üzerine sancağı ‘Adî almıştır¹⁷⁶. Emevîler döneminde Kûfe, Şia’nın kalesi durumuna gelip Hz. Osman’a küfürler edilince ‘Adî bu duruma tahammul edememiştir. ‘Adî, Cerîr b. ‘Abdullâh ve Hanzatu’l-Kâtib; Osman’a sövülen yerde duramayız diyerek Kûfe’den ayrılıp Karkisyâ’ya¹⁷⁷ yerleştiler¹⁷⁸. Bu üçünün kabirleri buradadır¹⁷⁹.

1.3. HÂTİM’İN HAYATI

Arap şiiri tarihinde isim yapmış şairlerin çoğu Câhiliyye adı verilen İslâmdan önceki dönemde yaşamışlardır. Bu şairlerin hemen hemen tümü M. VI. asır ile VII. asrın ilk çeyreğinde yaşamışlardır. İşte bunlardan birisi de Hâtim’dir. Onun hayatı da, diğerlerinin gibi, birçok açıdan kapalılık arz etmektedir. Bilhassa hayatının çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık devrelerini birbirinden ayırarak ele alıp incelemek için kaynaklarda az da olsa bilgi bulmak oldukça zordur. Ancak hakkında anlatılan hikayelerde -zaman belirtmeksizin- verilen bilgilerden yola çıkarak, ipuçlarını değerlendirmek suretiyle bu safhalar hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Onunla ilgili bize intikal eden bilgiler, hayatının cüz’î bir kısmını aksettirmektedir. Bu bakımdan onun hayatını kronolojik bir sıraya koyarak açık bir şekilde incelemek imkânsız gibi görünmektedir. Günümüzde başta Mu‘allağa şairleri olmak üzere, haklarında araştırmalar yapıp eserler yazılan bir kısım şairlerin hayatları, şairimiz nazaran daha açıktır. Bunun birçok sebebi vardır. Şairimiz Hâtim’e gelince o, kabilesinin reisi ve şair olmasına rağmen daha çok cömertliği hakkındaki yaygın olan menkıbeleriyle tanınmıştır. Kendi bölgesi dışında Hîre’ye daha çok olmak üzere, Şam’a da bir defa gittiği hususunda kaynaklarda bilgiye rastlanmaktadır. O çok mütevazı ve -birkaç istisna dışında- sakin bir hayat yaşamıştır. Onun hayatını tetkik edebilmek için başta kendi dîvânına ve özellikle de bu dîvânın şerhlerine müracaat etmek gerekir. Onun hayatı hakkında sağlam bilgilere, dîvânındaki

¹⁷⁵ *el-Kâmil fi’l-Târih*, III, 289; Schaade, A., “Adî b.Hâtim”, *IA*, I, 137.

¹⁷⁶ *el-Kâmil fi’l-Târih*, III, 292.

¹⁷⁷ *Mu‘cemu’l-Buldân*, IV, 328.

¹⁷⁸ *Târihu Bağdâd*, I, 191; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 304-305; ez-Zehebî, XXIII, 165; *Tehzibu’l-Tehzib*, VII, 167.

¹⁷⁹ *Târihu Bağdâd*, I, 191; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, XVI, 305.

şiiirleri ve bazen de arabilgileri sayesinde ulaşmak mümkün olacaktır. Bunlardan başka Hâtîm'in hayatından bahseden kaynaklardan en önemlisi ez-Zubeyr b. Bekkâr (öl. 256/870)'ın *el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyât* isimli eseridir. Bu eserde Hâtîm'in şiiirlerinden bir kısmına ve onunla ilgili menkıbevî bilgilere yer verilmektedir. Ondan bahseden eserler arasında Ebu'l-Ferec el-İşfahânî'nin *Kitâbu'l-Eğâmî*'si de ikinci derecede önemli bir yer tutmaktadır. Diğer taraftan İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ*'sı da onun hayatından ve eserlerinden az da olsa bahsetmektedir. Adı geçen müelliflerden sonra gelen bilginler Hâtîm'e yer ayırdıkları eserlerinde genellikle bunların verdiği bilgileri tekrarlamaktadırlar. Bütün bunların dışında günümüzde Hâtîm üzerine yapılan iki çalışmaya daha ulaşmış bulunmaktayız. İlki, Kâmil Muḥammed Muḥammed 'Uveyḍa' nın *Hâtem et-Ṭâ'i Şâ'iru'l-Kerem ve 'l-Cüd* isimli küçük bir çalışmasıdır ki, bize göre bu çalışmanın bugünkü ilmi metodlar dikkate alındığında ilmî bir çalışma olduğunu söylemek oldukça zordur. İkincisi ise, Sa'd b. Halef el-Afnân'ın *Hâtem et-Ṭâ'i* adlı risâlesidir. Bu eserde de yazar onun hayatını önceki kaynaklardan yararlanarak muhtasar tarzda hikâyemsi bir biçimde işlemeye çalışmıştır. Her ikisi de Hâtîm'in hayatını sistemli biçimde ele alıp incelemekten uzak olup, verdikleri bilgiler eksiktir.

Hâtîm'in hayatını kronolojik bir sıra içerisinde incelemenin güçlüğüne görerek hiç olmazsa bunu onun çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemi ana başlıkları altında tetkik etmenin yerinde olacağını düşünmekteyiz. Ancak buna geçmeden önce onun yaşadığı yörelere bir göz atmanın yararlı olacağına inanmaktayız.

1.3.1. M. VI. Asrın İkinci Yarısında Kuzey ve Kuzeybatı Arabistan

Mufid M. Kumeḥḥa'nın da dediği gibi, Câhiliyye döneminde tümüyle Arap hayatı sıkıntılı, kasavetli ve zor bir hayattı. Izdıraplar birbirini kovalıyor, anlaşmazlıklar peş peşe geliyordu¹⁸⁰. Adı geçen asrın ortaları ve sonlarında, şairimiz Hâtîm'in hayatını geçirdiği Kuzeybatı Arabistan'da da durum böyleydi. Bu yörede Hicaz dolaylarına bakılınca, kuzeyde az çok teşekkül etmiş bazı hükûmetler, daha doğuya doğru ise muayyen ve kesin sınırları olmamakla beraber, yerleri oldukça belirlenmiş bulunan kabileler görürüz. Hâtîm'in kabilesi Ṭayy, Ece' ve Selmâ¹⁸¹ dağları arasında yerleşmiş, birçok kola ayrılan bir kabilelerdir. Hicaz bölgesinde muntazam bir hükûmet teşekkül etmemiştir.

¹⁸⁰ *Divân* (Kumeḥḥa), s. 5.

¹⁸¹ *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 94 vd.

Merkezî bir otorite mevcut olmamış, buna rağmen bölgeye Gassânî ve Hîre gibi komşu devletler de kendi hakimiyetlerini kabul ettirmek istemişlerse de geçici bir nüfuzdan başka bir şey icra edememişlerdir. Her kabile müstakil olarak hareket eder ve “şeyh” adı verilen bir reisin idaresi altında bulunurdu. Liderlik bir sülâlede büyükten küçüğe geçerek devam edebilirse de hiçbir zaman veraset şeklini almamıştır. Riyaset meselesi kabilenin arzusuna bağlı olup başka sülâleden biri de reislik makamına seçilebilirdi. Şeyhin iktidarı da sınırlıydı ve şeyhin meziyetlerine bağlı olarak genişler veya daralırdı¹⁸². M. VI. asırda bilhassa orta Arabistan’da kabileler arsında, Eyyâmu’l-‘Arab adı verilen çeşitli savaşlar olmaktadır. Bunların sayısı binin üzerindedir. Bu savaşların en eskisi ve en meşhuru Besûs Savaşıdır¹⁸³. Bu savaş kuzeydoğu Arabistan’da Bekr ve Tağlîb kabileleri arsında M. V. asrın sonlarına doğru başlamış ve kırk yıl devam etmiştir. Bu kardeş kavgası nihayet her iki tarafın kuvvetlerinin bitip tükendiği bir zamanda yaklaşık M. 525 yılında Hîre kralı III. el-Munzir’in de devreye girmesiyle son bulmuştur¹⁸⁴. Aşağı yukarı aynı derecede meşhur olan bir muharebe de Dâhîs-Ğabrâ’ Savaşıdır¹⁸⁵. Bu da Câhiliyye Dönemi’nin en tanınmış olaylarından biridir. Bu savaş ‘Abs ve Zubyân kabileleri arasında meydana gelmiş olup Besûs Savaşının sona ermesinden sonra VI. asrın ikinci yarısında patlak vermiş ve aralıklarla İslâmın ortaya çıkışına yakın bir zamana kadar devam edip gitmiştir¹⁸⁶. Söz konusu zamanlarda kuzeybatı ve orta Arabistan’da durum böyleyken, bugünkü Irak’ta merkezi Fırat’ın batısında bulunan Kûfe’nin üç mil (beş km) güneyinde bugünkü Necef (Meşhed-i ‘Alî)’in yaklaşık on kilometre güneydoğusunda Necef gölünün kıyısında bulunan, başkenti Hîre olmak üzere, Hîre devleti vardı. Burada hâkim zümre Lahm kabilesi idi. Bu devlet İran’da hüküm süren Sâsânîlere bağlı bulunuyordu. Sâsânîleri batıdan gelecek Bizans taarruzları ile Bedevî Arapların baskınlarına karşı koruyan bir nevi tampon devlet vazifesini görüyordu¹⁸⁷. Hîre devletinin M. VI. asrın ikinci yarısında hüküm sürmüş bulunan hükümdarları arasında özellikle ikincisi önemlidir. Bunlardan ‘Amr b. Hind (saltanatı yaklaşık M. 554-569), zâlim ol-

¹⁸² Mahmud Es’ad, s. 109, 357.

¹⁸³ Daha geniş bilgi için bkz. *el-‘İkd*, V, 150 vd.; Muḥammed Aḥmed Câdelmevlâ v.dğr., *Eyyâmu’l-‘Arab fi’l-Câhiliyye*, s. 142 vd.

¹⁸⁴ Hitti, I, 135.

¹⁸⁵ Daha geniş bilgi için bkz. *el-‘İkd*, V, 150 vd.; *Eyyâmu’l-‘Arab fi’l-Câhiliyye*, s.246 vd.

¹⁸⁶ Hitti, I, 135-136.

¹⁸⁷ Mahmud Es’ad, s. 124 vd.; *Fecru’l-İslâm*, s. 16-18; Hitti, I, 123-124, Çağatay, s. 65 vd.; Tülücü, *a.g.t.*, s. 68.

makla beraber¹⁸⁸ şairlerin cömert bir hâmisî idi. Mu'allaka şairlerinden Tarefe b. el-'Abd, el-Hâriş b. Hıllize ve 'Amr b. Kulşûm gibi Arap Yarımadasının en büyük şairleri onun sarayına gelip toplanmışlardır¹⁸⁹. Diğeri, IV. Munzir (öl.M. 592'ye doğru)'in oğlu Nu'mân b. Munzir, Ebû Kâbûs (saltanatı M. 580-602) olup, Hîre'de Lahmîler hanedanı onunla son bulmuştur. Kendisi meşhur şair en-Nâbiğa ez-Zubyânî'nin hamisi idi¹⁹⁰. Câhiliyye döneminde Hîre, parlak bir kültür ortamıydı. Bu dönemde Hîre'de ilmî hayat, diğer Arap şehirlerinde görülmediği ölçüde parlaktı. Özellikle zikri geçen bu iki hükümdar idaresinde olmak üzere, Hîre şair, edip ve ilim erbabının uğrak yeri idi. Yukarıda ismi geçen üç şairden başka çeşitli zamanlarda ilim için, mükâfata nail olmak ve başka sebeplerle Hîre'ye uğramış olanların bir kısmının isimlerini vermek yerinde olur. Bunlar: el-Murakkış el-Aşğar, el-Murakkış el-Ekber, 'Amr b. Kamî'e, el-Mutelemmis, 'Abîd b. el-Abraş, el-Muşakkıb el-'Abdî, Hanzala et-Tâ'î, Lebîd b. Rebî'a, Rebî' b. Ziyâd el-'Absî, Hassân b. Sâbit, Yezîd b. 'Abdî'l-Medân, el-Esved b. Ya'fur, en-Nâbiğa el-Ca'dî, şairimiz Hâtîm et-Tâ'î ve başkaları¹⁹¹.

Suriye bölgesinde ise, Şam ve Filistin'in bir bölümünü içine alan Gassânîlerin hükûmeti vardı. Hîre'nin aksine olarak, bunların belirli bir merkezi olmayıp, galiba ilk önce kabileleri ile çadırlarda oturmuşlar, daha sonraları bazen Câbiye'yi¹⁹², bazen Cillik'ı (Şam civarında) merkez edinmişlerdi¹⁹³. Gassânîler Bizans'a tabi ve onları Hîre tarafından gelecek birtakım saldırılara karşı mudafaa vazifesiyle mükellef bulunuyorlardı. Hîre ile Gassân yalnız İran ile Bizans arasındaki mücadeleye iştirak etmekle kalmıyordu; kendi aralarında da bitmez tükenmez savaşlar devam etmekteydi. Bilhassa M. 554'de Gassân hükümdarı el-Hâriş el-A'rec (el-Hâriş b. Cebele), Kınnesrin'de Hîre hükümdarı III. Munzir b. Mâ'i's-Semâ'yı mağlûp edip katletmiştir. (Yevmu Halîme¹⁹⁴) Hâriş el-A'rec bu savaştan sonra M. 563'te Hîre hükümdarı ile aralarında geçen savaş

¹⁸⁸ *el-Me'ârif*, s. 648; Hitti, I, 126.

¹⁸⁹ Hitti, I, 126; Tülücü, *a.g.t.*, s. 68; krş. a. mlf., "Mu'allaka Şairlerinden: 'Amr b. Kulşûm", *EAÜİFD*, XVI (2001), s. 81-96.

¹⁹⁰ *el-Me'ârif*, 649-659; Hitti, I, 127.

¹⁹¹ 'Âdil Ferîcât, *eş-Şu'arâ'u'l-Câhiliyye el-Evâ'il*, s. 47-48.

¹⁹² *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 91-92.

¹⁹³ Schleifer, J., "Gassânîler", *İA*, IV, 719; *Fecru'l-İslâm*, s. 18; Hitti, s. 120; Ateş, Ahmed, "an-Nâbiğa ad-Dubyânî, Hayatı ve Eseri hakkında Araştırmalar" *Şarkiyat Mecmuası*, I (1956), s. 23-24; Tülücü, *a.g.t.*, s. 69.

¹⁹⁴ *el-Me'ârif*, s. 648; *Simâru'l-Kulub*, s. 248-249; *el-'Umde*, II, 229; *Mecma'u'l-Emsâl*, II, 273; *el-Kâmil fi'l-Târih*, I, 542 vd.; Schleifer, J., "Gassânîler", *İA*, IV, 719; *Fecru'l-İslâm*, s. 19-20; *Eyyâmu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*, s. 54-55; Hitti, s. 120-121; Tülücü, *a.g.t.*, s. 69.

hususunda bilgi vermek ve kendisinden sonra yerine kimi tayin edeceği hakkında fikir almak üzere Kostantîniyye (İstanbul)'ye gitmiştir¹⁹⁵. Zikri geçen savaşta III. Munzir'in öldürülmesiyle Hîre ve Gassân arasında bu savaşlar daha ziyade şiddetlenmiş ve müzmin bir hal almıştır. Bu bölgelerde hüküm süren anormal vaziyet, muhtelif Arap kabilelerinin bazen Hîre tarafını tutup Gassânîlere, bazen Gassânîler tarafını tutup Hîrelilere saldırmaları neticesinde daha fazla karışıyordu¹⁹⁶.

Acaba, aşiretinin reisi de olan Hâtim'in birçok boylara ayrılmış bulunan kabilesi Tayy ve aşireti Su'al, kabileler arası veya haricî savaşlara ne ölçüde katılmışlardır? Ayrıca, bizzat Hâtim bu savaşların içinde yer almış mıdır? Bu sorulara cevap ararken, önce kısaca Tayy kabilesinin içinde yer aldığı savaşların bir kısmından bahsetmek yerinde olacaktır. Tayy kabilesinin birçok boyundan bir kısmı da Hîre ve dolaylarında ikamet etmekteydi ve Hîre'de hükümdarlığa talip olacak kadar nüfuz sahibi olmuşlardı¹⁹⁷. Nitekim III. Nu'mân b. Munzir'den sonra İyâs b. Kabîşa eṭ-Ṭâ'î, Hîre'nin hükümdarı olmuştur¹⁹⁸. Hîre ile Gassân arasında zikri geçen muharebelere Tayy kabilesi boylarının iştirak etmiş olmaları muhakkaktır. Diğer taraftan İyâs b. Kabîşa'nın Hîre hükümdarlığına gelişinden sonra, Araplarla Acemler arasında "Zû-Ḳâr" adı verilen suyun kenarında meydana gelen "Zû-Ḳâr" Savaşında İyâs kendine tabi olan Tayy kabilesi mensupları ile İranlılar safında Araplara karşı savaşmıştır¹⁹⁹. Ancak Tayy'ın diğer boylarından bir kısmının Araplar safında yer alması ihtimal dışı değildir.

Tayy kabilesi mensuplarının diğer Arap kabileleri ile yaptıkları savaşlara gelince, bu muharebeler çok fazladır. Biz bunlardan sadece bir kısmı hakkında kısaca bilgi verip, Hâtim'in bizzat katıldığı veya şiiirinde bahsettiği, kabileler arası ve kabile içi çatışmalar üzerinde duracağız. Zeydu'l-Hayl eṭ-Ṭâ'î, beraberinde Benû Nebhân kabilesinin boylarından Benû Naşr ve Benû Mâlik olduğu hâlde, Benû Fezâre ve Benû 'Abdullah b. Ğatafân üzerine akın düzenler. Zafer ve ganimet elde ederler. Talan ettikleri ganimetleri bölüşürler. Bu arada Zeyd kendisine başkanlık hakkını vermelerini ister. Benû Naşr verir, Benû Mâlik vemeyi kabul etmez. Zeyd bu duruma kızıp Benû Naşr'ın yanına gider. Benû Mâlik ganimeti bölüşürken Fezâre ve Ğatafân onları kuşatır ve Benû

¹⁹⁵ *Fecru'l-İslâm*, s. 20; Hitti, s. 121; ayrıca bkz. Mahmud Es'ad, s. 128-129.

¹⁹⁶ Ateş, Ahmed, a.g.m., *Şarkiyat Mecmuası*, I (1956), s. 24.

¹⁹⁷ *el-Eğânî*, XVII, 370 vd.; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 101 vd.

¹⁹⁸ Mahmud Es'ad, s. 127; Hitti, s. 128.

¹⁹⁹ Mahmud Es'ad, s. 127.

Mâlik'in elinde bulunan mallarını kurtarırlar. Benû Mâlik Zeyd'den yardım ister, o da onlara yardım eder, Fezâre ve Ğatafân bozguna uğrar. Zeyd, reisleri Ebû Dabbe'yi öldürür ve malları tekrar Benû Mâlik'e verir. Zeyd bu hususta söylediği şiirinin bir beytinde şöyle der: (Tavîl)

لَقَدْ عَلِمْتُ نَبْهَانَ أَنِّي حَمِيَّتُهَا وَأَنِّي مَنَعْتُ السَّيِّئَ أَنْ يَبْدَدَا²⁰⁰

“And olsun ki Nebhân kabilesi, kendilerini koruduğumu ve esirleri dağılmaktan men ettiğimi bilmektedir.”

Nebhânoğulları birbirleriyle yardımlaşarak ve Zeydu'l-Hayl'i de beraberlerine alarak, Fezâre'ye ikinci bir defa daha saldırırlar. Fezâre yenilgiye uğrar. Nebhânoğulları, çocuklar ve kadınlardan oluşan ganimetler elde eder. Daha sonra Fezâre, adam toplayıp, Kays kabilesinin boylarından da yardım alarak Nebhânoğullarına saldırır ve çok şiddetli bir çarpışma olur. Zeyd büyük bir cesaret göstererek kavmini zafere ulaştırır ve bu hususta ilk beyti şöyle olan bir şiir söyler: (Tavîl)

أَلَا وَدَعْتُ جِرَائَهَا أُمَّ أَسْوَدَا وَضَّيْتُ عَلَى ذِي حَاجَةٍ أَنْ يُزَوِّدَا²⁰¹

“Ummu Esved komşularını terk etmedi mi ve azıklanmaları konusunda ihtiyaçlılara karşı cimri davranmadı mı?”

Tayy'ın diğer kabilelerle yapmış olduğu savaşlardan birisi de, Benû 'Âmir ve Kays'tan onlara komşu kabilelerle yapmış olduğu savaştır. Zeydu'l-Hayl, onlara baskın yapar, şiddetli bir çarpışma olur. Benû 'Âmir mağlûp olur. Çarpışma, Ğaniyye kabilesinin katılmasıyla şiddetlenir. Tayy çok fazla ganimet elde eder. Zeyd, şair Hıṭay'e'yi esir alır, kâkülünü keser ve serbest bırakır. Bu olaydan sonra Ğaniyye kabilesi Benû 'Âmir'den bir toplulukla bir araya gelir ve Tayy kabilesine saldırırlar. Mağlûp ederek ganimet alırlar. Böylece intikamlarını almış olurlar. Bunun üzerine Tufeyl el-Ğanevî (öl.M. 610), bu hususta uzun bir kaside söyler. Bu kasidenin iki beyti şöyledir: (Vâfir)

وَقَتَّلْنَا سَرَائِهِمْ جِهَارًا وَجَنَّا بِالسَّابَا وَالنَّهَابِ
سَابَا طَيِّءٍ أَبْرَزْنَ قَسْرًا وَأُبْدِلْنَ الْقُصُورَ مِنَ الشَّعَابِ²⁰²

“Biz,onların çoğunu, açıktan açığa kılıçtan geçirip öldürdük. Esirleri ve ganimetleri getirdik. Tayy kabilesinin esirleri zoraki teşhir edildiler ve dağ yollarındaki köşklerle değiştirildiler.”

²⁰⁰ el-Eġâni, XVII, 264.

²⁰¹ el-Eġâni, XVII, 269.

²⁰² el-Eġâni, XVII, 258-260; ayrıca bkz. Keḥḥâle, *Mu' cemu Kaba'ili 'l-'Arab*, II, 690.

Tayy kabilesinin savaşlarından bir başkası ise şöyledir: Gatafân kabilesinin kol-larından olan Benû 'Abs, Tayy kabilesine saldırır, galip gelir, ganimet elde ederler ve yağma yaparlar. Elde ettiklerini bölüşmek istediklerinde, 'Antere'ye, " Sen köle olduğun için bizim payımız kadar sana vermeyiz" derler. Aralarında konuşma uzayınca Tayy kabilesi mensupları onlara saldırır. 'Antere Gatafân'dan ayrılır. Tayy develerini onlardan kurtarır. Ancak 'Antere'nin tekrar 'Abs'a yardımı sayesinde 'Abs yeniden za-fer kazanır ve ganimetlerini alır²⁰³. 'Antere yaşlandığında yine kavmiyle birlikte Tayy'a akın yapar. 'Abs mağlûp olur ve 'Antere öldürülür²⁰⁴. Diğer bir olay da birbirine bağlı olarak meydana gelen "Yevmu'n-Nisâr" ve "Yevmu'l-Cifâr"dır. Esed, Tayy ve Gatafân kabileleri anlaşır. Bunlara Dabbe ve 'Adî kabileleri de katılır, Benû 'Âmir'e saldırırlar. Şiddetli bir çarpışma olur. Benû Temîm Benû 'Âmir'in öldürülmesine kızar ve Cifâr²⁰⁵ denen yerde onlara (Tayy, Gatafân, Esed, Dabbe ve 'Adî) yetişir. Şiddetli çatışma olur. Temîmliler, Nîsâr'da²⁰⁶ 'Âmirîlilerin katlinden daha feci bir şekilde öldürülürler²⁰⁷.

Tayy kabilesi aralarında karşılıklı sevgi ve saygı bulunan birbiriyle uyumlu bir iç yapıya sahip değildi. Aşiretler arasında zaman zaman savaşlar ve ihanetler olmaktadır²⁰⁸. Gerek kabile içi bu tür olaylar gerekse kabileler arası savaşlardan, Hâtim'in şiirinde bahsettiği veya bizzat katıldığı savaşlara gelince; bunlardan tespit edebildiklerimiz hakkında az da olsa bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Tayy'ın Cerm aşiretinden bir şeyh olan 'Âmir b. Cuveyn et-Tâ'î, kavmine ihanet ederek Muhârib kabilesiyle anlaşır on-ların Tayy'dan Bevlân ve Cerm'e saldırmalarına yardımcı olur. Çarpışmada Bevlân'dan bir kısım insan ölür. 'Âsiyetu'l-Bevlâniyye, Muhârib kabilesi tarafından öldürülenler i-çin iki beyti şu şekilde olan bir ağıt yakar: (Tavîl)

صَبَرْتُ لِمَا يَأْتِي بِهِ الدُّفْرُ عَامِدًا وَلَكِنَّمَا آثَارُنَا فِي مُحَارِبٍ
قِيلَ لَنَا إِنَّمَا أَنْظَرْنَا عَلَيْهِمُ وَإِنْ يَغْلِبُونَا نُلْفِهِمْ شَرٌّ غَالِبٍ²⁰⁹

" Zamanın kasdî olarak getirdiği şeylere göğüs gerdim (sabrettim). Ne var ki; bi-zim izlerimiz Muhârib kabilesinin içinde gözükmetedir. Eğer biz onları yenersek onlar aşağılık bir kabiledir. Eğer onlar bize galip gelirse, biz onları galip gelenlerin en şerlisi

²⁰³ *el-Eğâni*, XVII, 246-247; ayrıca bkz. Kehhâle, *Mu'cemu Kabâ'ili'l-'Arab*, II, 690.

²⁰⁴ *el-Eğâni*, XVII, 252.

²⁰⁵ *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 144-146.

²⁰⁶ *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 283.

²⁰⁷ *el-'İkd*, V, 248; *Eyyâmu'l-'Arab fî'l-Câhiliyye*, s. 378-381.

²⁰⁸ *el-Mufaşşal*, IV, 219.

²⁰⁹ *Divân* ('Âdil), s. 208-209.

olarak buluruz.”

Tayy kabilesi Muḥârib'in kendilerine galip gelmesinden korkarlar. Hâtîm şu beyitleriyle Tayy'ı Muḥârib ile savaşımaya teşvik eder: (Muteḫârib)

أَرَى أَجْأً مِنْ وَرَاءِ الشَّقِي	قِ وَالصَّهْرُ زَوْجَهَا عَامِرُ
وَقَدْ زَوَّجَهَا وَقَدْ عُنْتُ	وَقَدْ أَيْقَنُوا أَنَّهَا عَاقرُ
فَبِنْ يَكُ أَمْرٌ بِأَعْجَازِهَا	فَبِئْسَ عَلَى صَدْرِهَا حَاجِرُ ²¹⁰

“ Şakîk²¹¹ ve Şahv'in²¹² ötesinden Ece'yi görüyorum ki onları ‘Âmir birleştirmiş. Onlar onu yaşlı bekârken evlendirmişlerdir ve onlar bunun kızıdan kısır (hiç doğurmamış) olduğunu kesinkes biliyorlar. Eğer onun sonunda bir iş (savaş) olursa, ben o yerin başucunda (en büyük) engelim.”

Ulaşabildiğimiz kaynaklar, Hâtîm'in bu teşvikini müteakip Tayy'ın Muḥârib kabilesine karşı nasıl savaştığı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Ancak, Tayy'ın Muḥârib'i beldesinden çıkardığını, onların bunun intikamını almak istediklerini fakat Hâtîm'in onların hazırlıklarını gözetlediğini, kavminin gafletini görüp kendisi te-tikte bekleyerek kavmini düşmanlarına zarar vermeye teşvik ettiğini, düşmanlarının (Muḥârib) fırsat kolladığını ve bu nedenle Hâtîm'in, kabilesini uyardığını dîvândaki bir başka şiirinden anlıyoruz²¹³.

Tayy'ın kendi arasında da anlaşmazlıklar oluyor ve bunlar uzun yıllar süren savaşlar şeklinde ortaya çıkıyordu. İşte bu savaşların en önemlilerinden birisi de Mes'ûdî (öl. 346/957)'ye göre yüz otuz yıl devam eden²¹⁴ ve kendisine Yevmu'l-Yehâmîm denen savaştır. Bu savaş Tayy kabilesinin aşiretlerinden Cedîle ve Hâtîm'in aşireti olan Su'âl arasında vuku bulmuştur. Daha önce Hâriş b. Cebele el-Ğassânî²¹⁵ (öl. M. 570), bu iki aşireti barıştırmıştı. Onun ölümü üzerine yeniden çarpışmalara dönüldü. Cedîle ve Ğavş savaşırlar. Ğursân denilen mevkide yapılan bu savaşta Cedîle'nin komutanı Uşbu' b. 'Amr b. Le'm, ki bu zat Evs b. Hâlid b. Hârişe b. Le'm'in amcasıydı, öldürülür. Sinbis aşiretinden Muş'ab adlı birisi, öldürülen Uşbu'un kulaklarını alır ve onlarla ayakkabılarını tamir eder. Bu hususta Ebû Serve es-Sinbisî şu beyti söyler: (Ṭavîl)

²¹⁰ *Divân* ('Âdil), s. 206-207-208.

²¹¹ *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 356.

²¹² *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 436.

²¹³ *Divân* ('Âdil), s. 261 vd.

²¹⁴ el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 177.

²¹⁵ *el-Eğânî*, IX, 94-95, XI, 48.

نُخَمِّفُ بِالْأَذَانِ مِنْكُمْ نَعَالَنَا وَنَشْرِبُ كُرْهًا مِنْكُمْ فِي الْجَمَاجِمِ

“ Sizin kulaklarınızla ayakkabılarımızı tamir ederiz ve tiksine tiksine kafataslarınız ile içeriz.”

Bu konuyla ilgili olarak her iki taraftan da karşılıklı olarak çok fazla şiir söylenir. Bu ve bundan önceki çarpışmalara her iki taraftan da Hâtim b. ‘Abdillâh, Zeydu’l-Hayl, Evs b. Hâlid b. Hârîse b. Le’m ve diğer reisler, aynı kabile arasındaki bu savaşları kötü gördüklerinden dolayı katılmamışlardır. Ancak Mus’ab tarafından Usbu’‘a yapılan bu hareket Evs b. Hâlid’e çok dokunur ve tek başına Gavs kabilesi ile karşılaşmaya karar verir. Aşireti de onunla beraber olmaya yemin ederler. Ece’’nin tepesine geldiklerinde Evs’in toplandığı ve Ece’’nin tepesinde ateş yaktıkları, ki bu orada ilk defa ateş yakıldığı gündü, haberi Gavs’a ulaşınca Gavs’ın bütün boyları başlarında Zeydu’l-Hayl ve Hâtim gibi reisleriyle beraber gelirler. Aralarında çetin bir savaş olur. Savaşta Cedîle hezimete uğrar, birçoğu kılıçtan geçirilir, geri kalanları Kelb kabilesine sığınır. Onlarla antlaşma yaparlar ve beraber ikamet ederler²¹⁶.

Yukarıda işaret edildiği gibi “Zemenu’l-Fesâd” denen dönemde, Tayy kabilesi arasında yapılan ve Hâtim’in reisliği dönemine rastlayanlardan, Hâtim’in katıldığını zikrettiğimiz hariç, diğerlerine Hâtim ile birlikte başka reislerin de katılmadığını görmekteyiz. Ancak Hâtim aynı kabilenin boyları arasında yapılan bu savaşlara katılmamakla kalmayıp bunları protesto etmek amacıyla reisi bulunduğu boyun yerleşim alanını da terk ederek Benû Bedr kabilesine gider, bir müddet orada ikamet eder. Onların kendisine iyi davranmalarını metheden şiirinin iki beyti şöyledir: (Kâmil)

إِنْ كُنْتَ كَارِهَةً لِعِيشَتِنَا هَاتَا فَحُلِّي فِي بَنِي بَدْرٍ
جَاوَرْتَهُمْ زَمَنَ الْفَسَادِ، فَنَعَمْ مَ الْحَيُّ فِي الْعَوَصَاءِ وَالْيَسْرِ²¹⁷

“ Eğer sen bizim yaşantımızı uygun görmüyorsan, gel! Ve Benû Bedr kabilesine in! Ben onlarla kıtlık ve savaş zamanında birlikte oldum. Onlar darlıkta ve bollukta ne güzel bir kabiledir.”

Hâtim’in bu hareketinin Zeydu’l-Hayl’i kızdırması ve akabinde Hâtim’i kınayarak şu beyitleri söylemesi şaşılacak bir husustur:

²¹⁶ *el-Kâmil fi’t-Târih*, I, 635-636; *el-Mufaşşal*, IV, 219-221.

²¹⁷ *Divân* (‘Adil), s. 204; *el-Muvaffakiyyât*, s. 461; *el-Eğâni*, XVII, 289-290.

وَفَرَّ مِنَ الْحَرْبِ الْعَوَانُ، وَلَمْ يَكُنْ
أَقِمَّ فِي بَنِي بَدْرٍ، وَلَا مَا يَهْمُنَا
بِمَا حَاتَمَ طَبَّاءُ وَلَا مُتَطَبِّبًا
إِذَا مَا تَقَطَّتْ حَرْبُنَا أَنْ تَطْرُبَ²¹⁸

“ O (Hâtim) bitmeyen harpten kaçtı. Hâtim bu konuda ne tabiptir ne de tabipçilik oynayandır. Benû Bedr ailesi içerisinde kal! Savaşımız patlak verdiğinde senin hoplayıp zıplaman bizi ilgilendirmez.”

Halbuki Hâtim savaşa katılmamış onu protesto için aşiretinden ayrılmıştır. Dolayısıyla kaçması söz konusu değildir. Kaldı ki, Zeydu'l-Hayl da Tayy'ın iç savaşlarından birinde halkını savaştan men etmeye çalışmış, başaramayınca onlardan ayrılıp Benû Temîm'e gitmiştir²¹⁹.

Tayy ile Esed b. Huzeyme arasında meydana gelen ve “Yevmu Zahrî'd-Dehnâ” denen savaşı da kısaca zikretmek yerinde olur, kanaatindeyiz. Evs b. Hârişe b. Le'm et-Tâ'î ile Hâtim et-Tâ'î, 'Amr b. Hind (öl. M. 578)'e gelirler. 'Amr her birini ayrı ayrı kabul edip diğerini ona sorar. Her biri diğeri için övücü sözler söyler ve kendisinden daha iyi olduğunu bildirir. Bu durumları 'Amr'ın hoşuna gider, onlara ikramda bulunur. Daha sonra her boydan elçiler Nu'mân b. Munzir'in huzurunda toplanırlar, içlerinde Evs b. Hârişe de vardır. Nu'mân, krallara ait cübbelerden bir tane getirip, ertesi gün onu gelenlerin en cömert ve iyisine giydireceğini söyler. Bir soraki gün, onu Evs b. Hârişe'ye giydirir. Evs'in kendi kavminden bir grup onu kıskanır ve şair Huṭay'e (öl. 59/678)'ye, Evs'i hicvederse 300 deve vereceklerini bildirirler. O, evindeki bütün mal varlığını Evs'in verdiğini belirterek onu hicvetmez. Bişr b. Ebî Hâzim (öl. M. 598) onu hicveder ve develeri alır. Ancak hicvinde çok ileri gider, Evs'in annesinin ismini zikreder. Evs bunu duyunca, ona hücum eder, develeri talan eder. Bişr'i arar fakat elinden kaçırır, Bişr kabilesi Benû Esed'e sığınır. Evs, kavmi (Tayy) ile birlikte Benû Esed üzerine yürür ve Zahrî'd-Dehnâ'da karşılaşır, çetin bir savaş olur. Esed oğulları hezimeye uğrar. Bişr Evs'e esir olur, fidye karşılığı serbest bırakılır ve Evs'den başkasını meth etmemeye yemin eder²²⁰. Hîre emiri 'Amr b. Hind (emirliği 554-569 yılları arasındır) ile Tayy arasında antlaşma vardır. 'Amr, Yemâme'ye akın düzenler ve bozguna uğrayarak geri döner. Yolda Tayy'a uğrar. Temîm kabilesinin Dârim batnının önde gelenlerinden

²¹⁸ *el-Hayavân*, I, 329.

²¹⁹ *el-Eğâni*, XVII, 270.

²²⁰ *el-Kâmil fi'l-Luğa*, I, 301-303; *Simâru'l-Kulûb*, s. 91-92; *el-Kâmil fi'l-Târîh*, I, 626-628; *Hizâne*, IV, 343-344; *Eyyâmu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*, s. 137-139.

Zurâre²²¹ b. 'Udes b. Zeyd b. 'Abdillâh b. Dârim el-Ḥanzalî et-Temîmî, 'Amr'ı Tayy'a saldırmaya teşvik eder. Nihayet 'Amr, Tayy'a saldırır ve onlardan bir kısmını öldürür, esir alır ve ganimet elde eder²²². Tayylılar Temîm'den intikam almak için fırsat kollarlar. Nihayet Suveyd ed-Dârimî'nin, 'Amr b. Hind'in oğlu Mâlik'i (İbnu'l-Esîr'e göre kardeşi Es'ad'ı) öldürmesi üzerine 'Amr b. Milkaṭ et-Ṭâ'î, 'Amr b. Hind'i onlar üzerine saldırmaya teşvik eder. 'Amr b. Hind, ordusunun önüne İbn Milkaṭ'ı koyarak Zurâre ve adamlarının peşine düşer. Uvâre²²³ eteklerinde yakalar ve onlardan yüze yakın kişiyi yakar. Bu durum Zurâre'yi kızdırır ve ölümü anında kardeşinin oğlu 'Amr b. 'Amr b. 'Udes'e 'Amr b. Hind'i teşvik ettikleri için, Tayy'dan intikam almasını vasiyet eder. O da Tayy'a saldırır, bir kısmını öldürür²²⁴. İbn Milkaṭ, 'Amr b. 'Amr'ı öldürür. Bu hususta 'Alkame b. 'Abede şu beyitleri söyler: (Ṭavîl)

وَنَحْنُ جَانِبًا مِنْ ضَرِيَّةِ خَيْلِنَا نُجَنِّهَا حَدَّ الْإِكَامِ قَطَائِطًا
أَصْبَنَ الطَّرِيفَ وَ الطَّرِيفَ بَنَ مَالِكٍ وَكَانَ شِفَاءً لَوْ أَصْبَنَ الْمَلَقِطَا²²⁵

"Biz atlarımızı Dariyye'den elde ettik. Biz o Dariyye'yi ikâm çizgisinde adım adım solladık. Ṭarîf ve Ṭarîf b. Mâlik ile karşılaştılar. Şayet onlar maşaları (cimbızları) elde etselerdi, bu bir şifa olurdu (işe yarardı)."

Hâtîm'in aşiretinin başında bizzat katıldığı çarpışmalardan biri, belki de kendisi açısından en önemlilerinden biri, Fezâre ile yapılan savaştır. Fezâre, Tayy'a saldırır. Tayy birbirini harbe teşvik eder ve Fezâre'nin peşine düşer. Savaşçıların önünde Hâtîm vardır. Bazısını yaralar, bazısını esir alır²²⁶. Çarpışmada Tayy galip gelir, ganimet elde edilir ve bu ganimetin dörtte birini Tayylılar, liderleri Hâtîm'e verirler. Verilen bu ganimete "Mîrbâ'" denir. Mîrbâ'"ı ancak reisler alabilir²²⁷. Hâtîm bu duruma, ilk iki beyti- ni aşağıda vereceğimiz bir şiirinde şu şekilde işaret etmektedir: (Vâfir)

²²¹ *el-Muḥabber*, s. 247, 462.

²²² *Divân* ('Âdil), s. 161-162; *el-Eğânî*, XXII, 189-190; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 124; *Eyyâmu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*, s. 100; *el-Mufaṣṣal*, III, 250, IV, 453.

²²³ *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 273-274.

²²⁴ *el-Eğânî*, XXII, 192-195; *el-Kâmil fi't-Târih*, I, 553-555; *Eyyâmu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*, s. 102-107; ayrıca bkz. *el-Mufaṣṣal*, III, 250-251.

²²⁵ *el-Kâmil fi't-Târih*, I, 554; *Lisânu'l-'Arab*, XI, 220 (k-t-t); *Eyyâmu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*, s. 106.

²²⁶ *el-Eğânî*, XVII, 292.

²²⁷ *Divân* ('Âdil), s. 272-273; *el-Muvaṣṣafakıyyât*, s. 435-437; *el-Eğânî*, VIII, 254-255; *Zeylu'l-Emâlî*, s. 21-22; Muḥammed Aḥmed Câdelmevlâ v.b., *Kıyasu'l-'Arab*, I, 166; ayrıca bkz. *Zehru'l-Âdâb*, II, 917, 1045.

أَتَانِي بِرُجْمِي أَبَوِ جَيْلٍ لَهُمْ فِي حَالِهِ طَوِيلٍ
فَقُلْتُ لَهُ خُذِ الْمَرْبَاعَ دَهْرًا فَإِنِّي لَسْتُ أَرْضَى بِالْقَلِيلِ²²⁸

“Ebû Cubeyl el Burcumî²²⁹ boynundaki büyük diyet meselesinden dolayı bana geldi. Ben ona Mirba‘’dan bolca al! Zira hiç şüphesiz ben aza razı değilim, dedim.”

Şairimiz Hâtim’in içinde yer aldığı en önemli çarpışmalardan birisi de hiç kuşkusuz kendisinin esir edildiği Bekr b. Vâ’il ile yapılan savaştır. Hâtim kavminden topladığı bir orduyla Bekr b. Vâ’il oğullarına bir akın düzenler. Savaştan, bir kısmı öldürülmüş ve birçoğu da esir düşmüş olarak Tayy kabilesi mağlûp ayrılır. Esirler arsında Hâtim de vardır. Nitekim Hâtim’in esir edilişi hususunda Rumejd el-‘Anezî bir şiirinde şöyle der: (Tavîl)

وَنَحْنُ أَسْرُنَا حَاتِمًا وَابْنَ ظَالِمٍ فَكُلُّ ثَوِي فِي قَيْدِنَا وَهُوَ يَخْشَعُ²³⁰

“Biz, Hâtim’i ve İbn Zâlim’i esir aldık. Her ikamet eden bizim bağımızdadır (sultamız altındadır) ve boyun eğer.”

Hâtim, ‘Anezeoğullarından bir adamın yanında esir olarak bulunduğu sırada kendisine, onlardan ‘Âliye isimli bir kadın, bir deve getirerek damarını yarıp kan almasını ister. Hâtim bir bıçak alır ve yerinden fırladığı gibi deveyi boğazlar. Kadın deveyi boğazlanmış görünce bir çığlık atar²³¹. Hâtim’in benim kan almam böyledir, demesi üzerine kadın Hâtim’e bir tokat atar²³². Hâtim, ‘Aneze kadınlarına kendilerinin iyilik ve hilm sahibi olmadıklarını söyler. Onun böyle konuşması, kadınlardan kendisine ‘Âcize denen birinin hoşuna gider ve onu serbest bırakır²³³.

Aşiretinin reisi olan Hâtim’in kavminin katıldığı savaşlardan uzak durması, onları savunmaması ihtimalini düşünmek zordur. Bunların birçoğundan dîvânında bahsetmemesi ise akla şiirlerinin tümünün dîvânında yer almadığı veya kaybolduğu şüphesini getirmektedir. Bu düşüncemizi bizzat kendisinin şu beyitleri de desteklemektedir: (Tavîl)

²²⁸ *Divân* (‘Âdil), s. 272-273.

²²⁹ ‘Abdu-Ğays b. Hufâf el-Burcumî hakkında bkz. *el-Eğâni*, VIII, 254.

²³⁰ Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Muşennâ, *Eyyâmu ‘l-‘Arab kabîle ‘l-İslâm*, II, 603; *el-Kâmil fi ‘t-Târih*, I, 607.

²³¹ *Divân* (‘Âdil), s. 275-277; Ebû ‘Ubeyde, *a.g.e.*, II, 603; *el-Kâmil fi ‘t-Târih*, I, 606-607; ayrıca bkz. *Tehzîbu Târihi Dimaşk*, III, 428.

²³² *el-Eğâni*, XVII, 387, *Zeylu ‘l-Emâlî*, s. 187; *Mecma‘u ‘l-Emsâl*, II, 202; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 141; *Şu‘arâ ‘u ‘n-Naşrâniyye*, I, 113.

²³³ *el-Eğâni*, XVII, 387.

أَسْوَدُ سَادَاتِ الْعَشِيرَةِ عَارِفًا وَمِنْ دُونِ قَوْمِي فِي الشَّدَائِدِ مَذُودًا
وَأَلْفَى لِأَعْرَاضِ الْعَشِيرَةِ حَافِظًا وَحَقَّهُمْ حَتَّى أَكُونَ الْمَسُودًا²³⁴

“ Aşiretin ileri gelenlerine (seyyidlerine) bilinçli olarak değer veririm ve sıkıntı esnasında (bunları) kavmimi müdafaaya sevk ederim. (Bunları) aşiretin şerefini ve haklarını koruyan olarak görürüm. Böylece ben kavmimin gözünde büyümüş(seyyid) olurum.”

1.3.2. Hâtim'in Çocukluk ve Gençlik Dönemi

Konuya başlamadan önce mevzu ile ilgili gördüğümüz bir menkıbeyi zikretmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz: Hâtim henüz çocukluk döneminde deve otlatırken, Hîre meliki Nu‘mân b. Munzir’e giden üç şair; ‘Âbid b. el-‘Abraş (öl. 555), Biş b. Ebî Hâzim (öl. 590) ve en-Nâbiğa ez-Zubyânî (öl. 604) yolda Hâtim’den yiyecek bir şeyler isterler. O da onlara üç deve keser. ‘Âbid biz senden süt istemiştik. Sen bize deve kes-tin, üstelik bir deve de yeterdi, der. Hâtim ise bunu biliyorum, ancak sizin yüzleriniz ve renklerinizin farklı olduğunu gördüm. Memleketlerinizin de bir olmadığını zannediyorum. Sizin kavimlerinize gittiğinizde gördüklerinizi söylemenizi istedim, der. Onlar da hemen orada Hâtim’i metheden şiirler söylerler. Bunları dinleyen Hâtim, develerin hepsini onlara verir, onlar develeri bölüşürler ve her birine otuz dokuzar, el-İşfahânî’ye göre doksan dokuzar, deve düşer. Onlar yollarına koyulup giderler. Hâtim’in babası (gerçekte dedesi) durumu öğrenince ona gelir ve develeri ne yaptığını sorar. Hâtim; “Senin soyuna ebedî bir şöhret nişanı koydum” der. Hâtim’den bunu işiten babası, develerle şöhret kazanmak mı istedin, diye sorar. Ondan evet cevabını alınca kendisiyle beraber oturmayacağına yemin eder. Hâtim ise, bu duruma aldırmayacağını bildirir ve şu şiiri söyler: (Tavil)

وَوُدُّكَ شَكْلًا لَا يُوَافِقُهُ شَكْلِي وَإِنِّي لَعَفُ الْفَقْرِ، مُشْتَرَكُ الْغَنَى
مِنَ النَّاسِ إِلَّا كُلُّ ذِي خُلُقٍ مِنِّي وَشَكْلِي شَكْلًا لَا يَقُومُ بِمِثْلِهِ
تَأْتَقُّهَا فِيمَنْ مَضَى أَحَدٌ قَبْلِي وَلِي نَفَقَةٌ فِي الْمَجْدِ وَالْبَذْلِ لَمْ يَكُنْ
لِنَفْسِي، فَأَسْتَغْنِي بِمَا كَانَ مِنْ فَضْلِ وَأَجْعَلُ مَالِي دُونَ عِرْضِي جَنَّةً
إِذَا الْحَرْبُ أَثْبَتَتْ عَنْ نَوَاجِذِهَا الْعُضْلِ وَلِي مَعَ بَذْلِ الْمَالِ وَالْبَأْسِ صَوْلَةٌ
وَأَحْمِلُ عَنْهُمْ كُلَّ مَاضَاعٍ مِنْ ثَقْلِ وَأَجْعَلُ نَفْسِي لِلْعَشِيرَةِ جَنَّةً

²³⁴ *Divân* (‘Âdil), s. 218.

وَمَا سَرَّيْنِي أَنْ سَارَ سَعْدٌ بِأَهْلِهِ
 سَكَنِي ابْتِئَاءَ الْمَجْدِ سَعْدُ بْنُ حَشْرَجٍ
 وَمَا مِنْ لَيْمٍ عَالَهُ الدَّهْرُ مَرَّةً
 فَقَدْتُ الَّذِي مَنَّا يَرَى الْبُخْلَ رَفْعَةً
 وَلِلْبُخْلَةِ الْأُولَى لِمَنْ كَانَ بِاخِلَاءٍ
 وَأَفَرَدَنِي فِي الدَّارِ لَيْسَ مَعِيَ أَهْلِي
 وَأَحْمِلُ عَنْكُمْ كُلَّ مَا حَلَّ فِي أَزْلِ
 فَيَذْكُرُهَا إِلَّا اسْتِمَالَ إِلَى الْبُخْلِ
 إِذَا حَلَّ ضَيْفٌ لَا يُمِرُّ وَلَا يُحَلِّي
 أَعْفُ، وَلِلْإِعْطَاءِ خَيْرٌ مِنَ الْبُخْلِ²³⁵

“Ben fakirliği silen (aldırmayan), zenginliği müşterek (nokta) görürüm. Senin sevgin ve sempatin, benim yapımın (gidişatımın) kendisine uygun düşmeyeceği bir şekildedir. Benim yapım (tabiatım, niyet ve amacım), ancak benim gibi ahlâk sahibi kimse-ler hariç, insanlardan hiçbir kimsede bulunmayan bir yapıdır. Övgü, şeref ve harcamada bana ait bir cömertlik vardır ki, benden önce gelip geçmişler arasında böyle bir ad (nam) yoktur. Namusum ve şerefim hariç malımı, kendimi korumak için kalkan yaparım, arta kalanlarla yetinirim. Malımın ve gücümün seferber edilmesinin yanı sıra, benim bir ezi-cilik (vasfım) vardır. Çünkü harp sertliğini (şiddetini) azı dişlerinden gösterir. Soyumu, boyumu (koruma uğruna) kendimi kalkan ederim, onları savunma uğruna bütün ağırlı-ğımı (malımı) kaybetmeyi göze alırım. Sa’d’ın ailesi ile çekip gitmesi ve beni ailesiz oalrak evimde yalnız bırakması, beni sevindirmemiştir. Benim şerefimi kurmam (yeni-den inşa etmem) Sa’d b. Haşrec’e yetecek. Sizi (koruma namına) darlığa düşürecek her şeyi üstlenirim (göğüslerim). Zamanın bir kere dahi olsa, kendisini ihtiyaçlı hale getir-diği ve onu-bunu hatırladığı hiçbir kötü cimri (kınanmış) yoktur ki (kendisini fakirlik yakaladığında) cimriliğe meyletmek istemesin, (ben ise cimriliğe düşmek istemedim). Bizden cimriliği yükseklik (ma’rifet) sayan herkesi kaybettim (defterimden sildim). Bir misafir geldiğinde ne faydalı olur ne de zarar verir. Cimri kimse için elbette ilk cimrilik kötü görülmez, halbuki vermek cimrilikten daha iyidir.”

Yukarıda anlattığımız olayda Hâtim’den ayrılanın onun babası olduğu bildiril-mektedir. Bu durum daha önce onun babası ‘Abdullâh hakkında bilgi verirken de izah ettiğimiz gibi, sehven söylenmiş olsa gerektir. Diğer taraftan Hîre meliki Nu’mân b. Munzir’e giderken Hâtim’e uğrayıp güttüğü develeri kendilerine verdiği bildirilen üç kişiden ‘Abîd b. el-‘Abraş’ın Nu’mân b. Munzir’in saltanatından uzun zaman önce

²³⁵ *Divân* (‘Âdil), s. 146-149; *el-Muvaffakiyyât*, s. 413-416; *eş-Şi’r*, I, 241-242; *el-Eğânî*, XVII, 367-368; *Zeylu’l-Emâlî*, s.153; ayrıca bkz. *Nihâyetu’l-Ereb*, III, 209; *Târihu’l-Edebi’l-‘Arab* (ez-Zeyyât), s. 72; *Hâtem eṭ-Ṭâ’î*, s. 86-88; *el-Mecânî’l-Hâdiṣe*, I, 299.

Nu'mân'ın dedesi III. Munzîr b. Mâ'i's-Semâ tarafından öldürüldüğü bilinmektedir²³⁶. Ayrıca bu şairlerin Hâtim'i metheden şiirler söylediklerini bildiren ve menkıbeyi zikreden kaynaklar, bu şiirleri vermedikleri gibi bu şairlerin dîvânlarında da bu tür şiirlere rastlanılmamaktadır. 'Abîd b. el-'Abraş'ın daha önce öldürülmüş olması nedeniyle Nu'mân b. Munzîr'e gidenler arasında yer almasının imkânsızlığı ve Hâtim'i methettikleri bildirilen şiirlerin ortada bulunmayışı, zikri geçen olayın aslının olmadığı kanaatini uyandırmaktadır. Bununla birlikte Hâtim'in 'Abîd b. el-'Abraş dönemine çok yakın bir zamanda yaşadığı hatta çocukluk yıllarının bu döneme rastlamış olması doğaldır.

Hâtim'in doğum tarihini ve yaşadığı dönemi kesin sınırlarla tayin ve tespit etmek kolay olmayıp çok zor ve belki de mümkün değildir. Ancak onunla ilgili olarak anlatılanlardan, kendi dîvânından, yaşadığı dönemde hayatı daha iyi bilinen hükümdarlar ve meşhur şairler gibi kimselerle yaptığı görüşmelerden ve oğlu 'Adî'nin hayatı ve Müslüman oluşu gibi hadiselerden yola çıkılarak ana hatlarıyla doğumu ve yaşadığı dönem hakkında bilgi sahibi olunabilir. C. Van Arendonk'un muhtemelen yukarıda zikredilen menkıbeye de dayanarak Hâtim'in "M. VI. asrın son yarısından VII. asrın başlangıcına kadar yaşamıştır"²³⁷ ifadesi ciddi bir araştırma sonucu söylenmiş bir ifadeden uzak gözükmektedir. Hâtim'in doğum tarihini yaklaşık da olsa tayin edebilmek için oğlu 'Adî'nin yaşam süresini incelemek ve böylece kesin olmamakla beraber bir neticeye varmak mümkün olabilir, diye düşünmekteyiz. Daha önce 'Adî'den bahsederken onun 120 yaşında iken, 68/687'de öldüğünü belirtmiştik. Buna göre o, M. 560'dan sonra doğmuş olmalıdır. Nitekim onun Peygamber Hz. Muhammed'e geldiği zaman 10/632'de 60 yaşlarında olması da bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Diğer taraftan Hâtim'in Şam'a gidip, Mâviyye bint Hucr b. Nu'mân el-Gassânî'yi istemiş olması²³⁸, ve ilk hanımının çocuğu olmadan ölmesi²³⁹, bize 'Adî'nin, babası 25-30 yaşlarında iken dünyaya gelmiş olabileceğini göstermektedir. O hâlde Hâtim'in M. 535-545 tarihleri arasında doğmuş olabileceğini söyleyebiliriz. Hîre hükümdarı 'Amr b. Hind (saltanatı M. 554-569²⁴⁰)'in Hâtim'den kendisine biat etmesini istemesi ve görüşmüş olma-

²³⁶ *el-Eğâni*, XXII, 92; 'Abîd b. el-'Abraş, *Dîvân*, mukaddime, s. 17; Bişr b. Ebî Hâzim, *Dîvân*, mukaddime, s. 21-22; Mehmed Fehmi, s. 932 vd.

²³⁷ Arendonk, C. Van, "Hâtim Tâ'î", *İA*, VI, 371-372.

²³⁸ *Tehzîbu Târihi Dimâşk*, III, 424; Serkis, I, 730.

²³⁹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 430; *el-Emâli* (ez-Zeccâci), s. 69; *el-Eğâni*, XVII, 384.

²⁴⁰ Hitti, I, 126.

ları²⁴¹, bu görüşmenin kesin tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamış olmamıza rağmen, zikri geçen tarihler arasında olduğu kesindir. Bu, bize o zaman Hâtîm'in aklının erdiği ve kavminin içinde hatırı sayılır biri olduğunu gösterir. Bu da onun doğumu ile ilgili görüşümüzü destekler mahiyettedir. Bütün bunlar bize, Hâtîm'in M. VI. asrın ilk yarısının sonlarında doğduğunun kesin olduğunu göstermektedir. Hâtîm'in doğumu ile ilgili annesine nisbetle anlatılan bir iki menkıbeyi zikretmeyi uygun bulduk. Onun annesi, kendisine hamile iken bir rüya görür. Rüyasında kendisine, adı Hâtîm olan, eli açık, cömert birini mi, yoksa zorluk anında aslanlar gibi olan, zayıf ve âciz olmayan insanlar gibi on çocuk mu istersin diye sorarlar. O, Hâtîm'i isterim der ve Hâtîm'i doğurur²⁴². Annesi hayatta iken Hâtîm ölür, Tayy kabilesi onun ölümüne çok üzülür. Hâtîm'in kardeşi liderlik için uğraşır. Annesi ona; Hâtîm'in, komşu çocuklardan biri annesi (Hâtîm'in)nin diğer memesini emmedikçe öbür memesini emmediğini, kendisinin ise annesinin bir memesini emerken diğerini de eliyle tuttuğunu bildirerek Hâtîm ile kardeşi arasında çok fark olduğunu söyler ve onun bu işe lâyık olmadığını anlatmaya çalışır²⁴³. Bu menkıbe, Sa'd b. Halef el-'Afnân'a göre ise şöyledir: Hâtîm'in kendisinden daha zengin ve cömert bir kardeşi vardır. Bir gün annesine gelir, ona kendisinin mi yoksa Hâtîm'in mi daha cömert olduğu sorar. Annesi, Hâtîm'in daha cömert olduğunu söyler. O, ben ondan daha çok veriyorum, ben onun yapmadığı şu-şu işleri yaptım, o nasıl benden daha cömert oluyor, der. Annesi, Hâtîm'in kendisini emerken onun bir memesini başka bir çocuğa vermeden diğerini emmediğini, kendisinin ise onun bir memesini emerken diğerini de öbür eliyle kapattığını söyler²⁴⁴. Onun çocukluk dönemi ile ilgili bu menkıbenin dışında başka herhangi bir gerçek bilgiye ulaşamadık.

Hâtîm'in büyümesi, gelişmesi ve hayatının çeşitli dönemlerini kendilerine dayandırarak açıklayacağımız haberler yok denecek kadar azdır. Az da olsa kaynaklarda bulunan haberler daha çok onun cömertlik vs. gibi özellikleriyle ilgili olup, hayatının çeşitli merhale ve dönemleriyle ilgili değildir. Kendisi çok küçük iken babası ölmüş olan Hâtîm, dedesi Sa'd b. Haşrec'in yanında büyümüştür. Büluğ çağı öncesi (tera'ru'²⁴⁵) dönemine geldiğinde, henüz dedesinin evindeyken, tek başına yemeğini yemez, yiyece-

²⁴¹ *el-Eğâni*, XVII, 391-392.

²⁴² *el-Muvaffakiyyât*, s. 412-413; adı geçen yerde Hâtîm'in annesinin adı Nevâre olarak verilmektedir. Bu sehvidir. Bkz. *el-Eğâni*, XVII, 367; *Zeylu'l-Emâli*, s. 152; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 99.

²⁴³ *Divân* ('Abbâs İbrâhîm), s. 6.

²⁴⁴ *Hâtem et-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 31.

²⁴⁵ *Lisânu'l-'Arab*, V, 245-246 (r-'r-').

gi ile dışarı çıkar eğer kendisi ile beraber yiyecek birini bulursa beraber yer, bulamaz ise yiyeceğini atar. Onun bu şekilde yiyeceğini israf ettiğini gören dedesi kendisine bir at, bir tay ve bir cariyeye vererek onu develeri gütmekle görevlendirir. O, develerin yanına gelince, orada kendilerine yedirebileceği insanlar aramaya başlar, kimseyi bulamaz, yola gelir orada durur ve orada da kimseyi bulamaz. O bu şekilde insan ararken, yukarıda izah etmeye çalıştığımız gibi, aniden kendisine gelen ‘Abîd b. el-Abraş ve diğer iki şairi görür²⁴⁶. Hâtîm’in daha gençlik dönemine adım atarken, dedesi ile arası, işte bu aşırı cömertliği nedeniyle açılır. Dedesi torununu yalnız bırakarak ondan ayrılır. Böylece o hayatın zorluklarına tek başına katlanmak durumunda kalır. Ancak bu, onu üzmez, aksine cömertlik hususundaki ısrarını artırır ve o, dedesinin kendisinden ayrılması hususunda ilk beyti şöyle olan ve daha önce tamamını verdiğimiz şiirini söyler: (Tavîl)

وَأَنِّي لَعَفُ الْفَقْرِ، مُنْتَرَكُ الْغَنَى وَوَدُّكَ شَكْلًا لَا يُوَافِقُهُ شَكْلِي²⁴⁷

“Ben fakirliği silen, zenginliği paylaştım. Senin sevgin ve sempatin, benim yapımın (gidişatımın) uygun düşmeyeceği bir şekildir.”

Yine Hîre hükümdarı Nu‘mân b. Munzir’e gitmekte olan Benû Esed ve Kays’tan bir kabile, Hâtîm’e uğrar, kavimlerinin kendisini hayırla yad ettiğini ve bir elçi ile mesaj gönderdiklerini bildirirler. Hâtîm mesajın ne olduğunu sorunca Esedîler, ‘Abîd b. el-Abraş ve Bişr b. Ebî Hâzim’in Hâtîm’i metheden şiirleri, Kays kabilesinden olanlar da en-Nâbiğa ez-Zubyânî’nin şiirini okurlar. Peşine de kendilerinin ihtiyaçları olduğunu ancak istemeye utandıklarını bildirirler. Hâtîm ihtiyaçlarının ne olduğunu sorduğunda, onlar bir arkadaşlarının yaya olduğunu, binitinin olmadığını söylerler. O, kendilerine atını alıp arkadaşlarını ona bindirmelerini söyler. Onlar atı aldıklarında Hâtîm’in cariyesi atın tayını tutar, tay onun elinden kurtulur, atın peşine koşar, cariyeye de tayın peşine takılır. Hâtîm kabileye sizin peşinize gelenler, sizin olsun der. Onlar da atı, tayı ve cariyeyi götürürler²⁴⁸. Bu hadisenin, bir önceki menkıbeden sonra yani Hâtîm’in ilk gençlik döneminde olduğu anlaşılmakta ise de okunduğu bildirilen şiirler, hadiseyi anlatan kaynaklarda yer almadığı gibi, adı geçen şairlerin dîvânlarında da mevcut değildir. Hâtîm’in şiirlerinde ve onunla ilgili bilgilere yer veren kaynaklarda onun hayatının bu ilk

²⁴⁶ *el-Muvaffakiyyât*, s. 413-414; *el-Eğâni*, XVII, 367; *Zeylu’l-Emâlî*, s. 152-153; ayrıca bkz. *Nihâyetu’l-Ereb*, III, 209; *Bulûğu’l-Ereb*, I, 73; *Şu‘arâ’u’n-Naşrâniyye*, I, 99-100; *Târihu’l-Edebi’l-Arab* (ez-Zeyyât), s. 71-72.

²⁴⁷ *Divân* (‘Âdil), s. 147-149.

²⁴⁸ *el-Muvaffakiyyât*, s. 414-415; *el-Eğâni*, XVII, 388.

gençlik dönemine ait belirgin bilgilere yer verilmemektedir. Ancak biz yukarıda belirlemeye çalıştığımız doğum tarihini, onun evliliklerini ve Gassân ve Hîre gibi diğer devletlerin, saltanat dönemleri bilinen hükümdarlarından görüştüğü veya iletişim kurduğu kişileri de göz önüne alarak gençlik dönemi hakkında biraz daha bilgi vermeye çalışacağız.

Bize göre, Hâtim evliliklerinin hepsini gençliğinde yapmıştır. Nitekim Mâviyye bint Hıcr b. Nu'mân el-Gassânî'yi, her biri kendi adına istemek için Evs b. Su'dâ et-Tâ'î, Zeydu'l-Hayl et-Tâ'î ve Hâtim, birlikte Şam'a gittiklerinde, onun, onların en küçüğü olduğu bildirilmektedir²⁴⁹. Mâviyye, Hâriş b. Cebele veya Hâriş el-A'rec de denen (saltanatı Mahmud Es'ad'a göre M. 527-565, Hitti'ye göre 529-569²⁵⁰) Gassân hükümdarı²⁵¹'nın torununun kızıydı. Hâtim'in ilk eşinin ölmüş olması, diğer evliliklerini gençliğinde yapmadığını göstermez. Zira ölen hanımından çocuğu bulunduğu dair hiçbir bilgi mevcut değildir. Muhtemelen, o, ilk eşi ile çok kısa bir müddet yaşamıştır. Diğer eşleri Nevâre ve Mâviyye, ki bu yukarıda zikri geçen Mâviyye değildir, ile evlendiği tarihler hakkında sarîh bir bilgi olmamakla birlikte, çocuklarından özellikle 'Adî ile ilgili bilgiler, Hâtim'in onlarla gençliğinde evlendiğini göstermektedir. Hâtim, ömrünün baharında (gençliğinde) Hîre meliklerinden lâkabı Muharriş olan 'Amr b. Hind ile görüşür. 'Amr, ondan kendisine biat etmesini ister. Hâtim arkasında iki kardeşinin bulunduğunu, onların izin vermesi durumunda biat edebileceğini, aksi hâlde etmeyeceğini bildirir. 'Amr, ona kardeşlerine gitmesini, onların Hâtim'e itaat etmeleri hâlinde onlarla beraber kendisine gelmesini, aksi hâlde onlarla savaşmasına izin vermesini ister. Hâtim, 'Amr'ın yanından çıkar ve şu beyitleri söyler:(Tavîl)

وَعَدَوِيَّ وَغَيِّ مَا يَقُولُ مُوَأْسِلُ	أَتَانِي مِنَ الرَّيَّانِ أُنْسٍ رِسَالَةٌ
كَذَلِكَ عَمَّا أَحَدَنَا أَنَا سَائِلُ	هَمَّا سَأَلَانِي : مَا فَعَلْتِ، وَإِنِّي
فَقَالَا : بَخِيرُ، كُلُّ أَرْضِكَ سَائِلُ ²⁵²	فَقُلْتُ : أَلَا كَيْفَ الزَّمَانُ عَلَيْكُمَا

“Dün bana Reyyân²⁵³ dağından bir mesaj ve Muvâsil²⁵⁴ (Tayy dağında bir tepe)’in dediği bir düşmanlık ve haddi aşma geldi. O ikisi (Reyyân ve Muvâsil) bana ne

²⁴⁹ *Tehzîbu Târîhi Dımaşk*, III, 160, 424.

²⁵⁰ Mahmud Es'ad, s. 129; Hitti, I, 120.

²⁵¹ *Lisânu 'l-'Arab*, III, 60 (h-c-r).

²⁵² *Divân* ('Âdil), s. 270; *el-Eğâni*, XVII, 391.

²⁵³ *Mu'cemu 'l-Buldân*, III, 110.

²⁵⁴ *Mu'cemu 'l-Buldân*, V, 219.

yaptın diye sordular. Aynı şekilde ben de onlara ne yaptıklarını soruyorum. Ben onlara (Reyyân ve Muvâsil) zamanın aleyhinize nasıl (çalıştığını biliyor musunuz) dedim. Onlar da senin tüm toprağın hayır istiyor, dediler.”

Muḥarriḳ (‘Amr b. Hind), Hâtîm’in kardeşlerini soruşturur, dağın öbür tarafında olduklarını öğrenir. Oraya nasıl varacağını araştırır, ancak onlarla husumetten vaz geçilir²⁵⁵. Yine bu dönemde, ‘Amr b. Hind, “Yevmu Uvâre” denen savaşta Taylılara saldırır ve Hâtîm’in cemaatinden olan Benû ‘Adî b. Ahzem’den birçok kişiyi esir alır²⁵⁶. Bu esirler arasında Ece’lilerden Tırimmâh b. Hâkîm (öl. 125/743)’in dedesi ve Hâtîm’in teyzesi oğlu Kaḳs b. Caḳder de vardır. Hâtîm esirleri serbest bıraktırmak için ‘Amr b. Hind ile görüşür²⁵⁷, o da onları (esirleri) ona bağışlar²⁵⁸.

1.3.3. Olgunluk ve Yaşlılık Dönemi

Hâtîm’in olgunluk ve yaşlılık dönemlerini kesin hatlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak, onun ilişki kurduğu Hîre ve Gassân hükümdarları sayesinde hayatının bu dönemlerine az da olsa ışık tutacak bilgilere sahip olabilme imkânına kavuşmaktayız. Onun divânında Hîre idarecilerini metheden şiirleri görmekteyiz. Bu durumun nedenini iki şekilde düşünebiliriz: a) Hâtîm’in kişiliği, cömertliği, onun mala düşkün olmadığını göstermektedir. Bu nedenle onun, şu ya da bu hükümdarı mal veya ‘atiyye elde etmek için meth etmeyeceği kanaatindeyiz ve divânında da bu maksatla söylenmiş bir methiyeye rastlamamaktayız. b) Hâtîm, aşiretinin lideri ve onlara son derece düşkün birisi olarak şiirini, kavminin yararına ve onları zaman zaman düşükleri esaretten kurtarma uğruna kullanmıştır. Onun methiyeleri de bu amaca yöneliktir. Tayy kabilesi ile Hîre melikleri, ki bunlara Menâzîre denir, arasında kuvvetli ilişkiler mevcuttu. ‘Amr b. Hind’in Tayy’a saldırması dışında aralarında bir çarpışmanın olduğu bilinmemektedir. Tayy ve Hîre arasında bir sulh durumu hâkimdi. Kendisi bir reis olan Hâtîm’in de haklı bir sebep olmaksızın onları methetmesi uygun düşmezdi.

Tayy ile Gassânîler arasındaki ilişkiye gelince; bu istikrarlı bir ilişki değildi. Gassânî emiri Hârîṣ b. Cebele’nin gayretleri ile Tayy arasındaki “Harbu’l-Fesâd

²⁵⁵ *el-Eğâni*, XVII, 391-392; *Şu‘arâ‘u’n-Naşrâniyye*, I, 115-116.

²⁵⁶ *Divân* (‘Âdil), s. 161-162; *el-Eğâni*, XXII, 189-192; *Hizâne*, IV, 524; *Şu‘arâ‘u’n-Naşrâniyye*, I, 124; *Eyyâmu‘l-‘Arab fi‘l-Câhiliyye*, s. 100; *el-Mufaṣṣal*, III, 250, IV, 453.

²⁵⁷ *el-Eğâni*, XXII, 192; *Hizâne*, IV, 524; *el-Mufaṣṣal*, III, 250.

²⁵⁸ *Hizâne*, IV, 524; *el-Mufaṣṣal*, III, 250.

(Zemenu'l-Fesâd)" iç savaşılar son verilmiş, ancak onun ölümüyle bu çarpışmalar yeniden başlamıştır²⁵⁹. Hâriş b. Cebele'den sonraki hükümdarlar döneminde zaman zaman, belki de Tayy'ın iç karışıklıklarının belli oranda etkileriyle, Tayy ile Hâriş b. 'Amr arasında olduğu gibi Tayylılar ve Gassânîler arasında da karşılıklı saldırılar ve savaşlar meydana gelmiştir. Gassânî emiri Hâriş b. 'Amr (ez-Zubeyr b. Bekkâr ve el-İşfahânî'ye göre Nu'mân b. el- Hâriş²⁶⁰, ki bunlar, kardeşirler²⁶¹) ile Tayy arasındaki olayı kısaca zikretmenin, Hâtim'in olgunluk dönemini açıklayıcı bir faktör olacağı düşüncesindeyiz. Tayy kabilesi mensupları, adı geçen emirin develerine saldırır ve onun oğlunu öldürürler. Hâriş, bu olay karşısında hiddetlenir ve bir kişiye karşılık, Gavs b. Tayy'ın hepsini öldüreceğine veya esir alacağına yemin eder. Bu maksatla yola çıkar. Başlarında Vehm b. 'Amr bulunan (Tayy'dan) Benû 'Adî b. Ahzem'den yetmiş kişi ve Hâtim'in aşiretinden bir grupla karşılaşırlar. ez-Zubeyr b. Bekkâr'a göre Benû 'Adî b. Ahzem'den yetmiş kişiyi öldürür²⁶². O gün, Hâtim, Hîre'de Nu'mân b. Munzir'in yanındadır. Hâtim, Tayy dağlarına geldiğinde, bir kadın çocuklarından birini ona getirerek ey Hâtim, bunun babası esir edildi, der. O, sadece bir gece kalır ve hemen her zaman yolculuğunda yanına aldığı amcazâdesi Milhân b. Hâriş ile birlikte, Hâriş'e (*el-Muvaffakiyyât* ve *el-Eğânî*'de Nu'mân'a) gider ve onun huzuruna girdiğinde ilk beyitleri şunlar olan şiirini okur: (Tavîl)

أَلَا إِنِّي قَدْ هَاجَنِي اللَّيْلَةُ الذُّكْرُ وَمَا ذَاكَ مِنْ حُبِّ النِّسَاءِ وَلَا الْأَنْثَرِ
وَلَكِنِّي مِمَّا أَصَابَ عَشِيرَتِي وَقَوْمِي بِأَقْرَانٍ، حَوَالِيَهُمُ الصَّيْرُ²⁶³

“İyi bilin ki, muhakkak o anı gecesinde, o beni heyecanlandırdı. Benim bu heyecanım ne kadınları sevmekten ne de şımarıklığımdan kaynaklanmıştır. Ne var ki, benim heyecanım, soyumun ve kavmimin etrafının çitlerle ve tel örgülerle çevrilmesinden kaynaklanmıştır.”

Şiirinde, kavminin başına gelen kötülüklerden, esir oluşlarından, amcasının oğlu Vehm'in hapiste oluşundan ve bütün bunlardan dolayı kendisine geldiğinden bahseder ve meliki över. O, şiiri beğenir, Hâtim'in kendisine gelip onun şeref ve liderliğini tanı-

²⁵⁹ Bkz. *el-Kâmil fi'l-Târih*, I, 635-636; *Eyyâmu'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*, s. 60-61; *el-Mufaşşal*, IV, 221.

²⁶⁰ *el-Muvaffakiyyât*, s. 443; *el-Eğânî*, XVII, 375.

²⁶¹ Nu'mân b. el-Hâriş el-Aşgar b. el-Hâriş el-A'rac b. el-Hâriş el-Ekber b. 'Amr b. Muḥarrik. *el-Ma'ârif*, s. 640-644; ayrıca bkz. Mahmud Es'ad, s. 129-130; Hittî, I, 120-122.

²⁶² *el-Muvaffakiyyât*, s. 443.

²⁶³ *Divân* ('Adil), s. 181; *el-Muvaffakiyyât*, s. 444; *el-Eğânî*, XVII, 375-376.

masından, kavminden alınan esirleri salıvermesini istemesinden dolayı, kendini büyük görür ve içlerinde Benû İmri'ülkays b. 'Adî'den bazılarının da bulunduğu bir grubu serbest bırakır. Sonra Hâtim'i konuk eder, ikramda bulunur ve kendisine yiyecek ve içki gönderir. Milhân b. Hâriş, Hâtim'e; kavmin zincirlere vurulmuş esir iken, sen içki mi içiyorsun? Onun huzuruna çık ve onları serbest bırakmasını iste, der. Hâtim huzura girer ve şu beyitleri okur: (Basî)

إِنَّ أَمْرًا الْقَيْسِ أَضَحَّتْ مِنْ صَنِيعَتِكُمْ وَعَبْدَ شَمْسٍ، أَيْتَ اللَّعْنِ، فَاصْطَبِعْ
إِنَّ عَدِيًّا إِذَا مُلِّكْتَ جَانِبَهَا مِنْ أَمْرِ غَوْثٍ عَلَى مَرَأَى وَمُسْتَمَعٌ²⁶⁴

“ Muhakkak ki, İmru'ulkays oğulları sizin iyiliğinizden ötürü serbest bırakılmıştır. Ey keremi bol kral, aynı işlemi 'Abdişems oğullarına da uygula, onları da serbest bırak! Çünkü 'Adî, Gavs kabilesinden ayrıldığında (serbest bırakıldığında) kontrolün ve elin altında olmuş olur.”

Hükümdâr Abduşems oğullarını da serbest bırakır ve Hâtim'e arkadaşlarından daha kaldı mı, diye sorar. O da evet der ve şu beyitleri okur: (Tavîl)

فَكُكَّتْ عَدِيًّا كُلَّهَا مِنْ إِسَارِهَا فَأَفْضِلْ وَشَفِّعْنِي بِقَيْسِ بْنِ جَحْدَرٍ
أَبُوهُ أَبِي، وَالْأُمَّهَاتُ أُمَّهَاتُنَا فَأَنْعِمْ فَدَتُكَ الْيَوْمَ قَوْمِي وَمَعْشَرِي²⁶⁵

“ 'Adî kabilesinin tamamını esaret zincirinden çözdün kurtardın. Binaenaleyh lutfedip beni de Kays b. Caḥder'e şefaati kıl! Çünkü babası babam, anneleri annelerimizdir. Dolayısıyla lutfuna devam et! Bugün kavmim ve topluluğum sana kurban olsun.”

Böylece Hâtim, esir olarak kalmış olan meşhur şair eṭ-Ṭırmâmâḥ b. Ḥakîm'in dedesi ve kendisinin teyzesinin oğlu Kays b. Caḥder'i de istemiş olur. Hâriş onu da Hâtim'e verir. Hâtim bütün esirleri kendine bağışlayan Hâriş'i aşağıda ilk beytini verdiği-miz bir şiiri ile metheder: (Hafif)

أَبْلَغُ الْخَارِثِ بْنِ عَمْرِو بَائِي حَافِظُ الْوُدِّ، مَرْصِدٌ لِلثَّوَابِ²⁶⁶

“ Hâriş b. 'Amr'e, benim sevgi ve sempatimi koruduğumu ve mükâfatını beklediğimi ulaştır.”

²⁶⁴ *Divân* ('Âdil), s. 183-184; divânın elimizdeki diğer baskılarında *el-Muvaffakiyyât* ve *el-Eğâni*'de, yukarıdaki iki beyite ilâveten Hâriş'i metheden ve عَبْدَ شَمْسٍ أَمْرُ صَاحِبِهِمْ diye başlayan üç beyit daha vardır. Bkz. *Divân* (el-Bustânî), s. 69; *Divân* (Dâru Sâdır), s. 69; *Divân* (Kumeyha), s. 60; *Divân* (Ahmed Reşâd), s. 36; *Divân* (et-Tabbâ'), s. 66-67; *Divân* ('Abbâs İbrâhîm), s. 43-44; *el-Muvaffakiyyât*, s. 445; *el-Eğâni*, XVII, 376-377.

²⁶⁵ *Divân* ('Âdil), s. 185.

²⁶⁶ A.y.

Bu beyitte olayın kahramanı olarak Gassân meliki el-Hâriş b. 'Amr'ın isminin net bir şekilde zikredilmiş olması, anlattığımız bu hadisenin Nu'mân b. el-Hâriş'den ziyâde, Hâriş b. 'Amr ile ilgili olduğu kanaatini daha fazla kuvvetlendirmektedir²⁶⁷. Hâtim başka bir şiirinde de bazı hükümdarların yanında olan kavmine mensup esirlerden dolayı üzüntüsünü belirtir. Fakat bu hükümdarların isimlerini açıkça belirtmez. Sadece bu beyitlerin birinde iki Hâriş der. Ancak, bunların kimler olduğunu açıklamaz. Bize göre, bunların Gassân hükümdarlarından olma ihtimali daha fazladır. Söz konusu şiirin ilk iki beyti şöyledir: (Mutekârib)

أَرْجِي فَوَاضِلَ ذِي بُجْجَةٍ مِنْ النَّاسِ يَجْمَعُ حَزْماً وَجُوداً
نَمُّهُ أُمَامَةٌ وَالْحَارِثُ نَ حَتَّى تَمَّهَلَ سَبْقاً بَعِيداً²⁶⁸

“ Ben kararlılığı ve cömertliği birlikte taşıyan ve insanların güler yüzlüsünün lütuflarını ummaktayım. Onu Umâme ve iki Hâriş destekleyip büyüttü (şan ve şöhret sahibi yaptı). Böylece o da (bu şan ve şöhrette) erişilmez noktaya ulaştı.”

Şairimizin, 'Amr b. Hind'den sonra Nu'mân b. Munzir'e kadar Hîre melikleri ile teması olduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Nu'mân b. Munzir iktidara geldiğinde, Hâtim'in kendisi ile doğrudan ve dolaylı olarak ilişkileri olmuştur. Direkt ilişkisi yukarıda bazı kaynakların²⁶⁹ 'Amr b. Hind'in ile aralarında geçtiğini bildirdikleri olayın, diğer birtakım kaynaklara göre ise Nu'mân b. Munzir ile cereyan etmiş olmasıdır. Bu olay şöyle olmuştur: Hâtim ve Evs b. Hâriş b. Le'm arasında diğer herhangi bir adam arasında olamayacak derecede iltifat, sevgi ve bağlılık vardır. Bir gün Nu'mân b. Munzir birlikte oturduğu arkadaşlarına, bu ikisinin arasını açacağını ve onları birbirine düşüreceğini söyler. Arkadaşları, kendisine bunu yapamayacağını söylerler. O ise yapacağına ısrar eder. Nihayet güç bela anlaşılır²⁷⁰. Evs b. Hâriş b. Le'm et-Tâ'î ve Araplardan bir grup insanla birlikte Hâtim, Hîre'ye Nu'mân b. Munzir'e gelirler. Nu'mân, İyâs b. Kâbîşa et-Tâ'î'ye o ikisinden hangisinin daha faziletli ve üstün olduğunu sorar. O da, daima esenlikte olasın, ben onların birindenim, kendilerine sor, bizzat kendileri seni cevap versinler, der. Nu'mân, Evs'e kendisinin mi yoksa Hâtim'in mi daha üstün olduğunu sorar. O da kendisi, çocukları ve malının Hâtim'in olması hâlinde, onları bir

²⁶⁷ Tayy ile Gassânîler arasında vuku bulan bu hadisenin tümü için bkz. *Divân* ('Âdil), s. 180-188; *el-Muvaffakiyyât*, s. 443-448; *el-Eğâni*, XVII, 375-378.

²⁶⁸ *Divân* ('Âdil), s. 197.

²⁶⁹ Bkz. *burada*, s. 88.

²⁷⁰ *'Uyûnu'l-Ahbâr*, II, 23-24.

öğlen yemeğinde dağıtacağını söyler. Nu'mân aynı soruyu Hâtim'e yöneltir. O da, Evs'in en kötüsünün kendisinden daha iyi olduğunu söyler. Duruma şaşırان Nu'mân, onlardan her birine yüz deve verir²⁷¹. İbn Kuteybe bu hadiseyi biraz farklı bir şekilde anlatır ve Evs ve Hâtim'in Nu'mân'ın yanından çıktıklarında söyledikleri beyitleri verdikten sonra Nu'mân'ın ; bu ikisinden daha kerim kimseyi işitmedim, dediğini²⁷² rivayet eder. Hâtim'in, Nu'mân'ın yanından çıktığında söylediği ve dîvânda da yer alan beyitleri şunlardır: (Tavîl)

يُسَائِلُنِي التُّعْمَانُ كَيْ يَسْتَرْلِي وَهَيْهَاتَ لِي أَنْ أُسْتَضَامَ فَأُصْرَعَا
كَفَانِي نَقْصًا أَنْ أَضِيمَ عَشِيرَتِي بِقَوْلٍ أَرَى فِي غَيْرِهِ مُتَوَسَّعَا²⁷³

“ Nu'mân bana beni nasıl zillete uğratacağını soruyor. Halbuki benim soyumu ezip geçmem beklenemez. Çünkü başkasında normal gördüğüm bir sözle (hareket tarzıyla) dahi, aşiretimi ezmeme noksanlık olarak bana yeter.”

Görüldüğü gibi Hâtim'in bizzat kendisinin bu hadise ile ilgili söylediği beyitlerde de Nu'mân adının geçmesi, zikri geçen hadisenin Nu'mân ile olduğunu gösteren bir delil olmaktadır. Bu olayın 'Amr b. Hind ile ilgili olarak anlatılmasının sehven olduğu kanaatimizce kuvvetle muhtemeldir. Hâtim'in Nu'mân b. Munzir ile dolaylı olarak görüşmesine gelince; bu durumu gösteren Hâtim'in Sa'd b. Hâriş b. Le'm ile Hire'de şeref mücadelesi hadisesini ileride şairimizin cömertliği ile ilgili menkıbeleri anlatırken ele alacağız. Hâtim'in olgunluk ve yaşlılık dönemindeki faaliyetleri hiç şüphesiz anlattığımız bu hadiselerle sınırlı değildir. Ancak bu hadiseler iktidar dönemleri bilinen hükümdarlarla olduğu için onun bu dönemlerine ışık tutmaktadır. Şairimizin zikredilen dönemleri, bize göre, yaklaşık M. 565-605 yılları arasında geçmiştir.

1.3.4. Hâtim'in Mâviyye ile Evlenmesi

Mâviyye bint 'Afzer (lâkabı ez-Zebbâ'), istediği ile evleneceğine karar veren bir prenses²⁷⁴, Arapların Yemen meliklerinin kızlarından güzellik, kemal sahibi, soylu ve mal sahibi zengin bir hanımefendi idi²⁷⁵. Ne olursa olsun alçak, âdi, pinti ve cimri kim-selerle evlenmemeye, ancak ve ancak asil, seçkin, geniş yürekli, şerefli, saygın, hayır

²⁷¹ *Divân* ('Âdil), s. 143-144; *el-İk'd*, II, 286-287; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 123; ayrıca bkz. *Tehzîbu Târîhi Dimaşk*, II, 160.

²⁷² *Üyûnu'l-Ahbâr*, II, 24.

²⁷³ *Divân* ('Âdil), s. 266; *Üyûnu'l-Ahbâr*, II, 24.

²⁷⁴ *el-Muvaffakiyyât*, s. 416; *el-Egâni*, XVII, 379.

²⁷⁵ *el-Emâlî* (ez-Zeccâci), s. 67; *Hizâne*, IV, 214; *Kıssaşu'l-Arab*, I, 81.

sever ve eli açık birisiyle evleneceğine yemin etmişti²⁷⁶. İşte böyle bir hanımefendi ile şairimizin evlilik hadisesini anlatmayı uygun buluyoruz. Önde gelen kişiler, Mâviyye ile evlenebilmek için birbiriyle yarış içerisindeydiler. Mâviyye'ye Tayy dağlarından Evs b. Hâriş b. Le'm el-Cedîlî, Zeydu'l-Hayl en-Nebhânî ve Hâtim gelip kendilerini takdim ederler. Mâviyye onlara gelmelerinin sebebini sorar, onlar da her birinin kendisi için, onu istemeye geldiklerini söylerler²⁷⁷. O, hangi hâllerinin ve faaliyetlerinin kendisini istemeye onları cesaretlendirdiğini sorar. Evs, kendisinin özelliklerinden bahseder. Sonra Zeyd, Tayy'ın Araplara akın düzenlediği, her akından kendisinin Mîrbâ'ı bulunduğu, cahillerle tartışmaya girmediği ve dilenciye mahrum etmediğini bildiren ifadelerle kendinden bahseder. Daha sonra Mâviye, Hâtim'e döner ve ona; seni beni istemeye cesaretlendiren nedir, diye sorar. O kendisinin Hâtimu Tayy es-Su'alî olduğunu, Gavş ve Cedîle'yi temsil ettiğini, malını onüç defa dağıttığını ve Tayy'ın, malları konusunda onu hakem tayin ettiğini söyler. Bu konuşmalar üzerine Mâviye, onlardan, içinde söylediklerini doğrulayan güzel faaliyetlerini zikrettikleri şiirlerini kendisine getirmelerini ister. Her ikisi konuyla ilgili şiir söylerler²⁷⁸. Hâtim de konuyla ilgili olarak aşağıda ilk üç beytini vereceğimiz şiirini söyler: (Vâfir)

وإن لم تسألهم فاسألني	سلي الأفرام يا ماوي عني
وذو الرحم الذي قد يجتدني	يخبرك المعاشر والمصافي
ولا يقضى نجي القوم دوني ²⁷⁹	بائي لا يهر الكلب طيفي

“Ey Mâviyye! Benden (benim hakkımda bilgi almak için) insanlara sor! Eğer onlara sormazsan bana sor! Dürüst dost ve arkadaşlar, bağış ve ihsanımı isteyen akrabalar sana bildirirler. Ben, köpeği misafirine havlamayan ve kendisi olmaksızın kavminin işleri hakkında birbiriyle gizli görüşme yapmadığı biriyim.”

Her biri şiirlerini okuduktan sonra Mâviyye kendilerine cevap vermeksizin uzun bir müddet başını kaldırmadan onların kendilerini methetmelerini düşünür. Daha sonra başını kaldırır ve haklarında iyice düşünmesi için çekip gitmelerini söyler²⁸⁰. Daha sonra Mâviyye, hizmetçilerini gönderip Hîre'de gördükleri asil, şerefli ve en yakışıklı kim varsa evine getirmelerini emreder. Onlar Hâtim'i getirirler. Mâviyye, ondan içeri girme-

²⁷⁶ *el-Muvaffakiyyât*, s. 420; *el-Emâlî* (ez-Zeccâcî), s. 67; *Hizâne*, IV, 214; *Kışaşı'l-'Arab*, II, 81.

²⁷⁷ *el-Muvaffakiyyât*, s. 420-421; *el-Emâlî* (ez-Zeccâcî), s. 67; *Hizâne*, IV, 214; *Kışaşı'l-'Arab*, II, 81.

²⁷⁸ *el-Muvaffakiyyât*, s. 421-423; ayrıca bkz. *el-Emâlî* (ez-Zeccâcî), s. 67 vd.

²⁷⁹ *Dîvân* ('Âdil), s. 275-276; *el-Muvaffakiyyât*, s. 424.

²⁸⁰ *el-Muvaffakiyyât*, s. 424-425.

sini ve mindere oturmasını ister. O ise; hâlimi arz edeyim, iki arkadaşımı bekliyorum, der ve kapıya (eşiğe) oturur. Mâviyye, Hâtim'den arkadaşlarını bir kenara bırakmasını, içeri girip rahat etmesini ister. Hâtim: “ Hanımefendi, ben cildi kuru bir bedevîyim, rahat ve hoş nimete alışık değilim” der. Onun durumundan şüphelenen Mâviyye, sarhoş etmek için içki verir. O ise gece karanlığında içer gibi yapıp içkiyi yere döker ve arkadaşlarının ne yaptıklarını, nasıl olduklarını görünceye kadar yemek yemeyip içki içmeyeceğini söyler. Mâviyye ise onlara yiyecek göndereceklerini bildirir. Ancak Hâtim onlara gidinceye kadar kendisini hiç bir şeyin ikna edemeyeceğini bildirerek arkadaşlarına gider ve onlara Mâviyye'ye çobanlık yapacak iki hizmetçi olmalarının mı yoksa öldürülmelerinin mi kendileri için daha iyi olduğunu sorar. Arkadaşları, onun kendilerine yaptığı teklifin birbirinin benzeri olduğunu, ancak bazı kötülüğün bazısından daha hafif olacağını söylerler. Hâtim ise o hâlde kurtulmaları için oradan kaçmaları gerektiğini bildirir²⁸¹ ve bu hususla alâkalı olarak aşağıda bazı beyitlerini verdiğimiz şiirini söyler:

(Tavîl)

وَحَنَّتْ قَلُوصِي أَنْ رَأَتْ سَوَاطِ أَحْمَرَا
وَأَنَا لَمْخُورٌ رَعِينَا إِنْ تَيَسَّرَا
تُسَامَانِ ضَمِيمًا مُسْتَبِينًا فَتَنَظَّرَا
أَرَاهُ وَقَدْ أُعْطِيَ الظَّلَامَةَ أَوْجَرَا
وَمَا أَنَا مِنْ خُلَانِكَ ابْنَةَ عَفْزَرَا
بَلَحْيَانِ حَتَّى خَفْتُ أَنْ أَتَنَظَّرَا
بَدَا حِصَانَيْنِ سَيَّالَيْنِ جَوْنًا وَأَشَقَرَا
أُنَادِي بِهِ آلَ الْكَبِيرِ وَجَعَفَرَا
إِذَا قُلْتُ مَعْرُوفًا تَبَدَّلَ مُنْكَرَا
إِذَا وَرَقَ الطَّلَحِ الطَّوَالِ تَحَسَّرَا
إِذَا مَا الْمَطِيِّ بِالْفَلَاةِ تَضَوَّرَا
قَدَى الشَّيْرِ، أَحْمِي الْأُنْفَ أَنْ أَتَأَخَّرَا
مَعَ الشَّنْءِ مِنْهُ بَاقِيًا مُتَأَثَّرَا
لَأُعْدِنَا رِذْءًا ذَلِيلًا، وَمُنْذِرَا²⁸²

حَنَنْتُ إِلَى الْأَجْبَالِ أَجْبَالِ طَيِّءٍ
فَقُلْتُ لَهَا : إِنَّ الطَّرِيقَ أَمَانَا
فِيَا رَاكِبِي عَلَيَا جَدِيلَةَ إِنَّمَا
فَمَا نَكْرَاهُ غَيْرَ أَنَّ ابْنَ مَلْقَطٍ
وَإِنِّي لَمْزَجٌ لِلْمَطِيِّ عَلَى الْوَجَى
وَمَا زِلْتُ أَسْعَى بَيْنَ نَابٍ وَدَارَةٍ
وَحَتَّى حَبَبْتُ اللَّيْلَ وَالصُّبْحَ إِذْ
لَشَعْبٌ مِنَ الرِّيَّانِ أَثْلُكُ بَابِهِ
أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ خَطِيبِ رَأْيَتِهِ
وَإِنِّي لَيُعْشَى أَبْعَدُ الْحَيِّ جَفَنَتِي
فَلَا تَسْأَلْنِي وَاسْأَلِي بِي صُحْبَتِي
وَإِنِّي إِذَا مَا الْمَوْتُ لَمْ يَكُ دَوْنَهُ
مَتَى تَبْغِ وَدَا مِنْ جَدِيلَةَ تَلْقَاهُ
فَلَا يُعَادُونَا جِهَارًا، تُلَاقِهِمْ

“ Ben dağları, Tayy'ın dağlarını görmeyi arzu ederken devam, Ahmer'in kırba-

²⁸¹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 416-17; *el-Eğâni*, XVII, 389; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 107.

²⁸² *Divân* ('Âdil), s. 254 vd.; *el-Muvaffakiyyât*, s.417 vd.; *el-Eğâni*, XVII, 389 vd.; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 107 vd.

cını arzu etmiştir. Bunun üzerine ben deveme: ‘Yol önümüzdedir, biz eğer nasip olursa kendi arazimizi ihya edeceğiz’ dedim. Ey Cedîle kabilesinin en iyi iki binicisi! Siz ancak bir zulüm tadıyorsunuz. O halde bekleyiniz onlar (o ikisi) bu zulmü yadırgamadılar, ancak ne varki İbn Milkaṭ zulmü göstermiştir. Halbuki bu zulüm ağızdan alınan bir ilaç gibi verilmiştir. Ben atımı yayanın üzerine sürüyorum ve ben ‘Afzer’in kızı (Mâviyye) senin dostlarından değilim. Ben Lihyân’da²⁸³ Nâb ile Dâr²⁸⁴ arasında koşuşturdum. Hatta Hristiyan olacağım endişesini taşıdım. Siyah ve kır olarak akıp giden iki at gibi gözüktüğünde, geceyi ve sabahı zannettim. Reyyân’dan²⁸⁵ bir geçit ki, ben onun kapısına sahibim ve bu sayede Kebîr ve Ca’fer halkına seslenirim. (Bu) bana gördüğüm hatipten daha sevgilidir. Ben ma’rûf (tanınır, bilinir) dediğimde o, tanınmazlığa dönüşür. Muhakkakki o kabilenin en uzaktakileri kazanlarımın etrafını sardılar. Bir de ne göreyim uzun muz ağacının yaprakları gibi (bির birer) düşüyorlar (üşüşüyorlar). Bana sorma, bana, benim sohbetimi (arkadaşlığımı) sor! Binit (deve) çölde açlıktan iki büklüm olduğunda ben, ölüm bir karış yaklaşımdan önce kendimi zilletten korurum. Sen her ne zaman Cedîle’den bir sempati arzu edersen, Cedîle’den kalıcı ve etkileyici bir buğz ve öfke ile karşılaşırsın. Her ne kadar onlar bize açıktan düşman olmasalar da sen onların bizim düşmanlarımızı müdafa ettiklerine dair deliller görürsün.”

Hâtim’in ayrıldıktan sonra gönlü Mâviyye’ye dönmek ister ve onu kendisine istemek için tekrar geldiğinde, yanında en-Nâbiğa ez-Zubyânî ve Nebîṭ kabilesinden bir adamı görür. Mâviyye kendilerine konaklama yerlerine (çadırlarına) gidip, kendilerinin her türle iyilik ve güzelliklerini içinde zikrettikleri birer şiir yazmalarını, zira kendisinin her yönüyle onların en iyisi ile evlenebileceğini söyler. Her biri gider ve birer deve keser. Mâviyye, kiyafet değiştirerek Nebîṭ’liye gelip et vermesini ister. O da kestiği devenin erkeklik organını verir. Sonra aynı şekilde Nâbiğa’dan ister. O ise devenin kuyruğunu verir. Daha sonra Hâtim’e gelir. O ocağını kurmuştur. Ondan da et ister. O da biraz beklemesi söyler, sonra devenin budundan ona yedirir ve sırt etinden bir parça verir. Sonra Mâviyye evine döner. Onların her ikisi de ona develerinin sırt etinden gönderirler. Hâtim ise komşularına verdiğinden ona da gönderir. Sabahleyin hepsi Mâviyye’ye

²⁸³ *Mu’cemu’l-Buldân*, V, 15.

²⁸⁴ *Mu’cemu’l-Buldân*, II, 423.

²⁸⁵ *Mu’cemu’l-Buldân*, III, 110.

giderler. O şiirlerini okumalarını ister²⁸⁶. Nebîl kabilesinden olan kişi şu beyitleri okur:

(Basîṭ)

عِنْدَ الشَّاءِ إِذَا مَا هَبَّتِ الرِّيحُ	هَلَا سَأَلْتُ النَّبِيَّيْنَ مَا حَسْبِي
فِي الرَّأْسِ مِنْهَا وَفِي الْأَصْلَاءِ تَمْلِيحُ	وَرَدَّ جَاوَزَهُمْ حَرْفًا مُصَرَّمَةً
مِثْلَانِ مِثْلُ لِمَنْ يَرَعَى وَتَسْرِيحُ	وَقَالَ رَائِدُهُمْ : سَيَّانَ مَا لَهُمْ
وَلَا كَرِيمٍ مِنَ الْوُلْدَانِ مَصْبُوحُ ²⁸⁷	إِذَا اللَّقَاحُ غَدَتِ مُلْقَىٰ أَصْرَقَهَا

“Rüzgâr estiğinde kışın ortasında, bana yeten şeyi, Nebîtlilerden birisine sorsaydın. Onların kasapları (deve boğazlayanları), memelerinin başı kesilmiş, zayıf develeri reddetti (kesmeden kaçındı). Halbuki bunların sırtlarının ortasında yağ vardır. Onların öncüleri şöyle dedi: Özellikle onların malları iki misil (kısım)dir. Birisi otlatana (güden), diğeri ise salıverene aittir. Çünkü döllandirme, sabah vakti memeliği bağlanmış olarak yapılır. Halbuki sabah vakti doğan yavru iyi değildir.”

Mâviyye, alaylı bir şekilde Nebîl’liye fiilinin sözünü doğrulaması hâlinde güzel söylediğini bildirip, Nâbiğa’nın şiirini okumasını ister. O da şu beyitleri okur: (Basîṭ)

إِذَا الدُّخَانُ تَغَشَّى الْأَشْمَطَ الْبَرْمَا	هَلَا سَأَلْتُ بَنِي دُيَّانَ مَا حَسْبِي
تُرْجِي مَعَ اللَّيْلِ مِنْ صُرَادِهَا الصُّرْمَا	وَهَبَّتِ الرِّيحُ مِنْ تَلْقَاءِ ذِي أُرْلٍ
مَشَى الْأَيَادِي وَأَكْسَرُ الْجَفْنَةَ الْأُدْمَا ²⁸⁸	إِنِّي أُنَمُّمُ أَيْسَارِي وَأَمْنَحُهُمْ

“Keşke duman, saçları kırlaşmış o barmeni sardığında (bürüdüğünde), (şiddetli soğuk ve yoksulluk zamanında) bana yeten şeyi Benû Zubyân’a sorsaydın. Rüzgâr Zû Urul²⁸⁹ tarafından (kuzeyden) esip gece ile birlikte yağmursuz bulut kümelerini sıkıştırır. Ben kumarcıları, (sayısal olarak) tamamlarım ve onlara güç-kuvvet katarım. Kazanlara da katık giydiririm (kazanları yiyeceklerle doldururum).”

Mâviyye , Nâbiğa’ya; sen onlar için yaşadığın müddetçe insanlar iyiliğinden refah ve mutlulukla yaşarlar, şeklinde konuşarak onunla alay eder. Sonra Hâtim’den şiirini okumasını ister. O da şu beyitleri okur: (Ṭavîl)

²⁸⁶ *el-Muvaffakiyyât*, s. 425-426; *eş-Şi’r*, I, 244-245; *el-Emâlî* (ez-Zeccâci), s.69; *el-Eğânî*, XVII, 381-383; *Hizâne*, IV, 216-217; *A’lâmu’n-Nisâ*, V, 15; *Şu’arâ’u’n-Naşrâniyye*, I, 108-109.

²⁸⁷ *el-Muvaffakiyyât*, s. 426; *eş-Şi’r*, I, 245; *el-Eğânî*, XVII, 382; *A’lâmu’n-Nisâ*, V, 16; *Şu’arâ’u’n-Naşrâniyye*, I, 109.

²⁸⁸ *en-Nâbiğa*, *Divân*, s. 62-63; *el-Muvaffakiyyât*, s. 426-427; *eş-Şi’r*, I, 245-246; *el-Eğânî*, XVII, 382; *A’lâmu’n-Nisâ*, V, 16; *Şu’arâ’u’n-Naşrâniyye*, I, 109.

²⁸⁹ *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 154.

وَقَدْ غَذَرْتَنِي فِي طَلَابِكُمُ الْغُدْرُ
وَيَقَى مِنَ الْمَالِ الْأَحَادِيثُ وَالذِّكْرُ
إِذَا جَاءَ يَوْمًا : حَلٌّ فِي مَالِنَا نَزْرُ
وَأَمَّا عَطَاءٌ لَا يُنْهِنُهُ الرَّجْرُ
إِذَا حَشَرَجَتْ نَفْسٌ وَصَاقَ بِهَا الصَّدْرُ
لِمَلْحُودَةِ زَلْجِ جَوَانِبِهَا غُبْرُ
يَقُولُونَ : قَدْ دُمِّي أَنَا مَلْنَا الْحَفْرُ
مِنِ الْأَرْضِ لَا مَاءَ لَدَيَّ وَلَا خَمْرُ
وَأَنْ يَدِي، مِمَّا بَخَلْتُ بِهِ، صِفْرُ
أَجَرْتُ، فَلَا قَتْلَ عَلَيْهِ وَلَا أَسْرُ
أَرَادَ ثَرَاءَ الْمَالِ كَانَ لَهُ وَفْرُ
فَأَوَّلُهُ زَادٌ، وَآخِرُهُ ذُخْرُ
وَمَا إِنْ تُعْرِبِهِ الْقِدَاحُ وَلَا الْحَمْرُ
شُهُودًا، وَقَدْ أَوْدَى بِاخْوَتِهِ الدَّهْرُ
كَمَا الدَّهْرُ فِي أَيَّامِهِ الْعُسْرُ وَالْيُسْرُ
وَكُلًّا سَقَانَاهُ بِكَاسِهِمَا الدَّهْرُ
غَنَانًا، وَلَا أَرْزَى بِأَحْسَابِنَا الْفَقْرُ
عَلَى مُصْطَفَى مَالِي أَنَا مِلِّي الْعُسْرُ²⁹⁰

أَمَاوِيٍّ، قَدْ طَالَ التَّجَنُّبُ وَهَجْرُ
أَمَاوِيٍّ، إِنَّ الْمَالَ غَادٌ وَرَائِحُ
أَمَاوِيٍّ، إِنِّي لَا أَقُولُ لِسَانِلِ
أَمَاوِيٍّ، إِنَّمَا مَانِعٌ فَمُبِينُ
أَمَاوِيٍّ، مَا يُغْنِي الثَّرَاءَ عَنِ الْفَتَى
إِذَا أَنَا دَلَّانِي الَّذِينَ أَحْبَبُهُمْ
وَرَاخُوا عَجَالًا يَنْفُضُونَ أَكْفُهُمْ
أَمَاوِيٍّ، إِنْ يُصْبِحُ صَدَايَ بِقَفْرَةٍ
تَرَى أَنْ مَا أَهْلَكْتَ لَمْ يَكْ ضَرَّتَنِي
أَمَاوِيٍّ، إِنِّي رُبُّ وَاحِدٍ أُمِّهِ
وَقَدْ عَلِمَ الْأَقْوَامُ لَوْ أَنَّ حَاتِمًا
وَأَنِّي لَا أَلُو بِمَالِ صَنِيعَةٍ
يُفَكُّ بِهَ الْعَانِي، وَيُؤَكِّلُ طَيِّيًا
وَلَا أَظْلُمُ ابْنَ الْعَمِّ إِنْ كَانَ إِخْوَتِي
غَنِينَا زَمَانًا بِالتَّصَعُّكِ وَالْغَنَى
لَبِنَا صُرُوفَ الدَّهْرِ لِنَا وَغَلْظَةً
فَمَا زَادْنَا بَأْوًا عَلَى ذِي قَرَابَةٍ
فَقِدْمًا عَصِيَّتِ الْعَاذِلَاتِ وَسُلْطَتِ

“Ey Mâviyye! Muhakkak ki ayrılığın (hicranın) uzun sürdü. Sizi arama konusunda mazeretimin, beni mazur duruma getirdi. Ey Mâviyye! Mal gelip geçicidir. Maldan geriye anılar ve olaylar kalmaktadır. Ey Mâviyye! Ben, bana gelen herhangi bir dilenciye, geç git ‘malımız azdır’ demedim. Mâviyye! (Bu) ya bir engeldir. Dolayısıyla o bunu açıklayacaktır. Yahut da bu bir bağıştır ki hiçbir engel onun önüne geçemez. Mâviyye! Zenginliği, hiçbir kişiden ‘can boğaza geldiğinde ve ölüm gelip çatığında engelleyemez. Kendilerini sevdiğim kişiler beni, etrafını tozlar kaplamış ve ayakların kaydığı kabre koyduklarında ve avuçlarını silkeleyerek kabri kazmamız parmaklarımıza kara kan doldurdu’ diyerek çarçabuk döndüklerinde, çekip gittiklerinde. Mâviyye! Eğer benim bedenim ne su ne de içecek, herhangi bir şeyin olmadığı çöl bir yere gömülürse, ‘benim terk ettiğim her şeyin bana zarar vermediğini ve cimrilik edip de vermediğim şeylerden de elimde hiçbir şey kalmadığını’ görürsün. Mâviyye! Ben nice annesinin bi-

²⁹⁰ *Dîvân* (‘Âdil), s. 198-203.

riciğini (biricik oğlunu), mükâfatlandırıp, ne onu öldürmüş ve ne de esir almışımıdır. Hâtîm mal elde etmek istediğinde, bunu bihakkın elde edeceğini insanlar bilir. Yine ben uydurma gerekçelerle bir mala kasdetmedim (biriktirmedim). Çünkü mal elde etmenin başı azıktır (yiyip içmektir), sonu ise biriktirmektir. Bununla, ihtiyaçta olanın ihtiyacı giderilir ve mal da gönül hoşluğu ile yenilir. (Ama) eğer o malı fal okları ve içki temin etmişse (bu gönül hoşluğu ile yenilip içilmez). Eğer kardeşlerim sağ olsaydı, amcamın oğluna zulmetmediğimi görürlerdi. Muhakkakki onun kardeşlerini zaman alıp götürmüştür. Bir zamanlar bizim zenginliğimiz, teşa'luke (baskınlardan elde edilen mala) ve kanaate bağlıydı. Zamanın günlerinde olduğu gibi, zenginlik, kolaylık ve zorlukla doğru orantılıdır. Biz zamanın evirip çevirmelerini (başımıza getirdiklerini) yumuşaklık ve kabalıkla (isteyerek istemeyerek) giyindik. Zaman bu yumuşaklık ve sertliği kendi kadehleriyle bize içirmiştir. Bizim zenginliğimiz, akrabamıza karşı övünmemizi, kibirli olmamızı bize öğütlememiştir (benliğimize yerleştirmemiştir). Fakirlik de bizim soymuza sopumuza bir noksanlık getirmemiştir. Eskiden beri kınayıcılara (insanları küçük görenlere) karşı isyan etmişimdir ve malımın iyilerini (vermeye) on parmağım hükümrân olmuştur." Görüldüğü gibi bu sözlerle Hâtîm, Mâviyye'ye hayat felsefesini büyük ölçüde özetlemiştir.

Böylece her üç şair de şiirlerini okuduktan sonra Mâviyye onları yemeğe davet eder. Hizmetçilerine onların kendisine verdiklerini onlara takdim etmelerini emreder. Nâbiga ve Nebîî kendilerinin daha önce verdikleri et parçalarını sofrada görünce başlarını yere eğerler. Hâtîm bu durumu görünce, kendisine verileni onlara takdim eder, kendi yemez onlara yedirir. Onlar ise sıkılarak sofradan çekilirler. Mâviyye, Hâtîm'in onların en cömerdi ve en iyi şiir söyleyenini olduğunu söyler. Artık Mâviyye Hâtîm ile evlenmeye karar vermiştir. Nâbiga ve Nebîî çıkınca Mâviyye, Hâtîm'e hanımını boşaması hâlinde kendisiyle evleneceğini söyler. Hâtîm hanımını boşamayı kabul etmez. Bunun üzerine Mâviyye kendisine birtakım hediyeler verir. Hâtîm oradan ayrılır. Ancak gönlü Mâviyye'de kalmıştır. Hanımı ölünce tekrar Mâviyye'ye döner ve onunla evlenir²⁹¹.

Hâtîm ile evlenen Mâviyye'nin uzun yıllar çocuğu olmaz. Çocuk sahibi olamamanın verdiği ızdırap ve liderliği dolayısıyla ailesinden daha çok, kabile işleri ve başka-

²⁹¹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 429-430; *eş-Şi'r*, I, 247; *el-Emâlî* (ez-Zeccâci), s. 69; *el-Eğâni*, XVII, 384; *Zeylu'l-Emâlî*, s. 154-155; ayrıca Hâtîm'in Mâviyye ile evlenmesi hakkında bkz. *Hızâne*, IV, 214-218; *A'lâmu'n-Nisâ'*, V, 13-17; *Şu'arâ'u'n-Nasrâniyye*, I, 107-111; *Kıssaşu'l-'Arab*, II, 81-83; Fâriq, K. A., a.g.m., *Studies in Islam*, VII (1968), s. 27; el-Behnesâvi, s. 8-11.

larıyla meşgul olması, müsriflik derecesindeki cömertliği nedeniyle belki de bir prenses olan Mâviyye'yi daha önceki yaşantısı gibi yaşatamaması ona ağır gelir, hele yalnızlığını kocasıyla paylaşamaması onu büsbütün çileden çıkarır. Mâviyye eşinin kendisiyle daha yakından ve daha çok ilgilenmesini ister, bunun için çaba sarfeder, Hâtim'i diğer eşi Nevâre'yi kendisine tercih ettiği gerekçesiyle kınar²⁹². Daha önce en cömert ve iyi kalpli birisiyle evleneceğine dair yemin etmiş olan bu bayan, artık yardım istemek için gelenlerden bile sıkılır duruma gelmiştir. Kocasıyla baş başa geçireceği bir günün dahi özlemini çekmektedir. İşte o bu hâlet-i ruhiye içerisindeyken, birgün Hâtim'e; "Ey Ebû Seffâne, ben ve sen bizden başka kimsenin bulunmadığı bir sofrada baş başa yemek yemeğe ne dersin?" der. Hâtim bu teklifi kabul eder ve gereğini yapmasını karısına söyler. Bunun üzerine Mâviyye çadırlarını söküp, obadan uzakta piknik yapacakları bir yere kurar ve yemek hazırlığına başlar. Yemeği hazırlar, perdeleri indirir. Sofrada oturan Hâtim tam yemeğe hazırlanırken çadırın örtülerini kaldırıp oradan geçmekte olan herkesi yemeye davet eder. Hanımının bu duruma müdahalesi üzerine²⁹³ şu beyitleri söyler: (Tavîl)

وَلَا تُرِي قِدْرِي إِذَا مَا طَبَخَهَا عَلَيَّ، إِذَنْ مَا تَطْبُخِينَ حَرَامًا
وَلَكِنْ بِهَذَاكَ الْفِئَاعِ فَأَوْقِدِي بِحَزَلٍ إِذَا أَوْقَدْتَ، لَا بِضَرَامٍ²⁹⁴

"Yemek pişirdiğin zaman tenceremi gizleme. Yoksa içinde pişirdiğin haram olur bana. Tencereyi şu yüksek yerde kaynatsana! Yemeği bol olsun, kimseyi aç bırakma".

Sonra, gelenlerle beraber yiyip içerler. Aile hayatında görülmesi nadir olan bu uygulama Hâtim için olağan bir durumdur ve aile mahremiyeti bakımından da pek uygun düşmemektedir. Nitekim Hâtim'in hanımı Mâviyye, Hâtim'e kendisine verdiği baş başa yemek yeme sözünü yerine getirmediğini söyler. Hâtim ona, "Ne yapayım gönlüm bana itaat etmiyor, övülmeği çok istiyor. Cömertlik benim kaderime yazılmış" diye cevap verir²⁹⁵.

Yukarıda tasvir etmeye çalıştığımız minval üzere aile hayatını sürdüren Mâviyye

²⁹² *Dîvân* ('Âdil), s. 157.

²⁹³ *Tehzîbu Târîhi Dimaşk*, III, 426-427; *Muhtasarı Târîhi Dimaşk*, VI, 140; *es-Sîre* (İbn Keşîr), I, 111; *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, II, 214.

²⁹⁴ *Dîvân* ('Âdil), s. 164; *Tehzîbu Târîhi Dimaşk*, III, 427; *Muhtasarı Târîhi Dimaşk*, VI, 140; *es-Sîre* (İbn Keşîr), I, 111; *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, II, 214.

²⁹⁵ *Tehzîbu Târîhi Dimaşk*, III, 427; t, VI, 140; *es-Sîre* (İbn Keşîr), I, 111; *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, II, 214.

mutluz bir yaşam içindedir. Durum böyleyken bu güzel ve asil hanıma Hâtım'ın amca oğlu Mâlik; Hâtım'ın elinde avucunda bulunan malını yok ettiğini elinde olmayanı da tekeffül ettiğini (üstlendiğini), ölünce ailesini çoluk çocuğunu kavmine muhtaç bir hâlde sefil ve perişan bırakacağını, böyle bir adamla nasıl evli kalabildiğini, kendisinin şefkatli bir öğüt verici olduğunu, onu (Mâviyye) derinden sevdiğini, kendisinin Hâtım'den daha çok mala sahip bulunduğunu, durumunun daha iyi olduğunu, eğer kocasını boşarsa onunla evleneceğini ve onun kendisiyle bolluk içinde rahat bir hayat yaşayacağını devamlı bir şekilde telkin eder. Nihayet Mâviyye Hâtım'ı boşar²⁹⁶. Câhiliyye döneminde bazı kadınlar kocalarını boşarlardı. Bu boşama şekli hususunda daha önce bilgi verilmiştir²⁹⁷. Hâtım otağına geldiğinde otağın kapısının değiştiğini görür. Mâviyye'nin kendisini boşadığını anlar, bu duruma çok bozulur, oğlu 'Adî'ye döner ve annesinin bu düşmanca tavrı hakkında bir fikri olup olmadığını sorar. 'Adî, Mâviyye'nin kapının yönünü değiştirdiğinden başka bir şey bilmediğini söyler²⁹⁸. Bunun üzerine Hâtım, çok fazla üzülür. Hanımını ikna edici bir yol bulamaz, vadiye gider ve otağını oraya kurar²⁹⁹.

Bu ayrılıktan sonra Mâviyye'nin Hâtım ile bir daha birleşip birleşmediği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız gibi onun bundan sonraki hayatı ile ilgili, ondan ayrıldığı günlerde Hâtım'ın misafirlerinin onun ayrıldığını bilmeden Mâviyye'nin evine (çadırına) gelişleri ve bu hususla ilgili (bu konuda ileride bilgi verilecektir) malûmattan başka bir bilgiye ulaşamadık.

1.3.5. Hâtım Hakkındaki Çeşitli Menkubeler

Câhiliyye Dönemi'nde yaygın olan âdetlerden birisi de çeşitli saiklerle kabile ve fertlerin birbirilerine karşı övünmeleridir (mufâhare-mumâcade³⁰⁰). Bu yarış daha çok herhangi bir hadiseden sonra ve halkın toplandığı panayırarda olurdu. Özetle anlatacağımız mufâhare de bunlardan birisi olup kahramanları, ez-Zubeyr b. Bekkâr'a³⁰¹ göre,

²⁹⁶ *el-Muvaffakiyyât*, s. 430; *el-Eğâni*, XVII, 384-385; *Zeylu'l-Emâli*, s. 153; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 111; *A'lâmu'n-Nisâ*, V, 17; *Kışâsu'l-'Arab*, I, 169.

²⁹⁷ Bkz. burada, s. 17-18.

²⁹⁸ *el-Eğâni*, XVII, 385; *Zeylu'l-Emâli*, s. 153; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 111.

²⁹⁹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 431; *el-Eğâni*, XVII, 385; *Zeylu'l-Emâli*, s. 153; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 111; *A'lâmu'n-Nisâ*, V, 17; *Kışâsu'l-'Arab*, I, 169.

³⁰⁰ *Lisânu'l-'Arab*, X, 198 (f-h-r), XIII, 28 (m-c-d).

³⁰¹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 403.

Kindî b. Hâriş b. Le'm, el-İşfahânî'ye³⁰² göre ise Sa'd b. Hâriş b. Le'mdir. Biz bu kişinin Sa'd b. Hâriş b. Le'm olduğu kanaatindeyiz. Bu kanaatimizi *el-Muvaffakiyyât* nâşirinin, kitabın diğer nüshasında Sa'd b. Hâriş olduğunu bildirmesi de kuvvetlendirmektedir³⁰³. Câhiliyye Dönemi'nde tüccarlar, kendi memleketleri dışında bir yerden diğer bir yere giderlerken muayyen bir miktar geçiş ücreti öderlerdi. Tayy ve Hîre bölgesinin yol geçti ücretinin dörtte birini, Hîre hükümdarı Nu'mân b. Munzir, Sa'd b. Hâriş b. Le'm'in kızının kendi yanında olması nedeniyle akrabalıklarından dolayı Benû Le'm'e bırakmıştı³⁰⁴. Mekke tüccarlarından Hakem b. el-'Âş b. Umeyye b. 'Abdişems el-Kureşî (öl. 32/652), ticaret malı ile Hîre panayırına giderken Tayy bölgesinden geçmek için Hâtim et-Tâ'î'den kendisini Hîre'ye ulaşıncaya kadar himaye etmesini ister. Hâtim bu isteği kabul edip amcası oğlu Milhân b. Hâriş b. el-Haşrec ile birlikte Hakem'e refakat ederler. Yolda Sa'd'a uğrarlar. Onun yanında aşiretinden bir cemaat da bulunmaktadır. Sa'd, beraberindekinin kim olduğunu sorar. Hâtim'den himayesine aldığı bir kişi olduğunu öğrenince, bizim memleketimizde bize karşı birisini himaye mi ediyorsun, der. Bunun üzerine Hâtim kendisinin Sa'd'ın amcalarının oğlu olduğunu ve bu nedenle emanına dokunulmamasına başkasından daha çok hakkı olduğunu bildirir. Daha önce 'Âmir b. Cuveyn'e yapıldığı gibi³⁰⁵ Hâtim'in nüfuzunu ayaklar altına almak, şerefini lekelemek isterler ve saldırırlar. Sa'd, Hâtim'e yönelir, Hâtim kılıcı ile Sa'd'ın burnunun uç kısmını koparır, sonra araya girerler ve Hâtim şöyle der: (Tavîl)

وَدِدْتُ وَيَّتِ اللَّهِ لَوْ أَنَّ أَفْهَ هَوَاءَ، فَمَا مَتَ الْمُخَاطُ عَنِ الْعَظْمِ³⁰⁶

“Allah'ın evine yemin olsun ki, eğer Sa'd'ın burnu (burnunun tamamı) kopsaydı (uçsaydı) sevinecektim. Ne var ki (uçan, kopan kısım) kemiğe bitişen yerini ileri geçmedi.”

Bunun üzerine, Sa'd ve yanındakiler, Hâtim'e Hîre panayırında aralarında şeref mücadelesi yapacaklarını bildirip kendilerine ait dokuz atı Kelb kabilesinden birine rehin olarak bırakırlar. Hâtim de kendi atını bırakır. Hîre'ye varırlar. Hâtim, Hîre'de oturan ve oranın zenginlerinden olan amcazâdesi Mâlik b. Cebbâr'a gider, durumu anlatır, yardım ister ve şu beyitleri söyler: (Basît)

³⁰² *el-Eğânî*, XVII, 369.

³⁰³ *el-Muvaffakiyyât*, s. 403 (dipnot, 3).

³⁰⁴ *el-Muvaffakiyyât*, s. 403; *el-Eğânî*, XVII, 369.

³⁰⁵ Bkz. *el-Eğânî*, XIV, 73.

³⁰⁶ *Divân* ('Âdil), s. 274; *Divân* (Kerem el-Bustânî), s. 88; *Divân* (Dâru Şâdır), s. 88; *el-Muvaffakiyyât*, s. 404; *el-Eğânî*, XVII, 370.

يامال، إحدَى خطوبِ الدَّهْرِ قد طَرَقَتْ
يامال، ما أَلْتُمُ عنها بِرَحْزاح
من بَيْنِ غَمَرٍ فَخْضَانُهُ وَضَحْضاح³⁰⁷

“Ey Mâlik! Büyük hadiselerden biri geceleyin başımıza gelmiştir. Mâlik! Siz de ondan uzaklaşmış değilsiniz. Ey Mâlik! Hiç şüphesiz çok ve az arasından ölüm havuzu gelmiştir ve biz de ona dalmışızdır.”

Mâlik, kendisine yardımda bulunamayacağını bildirir. Bundan sonra Hâtim, aralarında bir soğukluk bulunan amcazâdesi Vehm b. ‘Amr’a gider. Böyle beklenmedik bir zamanda kendisine gelmesine şaşırان Vehm, Hâtim’e geliş sebebini sorar. Hâtim kendisi ve onun adına bahse girdiğini bildirir. Vehm, onu çok iyi karşılar ve kendisine yediyüz devesinin bulunduğunu, onlar bitinceye kadar istediği miktarda alabileceğini bildirir. Hâtim şöyle der: (Tavîl)

أَلَا أَبْلَغَا وَهْمَ بَنِ عَمْرِو رِسَالَةٍ
فَإِنَّكَ أَلْتِ الْمَرْءَ بِالْخَيْرِ أَجْدَرُ
رَأَيْتَكَ أَذْنَى مِنْ أَنْاسٍ قَرَابَةٍ
وَعَيْتَكَ مِنْهُمْ كُنْتَ أَحَبُّ وَأَقْصَرُ
إِذَا مَا أَتَى يَوْمٌ يُفَرِّقُ بَيْنَنَا
بِمَوْتٍ، فَكُنْ يَا وَهْمُ ذُو يَتَأَخَّرُ³⁰⁸

“Vehm b. ‘Amr’a bir mesaj iletiniz! Hiç şüphesiz sen iyiliğe daha layık olan bir kişisin. Seni insanların (bana) en yakını olarak gördüm. Halbuki ben, senin dışında onlara ihsanda bulunup yardım ediyordum. Ölümle aramızı ayıran bir gün geldiğinde, ey Vehm, Sen geri kalan kişi ol!”

Soy kütüğü ‘Amr b. el-Gavṣ’da Hâtim ile birleşen İyâs b. Kabiṣa et-Tâ’î³⁰⁹, Hîre eşrafından olup nüfuz sahibi ve Hîre hükümdarlığında gözü olan birisiydi. Bunun için Nu’mân b. Munzir ile rekabet etmekteydi. Benû Le’m’in Nu’mân’a yakınlığı nedeniyle onların bu bahsi kazanmaları siyasî yönden Nu’mân’a prestij sağlayacaktı. Bu, İyâs’ın aleyhine olacak bir durum arz ediyordu. Bu nedenle o, Nu’mân’ın Benû Le’m’e kuvvet ve destek sağlayacağından endişe ediyordu. İyâs, Tayy kabilesinden kendine bağlı olanları topladı ve onlara amcazadelerinin durumunu anlattı. Onları, malları, yiyecekleri ve başka yollarla Hâtim’e destek olma ve yardımda bulunma yarışına soktu³¹⁰. Hâtim’in İyâs’ın faaliyetlerinden haberi yoktu. İyâs yandaşlarına Benû Le’m’in ‘Âmir b.

³⁰⁷ *Divân* (‘Âdil), s. 243-244; *Divân* (Kımeṣḥa), s. 27; *Divân* (et-Ṭabbâ’), s. 24-25; *Divân* (Ahmed Reşâd), s. 12; *Divân* (‘Abbâs İbrâhîm), s. 19.

³⁰⁸ *Divân* (‘Âdil), s. 259; *Divân* (Kerem el-Bustânî), s. 61; *Divân* (Dâru Şâdir), s. 61; *Divân* (et-Ṭabbâ’), s. 53-54; *Divân* (Ahmed Reşâd), s. 30; *Divân* (‘Abbâs İbrâhîm), s. 31.

³⁰⁹ *Cemheretu Ensâbi’l-‘Arab*, s. 371.

³¹⁰ *Hâtem et-Tâ’î* (el-‘Afnân), s. 88.

Cuveyn'e yaptıkları gibi amcazadeleri Hâtim'e de yapmak istediklerini söylüyor ve onları yardıma çağırıyordu. Onlardan biri yüz deve, diğeri donanımlı ve binicisi bulunan on at veriyor, birbaşkası da panayırdaki bütün yiyecek ve içecekleri (içki) üstleniyordu. İyâs ise hepsinin verdiği kadarını vereceğini vaat ediyordu. Buna rağmen Nu'mân'ın Benû Le'm'e desteğinden endişe etmekteydi. İşte bu nedenle İyâs, Nu'mân'a gider ve onları desteklememesini, aksi hâlde şiddetli çarpışmaların olacağını ve vadinin kan akacağını söyler. Nu'mân, onun sözleri ve yüzünün renginden işin ciddiyetini anlar, onu sâkinleştirmeye çalışır. Meseleyi halledeceğini bildirir. Sa'd ve arkadaşlarına adam gönderip amcazadeleri Hâtim'e iyi bakmalarını ve onu razı etmelerini ister. Kendisinin onlara destek olmayacağını söyler. Bunun üzerine Benû Le'm Hâtim'e gelir, bu bahisten vaz geçmesi hâlinde, kendilerinin de Sa'd'ın burnunun diyetinden vaz geçeceklerini teklif ederler. Hâtim bunu kabul etmez. Rehin bıraktıkları atları ister. Onlar buna razı olurlar. Hâtim atları keser, panayırdaki insanlara yedirir ve onlara içki ikram eder³¹¹. Böylece Hâtim, bu üstünlük yarışından galip çıkmış olur.

Hâtim arkadaşlarından bir grupla dolaşırken ıssız bir yerde 'Amr b. Evs b. Tarîf b. Musennâ b. 'Abdillâh b. Yeşcub b. 'Abdivudd'e rastlarlar. Onu öldürmeyi düşünürler. Evs b. Hârîse b. Le'm, kendilerine adamı öldürmede acele etmemelerini, sabahladıklarında eğer kendilerini insanlar kuşatıp 'Amr b. Evs'i almak isterlerse onlarla pazarlık yapmaları gerektiğini, eğer kimseyi göremezlerse o zaman onu öldürmelerini söyler. Dediklerini yaparlar. Sabah olunca insanlar bunların etrafında toplanır ve 'Amr'ı almak isterler. Onlar da onu, onlara istediklerine (mal, para vs.) karşılık verirler³¹² ve Hâtim bu konuyla ilgili olarak şu beyitleri söyler: (Basîf)

عَمْرُو بْنُ أَوْسٍ إِذَا أَشْيَاعُهُ غَضِبُوا فَأَحْرَزُوهُ بِلَاغَرِّمْ وَلَا عَارٍ
إِنْ بَنِي عَبْدِ وَدٍّ كَلَّمَا وَقَعَتْ إِحْدَى الْهَنَاتِ أَتَوْهَا غَيْرَ أَغْمَارٍ³¹³

“ Kızsalar bile 'Amr b. Evs'in kavmi; herhangi bir zarar vermeksizin ve onu ayıplamaksızın yine de kendisini sınımsız korurlar. Şüphesiz her ne zaman 'Abdi Vudd oğullarının başına bir musibet gelirse, onlar o belanın üzerine aldırmandan yürürler.”

³¹¹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 404-405; *el-Eğânî*, XVII, 370-371; ayrıca bu mufâhare için bkz. *el-Muvaffakiyyât*, s. 403-408; *el-Eğânî*, XVII, 369-373; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 101-103; *Kıssaşu'l-'Arab*, III, 100-102; *Hâtem et-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 85-91; *Hâtem et-Tâ'i*, s. 88-92.

³¹² *el-Eğânî*, XVII, 373; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 103-104.

³¹³ *Divân* ('Âdil), s. 258; *Divân* ('Abdurrahîm), s. 98; *Divân* (et-Tabbâ'), s. 59.

Bir ihtiyacını gidermek için seyahate çıkan Hâtim, 'Anze³¹⁴ bölgesine geldiğinde 'Anezelilerin elinde bulunan bir esir kendisine; ey Ebû Seffâne, esâret bağları, bit ve kehle beni yedi bitirdi, diyerek seslenir. Hâtim, yazıklar olsun, der. Kendi memleketinde olmadığını, yanında hiçbir şeyinin bulunmadığını ve esirin adını yüceltmesinin kendisini üzdüğünü bildirir. Sonra 'Anezelilerle esir hakkında pazarlığa oturur. Onlardan onu satın alır. Fidyeye bedeli ödeninceye kadar kendisini esirin yerine fidye olarak alıkoymalarını ve onu serbest bırakmalarını teklif eder. Kabul ederler. Daha sonra onlara fidyeyi öder ve serbest kalır³¹⁵.

1.3.6. Hâtim'in Ölümü ve Ölüm Tarihi

Onun neden ve nasıl öldüğü hususunda elimizdeki kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Bu nedenle ölüm sebebini bilemiyoruz. Ancak bize göre o normal olarak eceli ile ölmüştür. Zira eğer herhangi bir çatışma veya buna benzer bir sebeple ölmüş olsaydı, her hâlde bu durum kaynaklarda yer alırdı. Hâtim'in ölümü anında oğluna nasihat ederek kendisini üç huya alıştırdığını, bunların komşu kadınları baştan çikarmama, emanete hıyanet etmeme ve hiç kimseye kötülük yapmama olduğunu bildirir³¹⁶.

Hâtim'in doğum tarihinin tespitinde karşılaştığımız güçlüklerle ölüm tarihi konusunda da karşılaşmaktayız. Nitekim ölüm tarihini yazan kaynakların verdikleri bilgiler birbiriyle örtüşmediği gibi verdikleri tarihler arasında önemli farklar vardır. ez-Zirikli, Hâtim hakkında bilgi verirken müelliflerin onun ölüm tarihini Peygamber'in doğumundan sekiz yıl sonra diye bildirdiklerini ileri sürmekte ancak isim vermemektedir. Ona göre Hâtim, Hicret'ten önce 44 ve M. 578 tarihinde ölmüştür³¹⁷. Süleyman Tülücü de aynı tarihi vermekte ancak bu tarihin şüpheli olduğunu ifade etmektedir³¹⁸. Ebu'l-Fidâ' (öl.732/1332)'ya göre 8/630³¹⁹, İbn Nubâte (öl. 768/1366)'ye göre ise, Hâtim Resûlullah'ın doğumuna yetişmiş fakat risâletten evvel vefat etmiştir³²⁰. Buna göre o,

³¹⁴ *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 161.

³¹⁵ *eş-Şi'r*, I, 241; *el-Mehâsin ve'l-Mesâvi*, s. 189-190; *el-Eğânî*, XVII, 390; *Simâru'l-Kulûb*, s. 76; *Bulûgu'l-Ereb*, I, 73; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 115.

³¹⁶ *Tehzîbu Târihi Dimaşk*, III, 431; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 143; *es-Sîre* (İbn Keşîr), I, 114; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 217; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 123.

³¹⁷ *el-A'lâm*, II, 151.

³¹⁸ Tülücü, Süleyman, "Hâtim et-Tâ'î", *DİA*, XVI, 472.

³¹⁹ *el-Muhtaşar fî Ahbâri'l-Beşer*, I, 148.

³²⁰ *Serhu'l-Uyûn*, s. 112.

M. 610 tarihinden önce ölmüş olmalıdır. Hâtîm'in dîvânı üzerinde uzun yıllar çalışıp onu şerh ve tahkik eden 'Âdil Süleymân Cemâl da bu görüşü benimsemekte ve delil olarak ta, Hâtîm hakkında bilgi veren müelliflerin onun Hz. Peygamber'in bi'setine ulaştığına dair herhangi bir haber aktarmamalarını ve Nu'mân b. Munzir döneminden sonra onunla ilgili bir haber bulunmadığını söylemektedir³²¹. C. Van Arendonk'un Hâtîm'in M. VII. yüzyılın başlangıcına kadar yaşadığını³²² bildirmesi de bu görüşü desteklemektedir. Şairimizin 8/630'a kadar yaşamış olma ihtimali kanaatimize göre çok zayıftır. Nitekim çocukları Seffâne ve 'Adî'nin İslâmı kabul ediş tarihlerine rastlayan bu zamanda, özellikle Seffâne'nin babasının ölmüş olduğunu bildirip ne zaman öldüğünü bildirmemesi hatta kısa bir müddet önce öldüğünü dahi ihsas ettirmemiş olması bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Onun M. 578'de öldüğü hasusu ise bizce hiç mümkün değildir. Zira onun Hîre hükümdarı Nu'mân b. Munzir ile görüştüğü kesindir. Nu'mân ise M. 580-602 yılları arasında Hîre'yi yönetmiştir. Louis Cheikho (Luvîs Şeyho), Hâtîm'in M. 605'de öldüğünü bildirmekte³²³ ancak bu tarihlendirmeyi neye dayandığını izah etmemektedir. Muhtemelen, müellifi bu kanaate götüren şey, Nu'mân'ın 602'de ölümünden sonraki döneme ait Hâtîm ile ilgili bir habere rastlayamayışı ve onun Peygamber'in bi'setine kavuşamamış olmasıdır. Diğer taraftan, Hâtîm'in eşi Nevâre'nin onun ölümünden sonra evlenip bir çok çocuk sahibi olması ve bunlardan birinin Peygambere kavuşup beşyüz kişi ile cihad için Hz. Ebû Bekr'e gelmesi de³²⁴ bu görüşü kuvvetlendiren bir husustur. Son dönem müelliflerinden birçoğu da bu tarihi vermektedirler³²⁵. 'Omer Ferrûh ise Hâtîm'in yaklaşık altmış sene yaşadığını ve M. 607'de öldüğünü bildirmektedir³²⁶. Kanaatimize göre Hâtîm'in M.600-610 yılları arasında ölmüş olması hususunda şüphe yoktur. Onun ölüm yılını kesin olarak belirleme noktasında ise bize en doğru gelen tarih M. 605'tir.

Şairimizin kabri ise, Tayy bölgesinin Hâil vadisinde bulunan ve "'Uvârid"³²⁷ da-

³²¹ *Divân* ('Âdil), s. 101.

³²² Arendonk, C. Van, "Hâtîm Tâ'î", *İA*, VI, 371.

³²³ *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 98.

³²⁴ *Divân* ('Âdil), s. 101.

³²⁵ *Divân* (Kerem el-Bustânî), s. 5; *Divân* (Dâru Şâdir), s. 5; *el-Mecânî'l-Hâdisê*, I, 297; Fâriq, K. A., a.g.m., *Studies in Islam*, VI (1968), s. 26; *Hâtem et-Tâ'î*, s. 84.

³²⁶ *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî* ('Omer Ferrûh), I, 187.

³²⁷ *el-Mes'ûdî*, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 162; *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 164-165; *Hızâne*, III, 76; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 134; *el-Mufaşşal*, IX, 812.

ğının üzerinde “Tunğa³²⁸” denen bir yerdedir. Hâtîm’in kabrinin yanında insanlara yemek sunulan tencerelerden büyük bir tane olduğu, kabrin sağ ve sol taraflarında ağıt yakan kadınlara benzeyen dağınık saçlı, beyaz ve güzel cariyeleri andıran dört tane taşın bulunduğu ve bunlardan geceleri sesler çıktığı rivayet edilmektedir³²⁹. Yeri gemişken hemen hemen bütün kaynaklarda yer verilip nakledilen ve Mufîd Muḥammed Kûmeyḥa’ya göre İslâm’dan önceki Arap aklınca kabul gören, Hâtîm’in kabrinin başında yaşadığı belirtilen ve bir hurafe denebilecek bir menkıbeden de³³⁰ kısaca bahsetmenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

‘Abdu’l-Kays kabilesinden³³¹ kendisine Ebu’l-Ḥayberî denen bir adam kabilesinden bir grup insanla birlikte Tunga’da Hâtîm’in kabrinin yanında konaklarlar. Ebu’l-Ḥayberî gece boyunca “Ya Ebû Ca’d misafirlerini ağırla!” diyerek kabirdeki Hâtîm’e seslenir. Arkadaşları onu ayıplayarak ölmüş, kemikleri bile çürümüş bir adamdan istemiş olduğu şeyin imkânsızlığına dikkat çekerler. O ise; Tayyîlilerin Hâtîm’in kabrinin yanbaşında konaklayan herkesi ağırladığını iddia ettiklerini, söyler. Bir müddet sonra uykuya dalan Ebu’l-Ḥayberî, seher vaktinde yatağından fırlar kabileyi uyandırır, rüyasında Hâtîm’i gördüğünü, onun elinde bir kılıçla kabrinden çıktığını, kendisinin gözleri önünde devesini boğazladığını söyler. Arkadaşları kendisini yalanlayınca, yemin eder. Nihayet onlar onun devesine baktıklarında devenin kesilmiş olduğunu ve hareket etmediğini görürler. Hâtîm’in kendilerine ziyafet verdiğini söyleyerek devenin etini yerler, kalanını da alıp yollarına devam ederler. Bir müddet gittikten sonra yedeğinde siyah cins bir deve ile devesi üzerinde kendilerine doğru gelen ‘Adî b. Hâtîm’i görürler. Karşılaştıklarında, ‘Adî onlara, hangisinin Ebu’l-Ḥayberî olduğunu sorar. Arkadaşları onu gösterirler. ‘Adî, babasını rüyasında gördüğünü, onun kendisine Ebu’l-Ḥayberî’nin kötü konuştuğunu ve Hâtîm’in de onun devesini kesip arkadaşlarına ziyafet verdiğini ve bu hususta şu beyitleri kendisi (‘Adî) ezberleyinceye kadar tekrar ettiğini ve Ebu’l-Ḥayberî’ye bu cins deveyi vermesini emrettiğini, söyleyerek ona, al bu deveyi, der. O da alır, ona biner ve gider. Hâtîm’in, oğlu ‘Adî’ye rüyasında söylediği belirtilen beyitler şunlardır: (Muteḳârib)

³²⁸ *Mu‘cemu’l-Buldân*, II, 50.

³²⁹ *el-Mes‘ûdî, Murûcu’z-Zeheb*, II, 162; ayrıca bkz. *el-Muvaffakiyyât*, s. 408; *el-Eğânî*, XVII, 374.

³³⁰ *Divân* (Kûmeyḥa), s. 10.

³³¹ *es-Sîre* (İbn Keşîr), I, 115; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, II, 217; *Kıssaşu’l-Arab*, IV, 380.

أَبَا خَيْرِي وَأَنْتَ امْرُؤٌ حَسَدُ الْعَشِيرَةِ شَتَامُهَا
فَمَازَا أَرَدْتَ إِلَى رَمَّةٍ بِدَاوِيَّةٍ صَخْبِ هَامُهَا
تُبَغِّي أَذَاهَا وَإِعْصَارَهَا وَحَزْلَكَ غَوْتِ وَأَنْعَامُهَا
وَأَنَا لَطُغْمُ أَضْيَافِنَا مِنْ الْكُومِ بِالسَّيْفِ نَعَامُهَا³³²

“Ey Ebu'l-Hayberî! Sen, öyle birisin ki, akrabaların çok hasetçi ve sövüşkendir.

Sen çevresi ıssız çölde, baykuşu çıkırtkan olan (sahibi ölmüş) çürümüş bir kemikten ne istedin? Çevrende Gavs kabilesi ve davarları dururken, o kabirdekine eziyet edip sıkıntıya sokmak mı istedin? Biz misafirlerimizi doyururuz. Kesmek için develerden (semizlerini) seçeriz.”

Bu kıssa, her ne kadar Hâtim'den bahseden kaynakların hemen hemen tümüne yakınında, bir kısım farklarla nakledilmekteyse de bizce abartılmış hatta uydurulmuş bir hikâyedir. Hâtim'in divânını tahkik ve neşreden birçok kimse de böyle bir olayın yaşanmadığı kanaatindedir³³³. Nitekim bu kıssa ile ilgili olarak şöyle bir soru aklımıza takılmaktadır. Acaba bu hadiseyi Hâtim'in oğlu 'Adî Müslüman olduktan sonra birilerine anlatmış olabilir miydi? Bu soruya cevap ararken eş-Şerişî (öl. 619/1222)'nin “Hâtim'in oğlu 'Adî Peygamber'e kavuştu, ondan hadis rivayet etti ve arkadaşlarına bu olayı (Hayberîyye olayı) Müslüman olduktan sonra anlatırdı³³⁴” diye verdiği bir bilgiye ulaştık. Müellif, bu bilgiyi nereden ve nasıl elde ettiği hususunda bir açıklamada bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda bu bilgiyi doğrulayan herhangi bir ifadeye rastlayamadık. Bu nedenle de müellifin ifadesinin doğruluğu hususunda ciddî kaygılarımız oluştu. 'Adî'yi övme bahsinde İbn Dâre el-Ğatafânî'nin Hâtim'in kabrindeyken ziyaretçilerine ikramını esirgemediğini ifade eden beyitlerinin olması da bizim bu husustaki endişemizi giderememektedir. Zira şairler methiyelerinde her zaman gerçekleri dile getirmiş olmayabilirler. İbn Dâre'nin beyitleri şunlardır: (Tavîl)

أَبُوكَ أَبُو سَفَاةِ الْخَيْرِ لَمْ يَزَلْ لَدُنْ شَبِّ حَتَّى مَاتَ، فِي الْخَيْرِ رَاغِبَا
بِهِ تُضْرَبُ الْأَمْثَالُ فِي النَّاسِ مَيِّتَا وَكَانَ لَهُ، إِذْ كَانَ حَيًّا، مُصَاحِبَا

³³² *Divân* ('Âdil), s. 166-169; *el-Muvaḥḥaḥiyyât*, s. 408-411; *eş-Şi'r*, I, 249 vd.; *el-'İkd*, I, 289-290; *el-Eğânî*, XVII, 373-375; *Zeylu'l-Emâlî*, s.165; *el-Mes'ûdî*, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 162-163; *Tehzîbu Târihi Dimaşk*, III, 431-432; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 143-144; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 217; *es-Sîre* (İbn Keşîr), I, 113-114; *Kıssaşu'l-'Arab*, IV, 380-381; *el-Mufaşşal*, IX, 815.

³³³ Meselâ, bkz. *Divân* (Kumeyha), s. 10.

³³⁴ *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*, V, 173.

قَرَى قَبْرَهُ الْأَضْيَافَ إِذْ تَرَكُوا بِهِ وَلَمْ يَقْرِ قَبْرَ قَبْلَهُ قَطُّ رَاكِبًا³³⁵

Bu beyitlerde İbn Dâre, 'Adî'ye seslenerek, babasının gençlik döneminden ölümüne kadar hayatını hayır faaliyetlerinde geçirdiğini ve bu yüzden adının insanlar arasında şöhret bulduğunu, hatta darb-ı mesellere bile konu olduğunu söyler. Daha önce hiç kiseye nasip olmamış bir özelliğe de sahip olduğunu ve bu özelliğinin de, kabrini ziyarete gelenlere, ziyafet vermek olduğunu, bildirir. Nitekim ez-Zubeyr b. Bekkâr, Hayberîyye olayını anlatıp, bu hadise ile ilgili Hâtim'e nispet edilen beyitleri zikrettikten sonra bazı yorumlarda bulunmaktadır. Ona göre; Araplar aklın ve mantığın hemen hemen hiç kabul edemeyeceği, ancak kendilerince doğru addettikleri şeyleri konuşurlar, şiirlerinde dillendirirler ve delil olarak kullanırlar³³⁶. Kanaatimizce bu değerlendirme gayet yerinde ve hadiseye uygun bir görüştür.

1.4. ŞAHSİYETİ

Enaniyetten uzak, insanî bir karaktere sahip olan Hâtim, faziletli bir kişiydi. Şahsiyeti üstün meziyetlerle oluşmuştu. O kabilesinin konuşan bir dili (sözcüsü) olarak kalmamış; keskin bir kılıcı ve muzaffer bir kahramanı olmuştu³³⁷. O son derece cömert ve aynı zamanda şairdi. Şiiri de cömertliğine benzerdi. Nereye gidip konaklarsa orası herkes tarafından bilinirdi. Zafer kendisi ile beraberdi³³⁸. Savaşta yener, ganimet elde eder, yağma yapar, istediğinde verir, ok yarışmasında daima kazanır, esir aldığında salıverirdi³³⁹. Hemen hemen aynı bilgi, 'Uyûnu'l-Ahbâr'da³⁴⁰ İbnu'l-Kelbî'den; *el-Eğâni* ve diğer bir kısım kaynaklarda³⁴¹ ise İbnu'l-A'râbî (öl. 231/845³⁴²)'den rivayetle verilmektedir. Hâtim, annelerinin biricik oğullarını öldürmemeye yemin etmişti³⁴³. Bu onun vaz geçmediği bir ilkesiydi. Nitekim şu beyti bu durumunu açıkça ortaya koymaktadır: (Tavîl)

³³⁵ *Divân* ('Âdil), s. 170; *el-Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb*, II, 163; *Tehzîbu Târihi Dimaşk*, III, 432; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 144; *Hizâne*, III, 130; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 114; ayrıca bkz. *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*, V, 173.

³³⁶ *el-Muvaffakiyyât*, s. 411.

³³⁷ *el-Meḥâsin ve'l-Ezdâd*, s. 85.

³³⁸ *el-Muvaffakiyyât*, s. 411-412.

³³⁹ *eş-Şi'r*, I, 241; *el-Meḥâsin ve'l-Mesâvi*, s. 188.

³⁴⁰ 'Uyûnu'l-Ahbâr, I, 336.

³⁴¹ *el-Eğâni*, XVII, 366; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 139; *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 99; *el-Mecâni'l-Ḥadişe*, I, 297; ayrıca krş. *Zeylu'l-Emâlî*, II, 152.

³⁴² Asıl adı, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Ziyâd'dır. Bkz. *el-A'lâm*, VI, 365.

³⁴³ *el-Muvaffakiyyât*, s. 412; *eş-Şi'r*, I, 241; 'Uyûnu'l-Ahbâr, I, 336; *el-Eğâni*, XVII, 366; *Zeylu'l-Emâlî*, II, 152; *el-Mecâni'l-Ḥadişe*, I, 297.

أَمَاوِيَّ إِنِّي، رَبِّ وَاحِدٍ أَنَّهُ أَجَرْتُ، فَلَا قَتْلَ عَلَيْهِ وَلَا أَسْرَ³⁴⁴

“Mâviye! Ben nice annesinin biriciğini mükâfatlandırmışımdır. Ne onu öldürmüş ve ne de esir almışımdır.”

‘Adî, babasının çok suskun (konuşmayan) bir adam olduğunu ve “geride bıraktığın şey (kanaat ölçüleri içinde) sana yetiyorsa arta kalanını ver (terk et)” dediğini söylemektedir³⁴⁵. Hâtim, güzel ahlâk , cömertlik, asalet, kerem, hamiyetperverlik, iffet, ve fa gibi üstün meziyetlerin büyük ekseriyetini şahsında toplamış birisidir. O övülen, beğenilen her şeyi yapar, kınanan ve beğenilmeyen her türlü iş ve hareketten de kaçınırdı. Onu daha iyi tanıyabilmemiz için şahsiyetini oluşturan hususları bilmemiz gerekir.

1.4.1. Haricî Görünüşü, Kültür Seviyesi, Geçimi ve Maddî Durumu

Hâtim’in fizikî yapısı hakkında tatmin edici bir bilgiye ulaşamadık. Ancak oğlu ‘Adî’nin çok uzun boylu ve dolgun olduğu hatta ata bindiğinde ayaklarının yere değdiği hususundaki bilgiler³⁴⁶, bize babasının da bedenen iri yarı olduğu hususunda bir fikir vermektedir. Kanaatimizce o, aşiretinin seyyidi oluşunun da etkisiyle giyim ve kuşama dikkat eden ve dış görünüşü itibarıyla insanların beğenisi ve takdirini toplamaya çalışan birisidir. Nitekim onun yakışıklılığı ve çekiciliği, eşi Mâviyye’nin kendisine talip olan birçok kişi içerisinde, onu tercih etmesinin sebeplerinden biridir.

Onun okuma yazma bilip bilmediği konusunda bizi kesin bir neticeye ulaştıracak verilere sahip değiliz. Dîvânında da bu hususla ilgili olarak sadra şifa herhangi bir kayıt yoktur. Ancak bir beyitte üzerine yazı yazılan malzeme ve süslü yazıdan bahsedilmektedir: (Tavîl)

أَتَعْرِفُ أَطْلَالَ وَتَوَيَّأَ مُهْدَمًا كَحَطِّكَ فِي رَقٍّ كِتَابًا مُتَمِّمًا³⁴⁷

“İnce ve süslü yazılarla işlenmiş bir ceylân derisine benzeyen şu enkaz kalıntısı ve sellerden muhafaza olunmak üzere çadırın etrafında kazılmış ve bugün yıkılmış olan arkları (kanalları) tanıyabiliyor musun?”

Bu beyitte geçen رَقٍّ kelimesi üzerine yazı yazılan ince deri, مُتَمِّمًا ise süslenmiş anlamına gelmektedir. Nâşiruddîn el-Esed, beyte hem “Câhiliyye Dönemi’nde Yazı Malzemeleri” ve hem de “Câhiliyye Dönemi’nde Yazı Özellikleri” başlıkları altında

³⁴⁴ Dîvân (‘Âdil), s. 201; el-Muvaffakiyyât, s. 412.

³⁴⁵ eş-Şi’r, I, 242; ‘Uyûnu l-‘Ahbâr, II, 178; Şu ‘arâ’u’n-Naşrâniyye, I, 123.

³⁴⁶ el-Muḥabber, s. 233; el-Me’ârif, s. 313.

³⁴⁷ Dîvân (‘Âdil), s. 220.

yer vermekte ve zımnen de olsa Hâtim'in okuma yazma bildiğini ima etmeye çalışmaktadır³⁴⁸. Bu bilgiler az da olsa bize onun okuma yazma bildiği hakkında bir fikir vermekte ise de bu hususta kesin bir kanaat belirtemiyoruz. Şiirlerindeki muhtevaya baktığımızda onun bilgili, görgülü birisi olduğunu, görüş ve kararlılık sahibi, başkalarına önderlik eden krallar, reisler ve önde gelen kişiler yanında hatırının sayıldığı görürüz. Tarihî, siyasî ve dinî bazı bilgilerden ve hakikatlerden haberdar bulunduğunu da şiirlerine yansıtmaktadır. İktidarın kendisiyle tamam olup korunduğu tedbir (organizasyon) gücüne tamamen sahip ve emri yerine getirilen bir kişiydi. Onun *“أَسْتَيْ لَمْ تَعُوْدَ الْمَجْمَرُ”* “Hanımefendi! Ben cildi kuru bir bedevîyim. Rahat ve hoş nimete alışık değilim³⁴⁹” *لَوْ غَيْرُ* “ذَاتِ سِوَارٍ لَطَمْتِي” Keşke bilezik sahibi birinden (bayandan) başkası bana tokat atsaydı (keşke bana tokat atan bilezikli biri olmasaydı)³⁵⁰” gibi sözlerin ilk söyleyeni oluşu ve bu sözlerin darb-ı meşel hâline gelmiş olması da onun kültürlü ve bilgili biri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Anne ve baba tarafından zengin ve oldukça cömert bir aileden gelen, kavminin reisi olan Hâtim, varlıklı birisiydi. Kabilenin diğer fertleri gibi o da deve, koyun vs. gibi hayvanlarının geliri ile yaşayıp onların etinden, sütünden ve yününden yararlanmaktaydı. Ancak reis olması hasebiyle geliri bunlarla sınırlı değildi. Zaman zaman ziyaretine gittiği kralların verdiği hediyeler onun gelirleri arasında bir yekûn teşkil etmekteydi. Bunlardan birisi de ziyaretine gittiği Hîre kralı Nu'mân'ın verdiği yüklü miktardaki çeşitli hediyelerdir³⁵¹. Diğer taraftan çarpışmalardan elde edilen ganimet mallarının dörtte birini (Mirbâ') alması³⁵² onun gelirleri içinde büyük bir yer tutmaktaydı. Maddi durumu iyi olan şairimiz, karşılık beklemeden bağışta bulunma, fakiri yedirme, yardım isteyen ihtiyacını giderme sevgisiyle bir ömür sürdü. Ona göre mal insanlığın iyiliği için harcanmalıydı. O, etrafındaki insanların yiyeceğe ihtiyacı varken, kendisinin yeryüzünde kuraklıktan ötürü ayağı yaralanmış bir devesinin yürüdüğü görülmesinden bile, utandığını bildirmektedir³⁵³. Geliri bol olan bu cömert insan, aşırı cömertliği sebebiyle

³⁴⁸ *Meşâdir*, s. 78, 101.

³⁴⁹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 417; *‘Uyûnu'l-Ahbâr*, II, 129; *el-Eğânî*, XVII, 379; *Mecma'ul-Emsâl*, I, 332.

³⁵⁰ *Zeylu'l-Emâli*, s. 187; *Mecma'ul-Emsâl*, II, 202; *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 428; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 141.

³⁵¹ *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 427; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 141; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 216; *es-Sîre (İbn Keşir)*, I, 113.

³⁵² *Divân ('Âdil)*, s. 273; *el-Muvaffakiyyât*, s. 435-437; *el-Eğânî*, VIII, 354-355; *Zeylu'l-Emâli*, s. 21-22; *Zehru'l-Âdâb*, II, 917, 1045.

³⁵³ *Divân ('Âdil)*, s. 239; *Divân (et-Tabbâ')*, s. 58.

zaman zaman geçim sıkıntısı çekerd. Nitekim onun atı ve silâhı haricindeki her şeyini dağıttığı, yanında tutmadığı rivayet edilmektedir³⁵⁴.

1.4.2. Yöneticiliği

Hâtim Tayy kabilesi seçkinlerinin en önde geleniydi. Şöhreti dört bir yana yayılmıştı. Bu nedenle o, Tayy'ın mutlak lideri olarak bilindi. Halbuki bu kabile tarihinin hiçbir döneminde bir liderlik altında toplanmadı. Zira kabilenin her kolunun bir idarecisi vardı. Nitekim İranlıların Tayy kabilesini kendi liderliklerine boyun eğdirme girişimleri, bu kabilenin her boyunun ayrı liderinin bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. İranlıların bu girişiminde Tayy'ın Henî boyunun lideri 'İyâs b. Kâbîşa, Farslara boyun eğmeyi kabul edenlerin başında yer almaktaydı. Onlara karşı merkezî mukavemeti ise Tayy'ın Sinbis boyu göstermiştir. Hâtim, Sinbis'in karşı çıkışına destek vermiştir³⁵⁵. Evs b. Sa'd, İran taraftarı Nu'mân b. Munzir'in ordusuna Tayy dağları arasında onları boyun eğdirmek için mihmandarlık yapmaktaydı³⁵⁶. Bu durumu duyan Hâtim, Evs'i kınanayan ve Sinbis'i öven şu şiiri söyledi: (Kâmil)

وَلَقَدْ بَغَىٰ بِخِلَادِ أَوْسٍ قَوْمَهُ	ذَلَّ، وَقَدْ عَلِمْتُ بِذَلِكَ سِنِيسُ
حَاشَا بَنِي عَمْرٍو بَن سِنِيسَ إِنَّهُمْ	مَنَعُوا ذِمَّارَ أَبِيهِمْ أَنْ يَدَّسُوا
وَتَوَاعَدُوا وَرَدَ الْقُرَيْيَةَ غُدُوَّةَ	وَحَلَفْتُ بِاللَّهِ الْعَزِيزِ لَنُخْبِسُ
وَاللَّهِ يَعْلَمُ لَوْ أَتَى سُلَافُهُمْ	طَرَفَ الْجَرِيضِ لَطَلَّ يَوْمَ مِشْكَسُ
كَاتِبَارِ وَالشَّمْسِ الَّتِي قَالَتْ لَهَا	يِيدُ اللَّوَيْمِيسَ عَالِمًا مَا يَلْمَسُ
لَا تَطْعَمَنَّ الْمَاءَ إِنْ أُرِدَتْهُمْ	لِتَمَامِ ظِمْنِكُمْ فَفُوزُوا وَاحْلَسُوا
أَوْ ذُو الْحَصِيرِ، وَفَارِسٌ ذُو مِرَّةٍ	بَكْيَيْةَ مَنْ يُدْرِكُوهُ يُفْرَسُ
وَمُوطًا الْأَكْنَفِ غَيْرُ مُلْعَنِ	فِي الْحَيِّ مَشَاءَ إِلَيْهِ الْجَلِيسُ ³⁵⁷

“ And olsun ki; Evs, Hulâd'da kavminin zillet içerisine düşmesini arzu etmiştir. Bunu Sinbis kabilesi de bilir. (Evs) Benû 'Amr b. Sinbis'i (bu zilletten) istisna tutmuştur. Çünkü Sinbis atalarının kutsal saydığı şeyleri Evs'in kirletmesine mani olmuştur. Onlar kuşluk vakti Kureyye'ye³⁵⁸ su almak üzere sözleşmişlerdir. (Ama) ben, o çok (kıymetli) güçlü olan Allah'a (bu işe) engel olacağımıza dair and içmişimdir. Allah biliyor

³⁵⁴ *el-İkd*, I, 288; *Nihâyetu'l-Ereb*, III, 208.

³⁵⁵ *Hâtem et-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 42.

³⁵⁶ *el-Eğâni*, VII, 389.

³⁵⁷ *Dîvân* ('Âdil), s. 265-266; *Dîvân* (et-Tabbâ'), s. 63-64.

³⁵⁸ Şimdiki Hâ'il şehrinin doğu kısmında bir yer. Bkz. *Hâtem et-Tâ'i* (el-'Afnân), s. 43.

ki, onların geçmişleri (ataları), ölüm hırıltısı içerisinde gelecek olsalardı elbette o gün çok kötü bir gün olurdu. (Bu geliş) ne tuttuğunu bilen küçücük çocuğun elinde, kendisine bir şeyler söyleyen ateş ve güneş gibi olur. Susuzluğumuzun tamam olması için eğer onlar suya gelir de, bu işi başarır ve bunun için bir yerde konaklarsa (onların) su elde edeceklerini sanma! veya Zu'l-Haşîr (Sinbis'ten bir adam) ve şiddet ve kuvvet sahibi bir binici kendilerine yetişen birisine bir ordu ile (gelirler) parçalanırlar (paramparça edilirler). Kabile içerisinde lânetlenmeyen güzel huylu birisine meclis elbette yönelip gider".

Hâtim, yaygın olan kanaatin aksine Tayy'ın mutlak lideri değil, o kabilenin boy-larından birinin lideridir. Ancak durumun böyle oluşu onun şan ve şöhretinden herhangi bir şey eksiltmemiştir. Zira o, şöhreti kabile ve milletin hudutlarını aşan, insanî işle-viyle evrensel bir sembol olan tarihî bir şahsiyettir. Hâtim, kavminin hem lideri, hem şa-iri, hem de yiğiti idi. Kabilesini her türlü tehlikeye karşı söylediği şiirlerle uyardığı gibi, kılıcıyla da en önde, onların hukukunu ve şerefini koruyan bir kahraman idi. Giriştiği mücadelelerden hep zaferle çıkardı³⁵⁹. Nitekim bir şiirindeki şu birkaç beyitte bu duru-munu kendisi şöyle belirtmektedir: (Tavîl)

وَعَزَّ الْقَرْيَ، أَقْرَى السَّدِيفِ الْمَرْهَدَا	أَلَمْ تَعْلَمِي أَنِّي إِذَا الضَّيْفُ نَابِي
وَمِنْ دُونِ قَوْمِي فِي الشَّدَائِدِ مَذُودَا	أَسَوْدُ سَادَاتِ الْعَثِيرَةِ عَارِفَا
وَحَقِّهِمْ حَتَّى أَكُونَ الْمُسَوْدَا	وَأَلْفَى لِأَعْرَاضِ الْعَثِيرَةِ حَافِظَا
وَمَا كُنْتُ، لَوْلَا مَا يَقُولُونَ، سَيِّدَا ³⁶⁰	يَقُولُونَ لِي: أَهْلَكْتَ مَالَكَ فَاقْتَصِدْ

"Misafir evime konuk olduğunda benim misafir yemeği olarak semiz devenin hörgücünün etinden ikram ettiğimi bilmiyor musun? (Bu sayede) bilinçli olarak kavmi-min ileri gelenlerine reis olmuşum ve en zor anlarında dahi topluluğumun (kavmimin) savunmasını yapmışımdır. (Her zaman) aşiretimin ırz ve şerefini korumuş, haklarını gö-zetmişimdir. İşte bu sayede onlara seyyid olabilmişimdir. Onlar bana 'malını bitirdin, iktisad et, derler'. Onların demeleri olmasaydı (onların dediği gibi davransaydım, iktisad etseydim) kavmime reis (seyyid) olamazdım."

O kavmini seven, işlerini yerine getiren ve ihtiyaçlarını giderendi. İçinde yemek pişirilen kazanları (tencereleri), ocakların üzerinden hiç inmezdi³⁶¹. Kabilesi herhangi bir nedenden dolayı fakirliğe ya da savunmasız bir duruma düştüğünde onların sığına-

³⁵⁹ *el-Mehâsin ve'l-Ezâd*, s.85; '*Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 336; *eş-Şi'r*, I, 241; *Zeylu'l-Emâlî*, s. 152; *el-Egânî*, XVII, 366.

³⁶⁰ *Dîvân* ('Âdil), s. 218.

³⁶¹ *el-Muvaffakiyyât*, s. 412; *eş-Şi'r*, I, 241.

cak yeri olduğu gibi kabilesinden olmayanların da sığınağı idi. Kavmine öyle düşküncü ki, şiddetli kış mevsiminde toprağın dahi soğuktan kavrulduğu zamanlarda onun ateşi, uzaktan herkesin görebileceği bir şekilde, sürekli yanmaktaydı. Bu ateş muhtaçların görüp gelebilmeleri için sürekli yakılmaktaydı. O bu durumu şu beyitleriyle dile getirmektedir: (Tavîl)

وَمَا تُشْكِي قَدْرِي إِذَا النَّاسُ أَفْخَلُوا	أُوتِفُّهَا طَوْرًا، وَطَوْرًا أَمِيرُهَا
وَأُبْرِزُ قَدْرِي بِالْفَضَاءِ، قَلِيلُهَا	يُرَى غَيْرَ مَضْنُونٍ بِهِ وَكَثِيرُهَا
وَلَيْسَ عَلَى نَارِي حِجَابٌ يَكْنُهَا	لِمُسْتَوْبِصٍ لَيْلًا، وَلَكِنْ أُنِيرُهَا
فَلَا وَأَيْكَ مَا يَظُلُّ ابْنُ جَارِي	يَطُوفُ حَوَالِي قَدْرِنَا مَا يَطُورُهَا ³⁶²

“İnsanlar (kıtık zamanlarında) açlık ve sefalet içerisindeyken (acından ölürken) benim kazanım kaynar (benim kazanım verdiğim ziyafetten şikâyet etmez). Bazan o kazanımı ocağa ben yerleştirir ve bazen da (onlara) yemekleri ben dağıtırım. O sahrada kazanımı ben açıktan kaynatırım. Böylece onun (yemeklerin) azı da çoğu da görülür. Benim ateşimin üzerinde, onu gözleyen (ondan yararlanmak isteyen) için geceleyin onu perdeleyen (örtten) bir örtü (engel) yoktur ve ben onu yakar dururum. Hayır! Babana yemin olsun ki komşumun oğlu (çocuğu) bizim kazanımımızın etrafında dolaşmaz ve ona yaklaşmaz.”

Hâtim, kavminin her davetine olumlu cevap verir, her yardıma çağırana yardım ederdi. Onun şu beyti bu durumunu izah etmektedir: (Tavîl)

وَدَاعٍ دَعَانِي دَعْوَةً فَأَجَبْتُهُمْ وَهَلْ يَدْعُ الدَّاعِينَ إِلَّا الْيَنْدَدُ³⁶³

“Herhangi bir çağırıcı (davetçi) beni davet ettiğinde ben de ona icabet ederim. Davetçileri (onların davet teklifini) ancak hakikatı kabul etmeyen güçlü cimri kimseler terk eder.”

O, seyyîd (şerîf) olanın kendi toplumu için ardından yağmur gelmeyen bir şimşek gibi olmasını ve onların beklentilerini ve ümitlerini boşa çıkarmasını kabul edemez. Nitekim bir beytinde şöyle demektedir: (Vâfir)

وَمَا مِنْ شَيْمِي شَتْمُ ابْنِ عَمِّي وَمَا أَنَا مُخْلَفٌ مَنْ يَرْجِيْنِي³⁶⁴

“Amcamın oğluna sövmek (kınamak) benim seciyem (huyum) değildir ve ben, benden bir şey bekleyene sırt çevirmiş de değilim.”

³⁶² *Divân* (‘Âdil), s. 31, 231-232.

³⁶³ *Divân* (‘Âdil), s. 250.

³⁶⁴ *Divân* (‘Âdil), s. 152; *Divân* (Dâru Şâdır), s. 90.

Hâtim, kavmini malıyla müdafaa edip zamanın hadise ve felâketlerine karşı koruduğu gibi, diliyle de onları savunmuş, haklarını korumak ve onları harekete geçirmeye teşvik etmek için kendisini ortaya koymuştur. Onun bu durumunu, Muhârib kabilesine karşı, kendilerini savunmak için kavmini teşvik etmesi açıkça göstermektedir³⁶⁵. O, kabilesinin herhangi bir gafletini, düşmanlarından bir zarar göreceklere hissettiğinde onları uyarır ve düşmana karşı uyanık olmalarını öğütlerdi³⁶⁶. Kabilesinin çeşitli kolları arasında barış ve sükûnun hâkim olmasına azamî gayret gösterirdi. Hatta Cedîle ve Su'al arasında çıkan savaşa karşı çıkmış, katılmamış ve kendisini dinlemeyen aşiretini terk edip bir müddet başka bir kabilede yaşamıştı³⁶⁷. Malını ve nefsinin kendileri için harcayan ve böylece şereflerini koruyan Hâtim'i, kabilesi hiç kimseye boyun eğmeyen, başı dik bir reis yaptı. Aşağıdaki beyitlerde şairimiz bu durumu şöyle açıklamaktadır: (Tavîl)

وَأَفَمْتُ لَا أُعْطِي مَلِكًا ظَلَامَةً وَحَوْلِي عَدِيٌّ: كَهْلُهَا وَغَرِيرُهَا
أَبَتْ لِي ذَاكُمْ أُنْرَةً تُعَايَّةً كَرِيمٌ غَنَاهَا، مُسْتَعِفٌّ فَقِيرُهَا³⁶⁸

“Etrafımda ‘Adî (kabilesi)’nin genci ve yaşlısı olduğu müddetçe, ben zalim bir krala boyun eğmemeye (fırsat vermemeye) yemin ettim. Size diyorum! Bu kabile bana karşı diretip duran Su'alî bir ailedir. Zenginleri kerim, fakirleri ise onurludur.”

Neticede o, kavmine şefkatle, iyilikle, cömertçe davranan ve onların kendisiyle gurur duydukları ve sevdikleri bir idareciydi. O da kavmiyle gurur duyar ve onları içten severdi. Böyle idareciye pek az rastlanmaktaydı.

1.4.3. İnancı

Hâtim'in dinî inancına ışık tutması bakımından kabilesinin dinî durumuna kısa da olsa bakmamızda fayda vardır. Zira onun mensubu bulunduğu kavminin inançlarından uzak olmasını düşünmek zordur. Şairimizin yaşadığı çağda Arap Yarımadasında putperestliğin yanında Yahudilik, Hristiyanlık ve Haniflik gibi semavî dinlerin etkileri görülmekte ve bu dinlerin mensupları da azımsanamıyacak ölçüdeydi. Nitekim Tayy kabilesinin yerleşim alanının Şam'a yakınlığının da etkisiyle bu kabile arasında birçok Hristiyan vardı. Bölgede Yahudî ve Hanif olanların varlığından da kuşku duyulmamalı-

³⁶⁵ *Divân* ('Âdil), s. 206-207; *Divân* (Kumeyha), s. 50.

³⁶⁶ *Divân* ('Âdil), s. 261 vd.

³⁶⁷ *el-Muvaffakiyyât*, s. 460-461.

³⁶⁸ *Divân* ('Âdil), s. 234; *Divân* (Kumeyha), s. 55; *Divân* ('Abbâs İbrâhîm), s. 24.

dır. Tayy kabilesi içerisinde “Suheyli” yıldızına tapanların varlığından da söz edilmektedir³⁶⁹. Hâtim’in bu dinler hakkında bilgi sahibi olduğu ve bir kısmı ile de ilişki içerisinde bulunduğu şüphe yoktur³⁷⁰.

Bu kabilenin putperestliğine gelince; İbnu’l-Kelbî (öl. 204/ 819), bu konuda bilgi vermekte ve onların “Fels” isimli bir puta taptıklarını³⁷¹, yine bu kabileden Cedîle’nin putlarını Esed oğullarının alması üzerine onların da bunun yerine “el-Ya’bûb” isimli bir put edindiklerini, ayrıca Ezd kabilesinin ve Tayy ve Kudâ’a kabilesine komşu olanlarının da “Bâcer (Bâcir)” isimli puta taptıklarını³⁷², bildirmektedir. Tayy kabilesinin putu Fels, Ece’ dağlarının ortasında insan heykeline benzeyen kırmızı bir burundu. Onlar ona tapar, hediyeler sunar, önünde kurbanlar keser, uygunsuz bir hareketten dolayı hayatı tehlikede olan, onun yanında emniyette olur, çaldığı sürüyle birlikte ona sığınan soyguncuya sürü bırakılır, böylece kutsal bölge çiğnenmemiş olurdu. Bekçiliğini yapan Benû Bevlân kendisine ibadete başlayan kişiydi. Onun soyundan gelen son bekçi ise Şayfî adında biriydi. İşte bu son bekçiyle ilgili olarak şöyle bir menkıbe anlatılır: Sayfî, ‘Uleym oğullarından saygın bir kişi olan Mâlik b. Kulşûm eş-Şemecî’nin komşusu Kelbli bir kadının yeni yavrulamış bir devesini çalar ve onu Fels’in avlusuna götürür. Kadın Mâlik’e gider ve Sayfî’nin devesini kaçırdığını haber verir. Mâlik mızrağını alır, çıplak bir ata biner ve onu izler, Fels’in yanında ona yetişir, komşumun devesini bırakır. Sayfî ; o artık Rabbinindir, diye cevap verir. Mâlik tekrar deveyi çözmesini ister. O ise; İlâhına hakaret mi ediyorsun, diye cevap verir. Mâlik mızrağını ona çevirir. Sayfî deveyi çözer. Mâlik deveyi alıp uzaklaşır. Bunun üzerine Şayfî Fels’in önüne gelir, Mâlik’e doğru bakar, elini kaldırır, onu işaret eder ve “ey Rab! Bak Mâlik b. Kulşûm, senin bölgene yaşlı, kaba bir deve ile hakaret etti” diyerek Fels’i onun aleyhine kışkırtır. Bu hadise olduğu gün, ‘Adî b. Hâtim, Fels’in yanında kurban kesmekte birkaç kişi de oturmuş olanlar hakkında konuşmaktaydılar. ‘Adî telaşlanır; bakın görün daha bugün onun başına neler gelecek, der. Fakat günler geçer, Mâlik’in başına hiçbir şey gelmez. Bunun üzerine ‘Adî, ona ve putların hepsine tapmaktan vazgeçer³⁷³. Tayy kabilesi put-

³⁶⁹ *Mu’cemu Kabâ’ili l-‘Arab*, II, 691.

³⁷⁰ *Divân (Kumeyha)*, s. 18.

³⁷¹ *Kitâbu l-Esnâm*, mtn., s. 37, trc., s. 52; İbn Sa’d, II, 164; el-Ğazvinî, *Âşâru l-Bilâd ve Ahbâru l-‘İbâd*, s. 74; es-Suheyli, *er-Ravdu l-Unuf*, I, 107.

³⁷² *Kitâbu l-Esnâm*, mtn., s. 39, trc., s. 53.

³⁷³ *Kitâbu l-Esnâm*, mtn., s. 37-38, trc., s. 51-52.

lara bağıllık ve ibadet etme hususunda en fazla gevşek davranan kabilelerden biriydi³⁷⁴. Nitekim yukarıdaki olay da bu görüşün doğruluğunu kuvvetlendirmektedir. Bu kabile, dinî inanç ve kanaat bakımından hiç de homojen bir yapıya sahip değildi.

Şairimiz Hâtim'in dini hakkında herhangi bir kaynakta tatminkâr bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Luvîs Şeyho, onu Hristiyan şairlerden sayarak kitabında kendisine oldukça fazla yer vermekte, hayatını incelemekte ve şiirlerini geniş bir şekilde ele almaktadır³⁷⁵. Kanaatimize göre onun bu görüşü, Hâtim'in oğlu 'Adî'nin Müslüman olmadan önce Hristiyan (Rekûsî) oluşu³⁷⁶ ve Hâtim'in Hristiyan inancına uygun beyitlerinin bulunuşundan kaynaklanmaktadır. Cevâd 'Alî ise Hâtim'in Tayy kabilesinin reisi olarak öldüğünü bildirmekte ve onun Hristiyan olabileceği ihtimaline işaret etmektedir³⁷⁷. Aynı müellif, Peygamber'in Hâtim'e, onun Rekûsî dininden olduğunu söylediğine dair rivâyetlerin bulunduğunu, kendisinin ise bu hadisin sihhatinden şüphe ettiğini, bildirmektedir³⁷⁸. Bize göre Cevâd 'Alî'nin bu ifadesi ya yanlış anlama sonucu veya sehven söylenmiş bir ifadedir. Zira zikredilen hadisde Peygamber, bu sözü 'Adî b. Hâtim için söylemiştir³⁷⁹. Hâtim'in şiirlerinde Allah'ın zikredilmesi³⁸⁰, kaza ve kadere, rızık verenin Allah oluşu vs. gibi hususlara inanması ve bu mevzulara şiirinde yer vermesi nedeniyle onun Hristiyan olabileceğine işaret edilmektedir³⁸¹. Onun bu konularla ilgili görüşlerine şiirlerinden şu şekilde örnekler verebiliriz.

O, kaza ve kaderle ilgili görüşünü bir beytinde şöyle dile getirmektedir: (Tavîl)

أَتِيحُ لَهُ مِنْ أَرْضِهِ وَسَمَائِهِ حِمَامٌ، وَمَا يَأْمُرُ بِهِ اللَّهُ يُفْعَلُ³⁸²

“Kişi için yerden de gökten de olsa ölüm takdir edilmiştir. Allah'ın emrettiği (her) şey yerine getirilir.”

Görüldüğü gibi bu beyitte her şeyin Allah'ın bilgisi dâhilinde bulunduğu, insanın ise istemeyerek de olsa bunu kabul etmek durumunda olduğu söylenmekte ve aynı zamanda tevekkül anlayışı da sezilmektedir.

³⁷⁴ *Hâtem et-Ṭâ'î* (el-'Afnân), s. 55.

³⁷⁵ *Şu'arâ'u'n-Naşrâniyye*, I, 98-134.

³⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV, 257-258.

³⁷⁷ *el-Mufaşşal*, IV, 221.

³⁷⁸ *A.e.*, VI, 624.

³⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV, 257; *Usdu'l-Gâbe*, III, 392; *Lisânu'l-'Arab*, V, 301 (r-k-s); *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 66.

³⁸⁰ *Divân* (Kumeyha), s. 18.

³⁸¹ *el-Mufaşşal*, VI, 154.

³⁸² *Divân* ('Âdil), s. 218; *el-Mufaşşal*, VI, 154.

Hâtim, kendi kavmine, onlara rızıklarını veren rablerine teslim olmalarını öğüt-
lerken ise şöyle der: (Tavîl)

كُلُوا الْيَوْمَ مِنْ رِزْقِ إِلَهِهِ وَانْسِرُوا
فَإِنَّ عَلَى الرَّحْمَنِ رِزْقَكُمْ غَدًا³⁸³

“Bugün ilâhın rızıkından yiyeceksiniz ve cimri davranmayacaksınız (elinizi bol tutunuz).
Çünkü sizin yarınki rızığınız Rahmân’a aittir.”

Bu beyit mana yönüyle; Kur’ân-ı Kerim, Yâsin (36),47, Mâide (5),91 ve Nahl (16), 112. ayetlerine uygunluk arz etmektedir. Hâtim’in şu beytine bakarak gayba inan-
dığını söylemek mümkün görünmektedir: (Tavîl)

أَمَّا وَالَّذِي لَا يَعْلَمُ الْغَيْبَ غَيْرُهُ
وَيُحْيِي الْعِظَامَ الْبَيْضَ وَهِيَ رَمِيمٌ³⁸⁴

Şair bu beyitte, gaybı sadece Allah’ın bildiğini ve öldükten sonra çürümüş ke-
mikleri ancak ve ancak onun dirilteceğini söylemektedir. Bu beyit de içerik itibarıyla
Kur’ân-ı Kerim, Tevbe (9), 79 ve Yâsin (36),78. ayetlere uygun düşmektedir. Diğer ta-
raftan Muhammed ‘Abdurrahîm bu beytin açıklamasında, Hâtim’i müşrik bir Câhilî ola-
rak görmekte ve Câhiliyye Döneminde insanların Allah’ın varlığına inanmakla birlikte
putlara da tapınmayı terk etmediklerini ifade etmektedir³⁸⁵. Şairin dinî hayatı konusunda
bize ışık tutacak hususlardan biri de onun içki içip içmediği meselesidir. Bu konuda ke-
sin bir hükme varmak oldukça zordur. Onun içki içtiğini gösteren deliller gözardı edi-
lemeyecek kadar çoktur ve kuvvetlidir. Hâtim’in bir gün iki yüz küsur kişiyi içki ziya-
fetine davet etmiş olması³⁸⁶, amcazadesi Milhân b. Hârîse’nin; kavmin zincirlere vu-
rulmuş esirken sen içki mi içiyorsun, demesi³⁸⁷ ve Hîre’de insanlara yemek yedirip içki
içirdiğine³⁸⁸ dair rivayetlerin bunlunması bu delillerden birkaçıdır. Aşağıdaki beyit ise
kendi dilinden, onun içki içtiğini göstermektedir: (Vâfir)

إِذَا مَا بَتُّ أَشْرَبُ فَوْقَ رِيٍّ
لِسُكْرِ فِي الشَّرَابِ، فَلَا رَوِيْتُ³⁸⁹

“Ben gece uyuyacağım zaman sarhoş olmak için, şarabı doyasıya içerim, ama
yine de kanmam.”

Diğer taraftan onun içki kullanmadığını gösteren bilgilere de rastlamaktayız.

³⁸³ *Divân* (‘Âdil), s. 218; *Divân* (eṭ-Ṭabbâ), s. 29; *Şu‘arâ‘u‘n-Naṣrâniyye*, I, 121; *el-Mufaṣṣal*, VI, 154.

³⁸⁴ *Divân* (‘Âdil), s. 175; *Divân* (Kumeyha), s. 18, 76; *Divân* (eṭ-Ṭabbâ), s. 84; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 137; *Şu‘arâ‘u‘n-Naṣrâniyye*, I, 126.

³⁸⁵ *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 137 (dipnot,1).

³⁸⁶ *Şu‘arâ‘u‘n-Naṣrâniyye*, I, 117; *Hâtem eṭ-Ṭâ‘i*, s. 113.

³⁸⁷ *el-Muvaffakiyyât*, s. 445; *el-Eğâni*, XVII, 376.

³⁸⁸ *el-Muvaffakiyyât*, s. 407; *el-Eğâni*, XVII, 373.

³⁸⁹ *Divân* (‘Âdil), s. 210; *Divân* (Ahmed Reşâd), s. 10; *Divân* (‘Abbâs İbrâhîm), s. 17.

Daha sonra eşi olan Mâviyye'ye talip olurken, onun kendisine ikram ettiği içkiyi karanlıktan yararlanarak Mâviyye'nin haberi olmadan yere döktüğüne dair gelen rivayet³⁹⁰ bu kabil bilgilerden biridir. Zikredebileceğimiz bir diğer husus da Cevâd 'Alî'nin Câhiliyye döneminde içkiyi kendilerine haram sayanların isimlerini verirken Hâtim'i de onların arasında saymasıdır. Nitekim müellif, bu kişilerin otuz kadarının isimlerini açıkça zikretmekte ve çoğunluğunun da Hanîf diye isimlendirildiklerini bildirmektedir. Ancak Hanîf olanların adlarını açıkça söylememektedir³⁹¹. Aşağıdaki beyit de Hâtim'in kendisine içkiyi yasakladığını göstermesi bakımından önemlidir: (Tavîl)

وَإِنِّي لَأَرْجُو أَنْ أَمُوتَ وَلَمْ أَتَلَّ مَتَاعاً مِنَ الدُّنْيَا فُجُوراً وَلَا خَمِراً³⁹²

“ Hiç şüphesiz ki ben, ahlaksızlık ve içki gibi dünyanın (sahte) eğlencelerine bu-
laşmadan ölmeyi tercih ederim.”

İbn Habîb, Câhiliyye döneminde içki, fal okları vs. şeyleri kendisine haram sayanların isimlerini vermekte ve Hâtim'i bu isimler arasında zikretmemektedir. Ancak bu hususta şiir söyleyenler faslında şairimizin yukarıdaki beytini vermektedir³⁹³. 'Âdil Süleymân Cemâl bu beyit hakkında bilgi verirken İbn Habîb'deki malûmatı naklettikten sonra Hâtim'in şiirlerinden onun içki içtiğinin anlaşıldığını, bu beytin ise onun olmadığı hâlde ona nispet edilmiş olabileceğini veya içkiyi bıraktıktan sonra söylemiş olabileceğini bildirmekte ve Câhiliyye Dönemi'nde önce içki kullanıp sonra bunu kendisine haram kılanların bulunduğunu isim vererek belirtmektedir³⁹⁴. Biz de Hâtim'in içkiyi bıraktıktan sonra bu beyti söylediği kanaatindeyiz.

Kaynaklarda Hâtim'in Hanîf dinine mensup olduğuna dair açık bir bilgiye ulaşamadık. Ancak el-'Afnân, onun kendi dönemine kadar intikal etmiş olan Hanîf dini öğretilerine daha yakın olduğunu belirterek³⁹⁵ bu görüşünü şairin şu şiiri ile açıklamaya çalışır: (Vâfir)

وَمَا أَنَا مُخْلَفٌ مَنْ يَرْتَجِينِي
أَرَى مَأْوِيَّ إِلَّا يَشْكِينِي
سَمِعْتُ، فَقُلْتُ: مُرِّي فَأَنْفِذْنِي

وَمَا مِنْ شَيْئٍ شَتَمَ ابْنَ عَمِّي
سَأْتَحُهُ عَلَى الْعِلَاتِ حَتَّى
وَكَلِمَةٍ حَاسِدٍ مِنْ غَيْرِ جُرْمٍ

³⁹⁰ Bkz. burada, s. 102.

³⁹¹ *el-Mufaşşal*, IV, 670-671.

³⁹² *Divân* ('Âdil), s. 251.

³⁹³ *el-Muḥabber*, s. 337-341.

³⁹⁴ *Divân* ('Âdil), s. 251(dipnot).

³⁹⁵ *Hâtem et-Tâ'î* (el-Âfnân), s. 56.

وَعَابَرَهَا عَلَيَّ، فَلَمْ تَعْبَنِ
وَذِي وَجْهِ يَنْ يَلْقَانِي طَلِيقاً
نَظَرْتُ بَعِيْهَ، فَكَنَفْتُ عَنْهُ
فَلَوْ مِني إِذَا لَمْ أَقْرِ طَوِيفِي
وَلَمْ يَفْرَقْ لَهَا يَوْمًا جِئَنِي
وَلَيْسَ إِذَا تَغَيَّبَ يَأْتِلَنِي
مُحَافَظَةً عَلَى حَسْبِي وَدِينِي
وَأُكْرِمَ مُكْرِمِي، وَأُهِنَ مُهِنِي³⁹⁶

“Amcamın oğluna sövmek (kınamak) benim seciyem (huyum) değildir ve ben, benden bir şey bekleyene sırt çevirmiş de değilim. Ey Mâviyye! Onun bana şikâyetle bulunmadığını görünceye kadar, her ne olursa olsun, ben ona vermeye devam edeceğim. Arada hiçbir suç yokken (haksız yere) bir hâsîdin sözünü duydum ve akabinde ‘geçiniz ve benim yaptığımı yapmaya çalışınız’ dedim. Onlar bunu bana ayıp saydılar; halbuki o, bana ayıp değildir ve bir gün benim alnıma ter bile gelmedi. İkiyüzlü kimse bana gülücükler atarak karşıma çıkar. Savuştuğunda (arkamda) ise o, benim için böyle davranmamaktadır. Gözümlle baktım, dinimi ve şerefimi korumak için (uğruna) ondan vazgeçtim. Misafiri kabul etmez, bana ikramda bulunana ikramda bulunmaz ve beni hor göreni hor görmez isem beni kına!”

Müellif, bu beyitlerin izahında Hâtîm’in söz ve uygulamaları ile bizzat aynı olmasa dahi, Hanîf dininin emirleri arasında bir tenakuzun bulunmadığı ve Hâtîm’in kuvvetle koruduğu bir dine sahip olduğu şeklinde iki görüş ortaya koyarak, onun dininin ne olabileceği sorusunu sormakta ve bu soruya cevap ararken onun Hanîf dininden olduğunu söylemektedir³⁹⁷. Ancak şairimizin oğlu ‘Adî’nin Resulullah’a babasının birtakım meziyetlerini sayması üzerine, Peygamber’in, “O, dünyadan dilediğine (şöhrete) kavuşmuştur³⁹⁸.” demesi ve yine ‘Adî’nin bir başka zaman, babasının âhiretteki durumunun ne olacağını sorması üzerine Peygamber, ona, “Baban Cehennem odunlarından bir odundur³⁹⁹.” diye cevap vermesi Hâtîm’in Hanîf dinine mensup olduğu görüşünü hemen hemen ortadan kaldırmaktadır.

Hâtîm’in Hristiyan olduğunu söylemek oldukça güçtür. Bu hususa açıklık getirmeye çalışan Cevâd ‘Ali, o dönem şairlerinin genellikle Hristiyan Hîre krallarının saraylarına gidip, hükümdarlara methiyeler söylediklerini ve bu yüzden de onların Hristiyan zannedildiklerini; bazen de öyle kabul edildiklerini ifade etmektedir. Ona göre

³⁹⁶ *Divân* (‘Âdil), s.152-153; *Divân* (Kıymeyha), s. 82; *Divân* (et-Tabbâ), s. 89-90; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 143-144.

³⁹⁷ *Hâtem et-Tâ’î* (el-Âfnân), s. 57.

³⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV, 258; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, II, 213.

³⁹⁹ *el-Eğâni*, XVII, 384.

meselâ, en-Nâbiga ez-Zubyânî ve Zuheyr b. Ebî Şulmâ böylesi şairlerdir. İşte birçoklarının onları Hristiyan kabul etmesinin altında yatan gerçek budur. Luvîs Şeyho'nun da Hâtim'i Hristiyan kabul etmesinin haklı bir gerekçesi olamaz⁴⁰⁰. Hâtim'in dîvânını neşreden Rızkullah Hassûn ise, Hristiyanlığın o dönemde Tayy kabilesinde yaygın olmasına rağmen, Hâtim'in bu inancı benimsemediğini bildirmektedir⁴⁰¹. Nitekim şairimiz de bir beytinde bu durumu şöyle dile getirmektedir: (Tavîl)

وَمَا زِلْتُ أَسْعَى بَيْنَ نَابٍ وَدَارَةٍ بَلْخِيَانٍ حَتَّى خِفْتُ أَنْ أَتَطَّرَا⁴⁰²

“Ben Lehyân⁴⁰³ (bölgesinde) Nâb ile Dâre⁴⁰⁴ arasında koşturdum (çok fazla gidip geldim). Hatta Hristiyan olacağım endişesini taşıdım (Hristiyan olcağımdan korktum).”

Bu beyit bize onun Hristiyan olmadığını bildirmesinin yanı sıra adı geçen dini iyi bildiği işaretini de vermektedir.

Hâtim Câhiliyye döneminde pek çok kimse tarafından takdir edilip beğenilen bir uygulamayı da sürekli icra ederdi. O Câhiliyye Araplarınca da mukaddes sayılıp saygı duyulan Recep ayı başladığında, bütün bir ay boyunca her gün on deve kestirir ve dağıtırdı⁴⁰⁵. Onun Hristiyan olduğunu söylemek ne derece güç ise, onun putperest olduğunu söylemek de o nispette zordur. Zira şiirlerinde bu durumu gösteren herhangi bir delile rastlanmamaktadır. O, ölümden sonraki hayat ve hesap günü hakkındaki görüşünü ise şu şekilde ifade etmektedir: (Tavîl)

وَأَيُّ إِنِّي وَإِنْ طَالَ الثَّوَاءُ لَمَيِّتٌ وَيَضْطَمُّنِي، مَاوِي، يَيْتٌ مُسَقَّفٌ
وَأَيُّ لَمْ جَزِي بِمَا أَنَا كَاسِبٌ وَكُلُّ أَمْرِيءٍ رَهْنٌ بِمَا هُوَ مُتَلِفٌ⁴⁰⁶

“Ömrüm ne kadar uzarsa uzasin, bir gün bu hayata veda edeceğim ve son duracağım terk edilmiş bir çukur olacaktır. Amelim ne ise onun meyvesini toplarım (veya) onun cezasını çekerim. Zira herkes ameline göre hesaba çekilecektir.”

Görüldüğü gibi bu beyitlerden kastedilen mana Kur'ân-ı Kerim, Tûr (52), 21 ve Zilzâl (99), 7-8. ayetlerine uygun düşmektedir. Sonuç olarak yukarıdan beri verdiğimiz bilgilere dayanarak Hâtim'in, döneminde yaygın olan semavî dinlerden fazlasıyla etki-

⁴⁰⁰ *el-Mufaşşal*, IX, 812.

⁴⁰¹ Rızkullah Hassûn'a istinaden el-Behnesâvî, s. 7.

⁴⁰² *Divân* (‘Âdil), s. 255; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 78; *el-Muvaffakiyyât*, s. 418.

⁴⁰³ *Mu‘cemu’l-Buldân*, V, 115.

⁴⁰⁴ *Mu‘cemu’l-Buldân*, II, 423.

⁴⁰⁵ *eş-Şi‘r*, I, 241; *el-Eğâni*, XVII, 366; *Zeylu’l-Emâli*, s. 152.

⁴⁰⁶ *Divân* (‘Âdil), s. 213; *Risâletu’l-Gufrân*, s. 434.

lendiğini, ancak herhangi birine kesin olarak bağlanmadığını söyleyebiliriz.

1.4.4. Ahlâkı

Hâtim et-Tâ'î, toplum içinde çok fazla şöhrete ulaşmış ve Câhiliyye Dönemi'nde pek az kişinin yükselebildiği mertebeye kavuşmuştur. Şiirlerinden anladığımız kadarıyla ahlâkî yönden de Peygamber Hz. Muhammed'in "mekârimu'l-ahlâk" diyerek yücelttiği özelliklere sahipti. Bize göre bu mümtaz şahsiyetin her yönünü açıklayabilecek kavram, mekârimu'l-ahlâk, kavramıdır. Zira Hâtim iyi işlere tutkun birisidir. Övülecek hiçbir işi terk etmeyen, kınanacak hiçbir fiili de işlemeyen bir kişiliğe sahiptir. İyiliği seven, kötülükten kaçınan bir yaratılıştadır.

Hâtim'i ahlâkî yönden daha iyi anlayabilmemiz için "kerem" kelimesi üzerinde kısaca durmamızda fayda vardır. Çünkü o bu kelime ile özdeşleşmiş bir kişidir. Kerem, kelime olarak: a- "Soyluluk, ululuk, büyüklük, asalet. b-bağış olarak vermek, iyilik, lütuf, el açıklığı, bahşiş"⁴⁰⁷ anlamlarına gelmektedir. İbn Fâris (öl. 395/1004)'e göre, kerem: bizzat bir şeyin kendisinde bulunan veya karakterlerinin (özelliklerinin) birindeki yüceliktir⁴⁰⁸. Kerem, sadece mal ile yapılan cömertlik olmadığı gibi tek başına soyluluk, hoşgörü, musamaha ve benzeri güzel hususiyetlerle beğenilip övünülecek işler yapmak da değildir. Aksine o, bütün bu güzel özelliklerin toplamıdır⁴⁰⁹. Nitekim, bir kısım filozoflar da bütün güzelliklerin aslının, kerem, onun aslının da kötülüklerden uzak olmak olduğunu söylemişlerdir⁴¹⁰. İbn Sîde (öl. 458/1065) ise, keremin lu'm (âdililik, alçaklık, kötülük, cimrilik) un zıddı olduğunu, soyunda bulunmasa dahi kişinin bizzat kendisinde olduğunu⁴¹¹ söylemektedir. Kuss b. Sâ'ide de, bizzat kendisinde kerem bulunmayan kişiye, babasının kerem sahibi oluşunun fayda vermeyeceğini bildirmektedir⁴¹². Bu durumun asıl nedeni ise, kişinin ahlâkını, karakterini aksettiren ve bizzat kendisini ortaya koyan fiilleri seçerek yapmasının hilâfına çaba ve gayreti olmaksızın keremi irsen elde etmiş olmasıdır⁴¹³.

⁴⁰⁷ Ferit Devellioğlu, s. 610; *Türkçe Sözlük*, II, 1275.

⁴⁰⁸ *Mu'cemu Mekâyis*, V, 171-172.

⁴⁰⁹ *Divân* ('Âdil), s. 53.

⁴¹⁰ *İbşihî*, I, 171.

⁴¹¹ *Lisânu'l-'Arab*, XII, 75 (k-r-k).

⁴¹² *el-'İkd*, II, 290.

⁴¹³ *Divân* ('Âdil), s. 56.

Kerîm ise: iyi, yüce ve fazilet çeşitlerini bir araya getiren kişidir⁴¹⁴. Nitekim Hz. Peygamber de, “Şüphesiz ki Allah cömertlik ve güzel ahlâkı sever⁴¹⁵” buyurarak malı vermekle iyi işler yapmak arasında bir ilişki kurmuştur. İyiliği çok, vergisi bitmeyen cömert anlamında, Allah’ın isim ve sıfatlarından biri de “Kerîm⁴¹⁶” dir. Kerîm, kendisini pisliklerden, kötülüklerden uzak tutan⁴¹⁷, isyankârlık ve uyumsuzluklardan kaçınan⁴¹⁸ kişidir. Güzel ahlâkın en üstünü ise kötülüklerden kaçınmaktır⁴¹⁹. Hâtîm’in ahlâkî durumunu, yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız bu kavramlar çerçevesinde değerlendirmenin uygun olacağı kanaatini taşımaktayız. Bu noktada onun, çeşitli ahlâkî konulara dair bazı görüşlerine kısa bir şekilde değinmemiz faydalı olacaktır.

Hâtîm, kazancın ve zenginliğin sadece ve sadece kişinin çalışıp çabalaması ve gayretine bağlı olmadığını, bu hususta kaderin de rolünün bulunduğu görüşünü aşağıdaki beyitlerinde şu şekilde dile getirmektedir: (Tavîl)

مَتَى مَا يَرِ التَّاسُ الْغَنَى، وَجَارُهُ	فَقِيرٌ، يَقُولُوا: عَاجِزٌ وَجَلِيدٌ
وَلَيْسَ الْغَنَى وَالْفَقْرُ مِنْ حِيلَةِ الْفَتَى	وَلَكِنْ أَحَاطَ قُسَّمَتْ وَجُدُودُ
وَكَايْنِ رَأَيْنَا مِنْ غَنَى مُذَمَّمٌ	وَصُغْلُوكِ قَوْمٍ بَادٍ وَهُوَ حَمِيدٌ
وَمُعْطَى ثَرَاءٍ مَالٍ مِنْ غَيْرِ قُوَّةٍ	وَمُخْرُومٍ جَمْعُ الْمَالِ وَهُوَ جَلِيدٌ ⁴²⁰

“İnsanlar, her zaman komşusu fakir olduğu hâlde zengin birini görürse, (fakir için) ‘bu âciz ve ahmaktır, derler. Ne var ki (hiç bilmezler ki) o zenginlik ve fakirlik kişinin gayretinden kaynaklanmamıştır. Çünkü hisseler ve paylar (çok çok önceden) taksim edilmiş ve paylaştırılmıştır. Hem nice zengin vardır ki (halkın gözünde) kınanmıştır, kötü kabul edilmiştir ve nice de fakir vardır ki (halk nezdinde) övülmüştür, hâtıralarda müsbet iz bırakmıştır. O zengine, o mal hiçbir çaba sarfetmeden verilmiştir. Beriki de (fakir) çok güçlü kuvvetli olmasına rağmen, mal elde etmekten yoksun kalmıştır.”

Hâtîm’in mal hakkındaki görüşlerine de şu beyitlerini örnek verebiliriz: (Tavîl)

أَمَاوِيٌّ، مَا يُغْنِي الثَّرَاءُ عَنِ الْفَتَى	إِذَا حَشَرَجَتْ نَفْسٌ وَضَاقَ بِهَا الصَّدْرُ
أَمَاوِيٌّ، إِنَّ الْمَالَ غَادٍ وَرَائِحُ	وَيَبْقَى مِنَ الْمَالِ الْأَحَادِيثُ وَالذِّكْرُ

⁴¹⁴ İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*, IV, 166.

⁴¹⁵ *el-İkâd*, I, 226.

⁴¹⁶ İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*, IV, 166; *Lisânu'l-'Arab*, XII, 75 (k-r-m).

⁴¹⁷ *Lisânu'l-'Arab*, XII, 77 (k-r-m).

⁴¹⁸ *Esâsu'l-Belâğa*, s. 541 (k-r-m).

⁴¹⁹ A.e., a.y.

⁴²⁰ *Divân* ('Âdil), s. 281-282; İbn 'Abdilberî, *Behcetü'l-Mecâlis ve Unsu'l-Mucâlis*, I, 189.

أَمَاوِيٍّ، إِنْ يُصْبِحُ صَدَايَ بِقَفْرَةٍ
تَرَى أَنْ مَا أَهْلَكْتُ لَمْ يَكْ ضَرَرَنِي
وَأُنِّي لَا أَلُو بِمَالٍ صَنِيعَةٍ
غِيَا زَمَانًا بِالتَّصْعُكِ وَالْعَنَى
فَمَا زَادْنَا بَأَوًّا عَلَى ذِي قَرَابَةٍ
فَقَدَمَا عَصَيْتِ الْعَادِلَاتِ وَسُلْطَتُ
مِنَ الْأَرْضِ لَا مَاءَ لَدَيَّ وَلَا خَمْرُ
وَأَنْ يَدِي، مِمَّا بَخَلْتُ بِهِ، صَفْرُ
فَأَوْلَاهُ زَادًا، وَآخِرُهُ دُخْرُ
كَمَا الدَّهْرُ فِي أَيَّامِهِ الْعُسْرُ وَالْيُسْرُ
غَنَاءًا، وَلَا أَزْرَى بِأَحْسَابِنَا الْفَقْرُ
عَلَى مُصْطَفَى مَالِي أَنَامِلِي الْعَشْرُ⁴²¹

“Ey Mâviyye! Bir gün can boğaza geldiğinde ve ölüm gelip çattığında zenginliği, hiçbir kişiden (bu ölümü) engelleyemez. Ey Mâviyye! Mal gelip geçicidir. Maldan geriye kalan anılar ve olaylardır. Ey Mâviyye! Eğer benim bedenim, ne su ne de içecek herhangi bir şeyin olduğu çöl bir yere gömülürse ‘benim tükettiğim her şeyin bana zarar vermediğini ve cimrilik edip de vermediğim şeylerden de elimde hiçbir şey kalmadığını’ görürsün. Hiç şüphesiz ben uydurma gerekçelerle bir mala kastetmedim (mal biriktirmedim). Çünkü mal elde etmenin başı (ilk amacı) azık (yiyip içmek), sonu ise biriktirmektir. Bir zamanlar bizim zenginliğimiz, tesa’luke (baskınlardan elde edilen mala) ve kanaate bağlıydı. Zamanın günlerinde olduğu gibi, zenginlik, kolaylık ve zorlukla (doğru orantılıdır). Bizim zenginliğimiz, akrabamıza karşı övünmemizi, kibirli olmamızı bize öğütlememiştir (benliğimize yerleştirmemiştir). Fakirlik de bizim soyumuza sopumuza bir noksanlık getirmemiştir. Eskiden beri kınayıcılara (insanları küçük görenlere) karşı isyan etmişimdir (karşı çıkmışımdır). Malımın iyilerini (vermeye) on parmağım (iki elim) hükümran olmuştur.”

Şairimizin komşuluk hakkındaki düşüncelerine ise kısaca şu beyitlerini örnek verebiliriz: (Tavîl)

أَيَا ابْنَةَ عَبْدِ اللَّهِ وَابْنَةَ مَالِكٍ
إِذَا مَا صَنَعْتَ الزَّادَ فَاتَّمِسِي لَهُ
بَعْدَ قَصِيٍّ أَوْ قَرِيٍّ، فَإِنِّي
وَكَيْفَ يُبَغِّ الْمَرْءُ زَادًا، وَجَارُهُ
وَيَا ابْنَةَ ذِي الْبُرْدَيْنِ وَالْفَرَسِ الْوَرْدِ
أَكْبَلًا، فَإِنِّي لَسْتُ أَكِلُهُ وَخُدِي
أَخَافُ مَذَمَاتِ الْأَحَادِيثِ مِنْ بَعْدِي
خَفِيفُ الْمَعَى بَادِي الْحَصَاةِ وَالْجَهْدِ⁴²²

“Ey ‘Abdullah ve Mâlik’in kızı, Ey iki bürdeli⁴²³ ve yarış atının kızı! Her ne

⁴²¹ *Divân* (‘Âdil), s. 199-203; İbn ‘Abdiberr, *a.g.e.*, I, 197.

⁴²² *Divân* (‘Âdil), s. 294-295; *Divân* (Kumeyha), s. 35; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 70; *Divân* (et-Tabbâ), s. 37-38; İbn ‘Abdiberr, *a.g.e.*, I, 293.

⁴²³ İki bürdeli: ‘Âmir b. Uhaymir b. Behdele’dir. Bkz. *Divân* (‘Âdil), s. 294 (dipnot); *Divân* (Kumeyha), s.

zaman yemek yaparsan, o yemeği yiyecek birisini bul. Çünkü ben (biliyorsun ki), yalnız başıma onu yemem. Bu bulacağın kişi ister en uzak, ister en yakın kimselerden olsun. Zira ben, benden sonra, yaptığım şeylerin birileri tarafından zemmedilmesinden korkarım. Çünkü komşusu aç ve sıkıntı içinde iken, kişi kendisi için şatafatlı yemekler hazırlatmasını nasıl uygun görebilir?”

Onun misafîrperverlik hakkındaki görüş ve uygulamalarına en kısa yoldan işaret etmesi bakımından, aşağıdaki birkaç beytini vermekle yetinmek istiyoruz: (Tavîl)

إِذَا مَا بَخِيلُ النَّاسِ هَرَّتْ كِلَابُهُ وَشَقَّ عَلَى الضَّعِيفِ الضَّعِيفِ عَقْرُهَا
وَإِنِّي كِلَابِي قَدْ أَقَرَّتْ وَعُودَتْ قَلِيلٌ عَلَى مَنْ يَعْتَرِينِي هَرِيرُهَا⁴²⁴

“Cimri insanların köpekleri havlayıp da, bu köpeklerin yabancı misafirlere saldırması onlara (misafirlere) güç gelince; benim köpeklerim ya yerinden kıpırdamaz veya kalksa bile geri dönüp aynı yerinde yatar. Zira köpeklerimin, karşısına çıkan misafire havladıkları çok nadirdir.”

Hâtîm başka bir şiirinde de şöyle der: (Tavîl)

سَلِي الْجَائِعِ الْغَرْنَانِ يَا أُمَّ مُنْزِرٍ إِذَا مَا أَتَانِي بَيْنَ نَارِي وَمَجْزَرِي
هَلْ أَبْطُ وَجْهِي أَنَّهُ أَوَّلُ الْقَرَى وَأَبْذُلُ مَعْرُوفِي لَهُ دُونَ مُنْكَرِي⁴²⁵

“Ey Munzir’in annesi, aç ve perişan kişiye sor. Mezbaha ile ocak arasında bana geldiğinde (çadırımın önüne geldiğinde) ona güleryüz mü göstereyim? O, ilk ziyafettir. Ona cimrilik etmeyip, cömert mi davranayım?”

Şair, burada misafiri güleryüzle karşılamamanın ona ikram edilen mutantan sofradan daha önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Hâtîm amaç ne olursa olsun davranışlarını içinden gelerek yaptığını şu şekilde ifade etmektedir: (Tavîl)

وَمَنْ يَتَدَبَّعْ مَا لَيْسَ مِنْ حَيْمِ نَفْسِهَا يَدَعُهُ، وَيَغْلِبُهُ عَلَى النَّفْسِ حَيْمُهَا⁴²⁶

“Kim kendi huyundan olmayan (tabiatından olmayan) bir şeyi ortaya koyarsa o kimseyi seciyesi kendi benliği ile baş başa bırakır ve ona galip gelir.”

Nihayet Hâtîm’in kabilesine ve hatta topluma yaptığı özlü tavsiyeye bakarak onun ne denli yüce bir ahlâka sahip olduğunu görebiliriz. (Basît)

35 (dipnot, 1); *Dîvân* (‘Abdurrahîm), s. 70 (dipnot, 1); *Dîvân* (eṭ-Ṭabbâ’), s. 37 (dipnot, 2).

⁴²⁴ *Dîvân* (‘Âdil), s. 231; İbn ‘Abdîlberri, a.g.e., I, 297.

⁴²⁵ *Dîvân* (‘Âdil), s. 284; ayrıca bkz. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, II, 215; *es-Sîre* (İbn Keşîr), I, 112; İbşîhî, I, 198.

⁴²⁶ *Dîvân* (‘Âdil), s. 289; İbn ‘Abdîlberri, a.g.e., II, 660.

وَيْهًا، فِدَاءَ لَكُمْ أُمِّي وَمَا وَلَدْتُ حَامُوا عَلَى مَجْدِكُمْ، وَانْكُفُوا مِنْ أَكْلا⁴²⁷

“Annem ve onun doğurduğu size kurban olsun! Size tavsiye ediyorum. Şan ve şerefınızı muhafaza ediniz, ve size sığınanları himâye ediniz.” Onun hamiyetperverliği hususunda da aşağıdaki beyitlerin bize yeteri kadar bir fikir vereceğini düşünmekteyiz: (Tavîl)

وَأَنِّي لَمَذْمُومٌ إِذَا قِيلَ : حَاتِمٌ	نَبَاتُ بَوَّةٍ، إِنَّ الْكَرِيمَ يُعْظَفُ
سَأَبَى وَتَأَبَى لِي أُصُولُ كَرِيمَةٍ	وَأَبَاءُ صِدْقٍ بِالمَرْوَةِ شَرَفُوا
وَأَجْعَلُ مَالِي دُونَ عِرْضِي، وَأَنَّبِي	كَذَلِكَ مِمَّا أُفِيدُ وَأُتْلَفُ
وَأَغْفِرُ إِنْ زَلَّتْ بِمَوْلَايَ نَعْلُهُ	وَلَا خَيْرَ فِي الْمَوْلَى إِذَا كَانَ يُقْرَفُ
سَأَنْصُرُهُ إِنْ كَانَ لِلْحَقِّ تَابِعًا	وَإِنْ جَارَ لَمْ يَكْثُرْ عَلَيْهِ اتَّعَظُفُ
وَإِنْ ظَلَمُوهُ قَمْتُ بِالسَّيْفِ دُونَهُ	لَأَنْصُرُهُ، إِنَّ الضَّعِيفَ يُزْنَفُ ⁴²⁸

“Kimsenin beni küçük düşürmesine müsaade etmem ve hiçbir kimseye Hâtim kusur etti dedirtmem. Çünkü bunu söylemek, bende mutlaka bir kusurun var olduğunu gösterir, halbuki yoktur. Ayıp ve noksanları, ne ben kendime lââyık görürüm ve ne de mürüvvet ve asaletle temayüz eden atalarım (bunu, bana) lââyık görürüler. Şan ve şerefim uğrunda malımı dahi feda ederim. (Benim mesleğim) para kazanıp sarf etmektir. Bana yakınlık ve sevgi duyanlara karşı daima müsamahakâr davranırım (hata etseler bile görmemezlikten gelirim). Ayıplayan arkadaşın ne hayrı olur? Hakka uyan (insaf ehlinde) ise kendisini himaye ve müdafaa ederim. Cevr ve cefa ederse, hakkında gönül alıcı muameleyi çok görmem. Zulüm ve düşmanlığa uğradığında kılıcımla imdadına yetişirim. Zayıf ve kimsesiz olanların imdadına yetişmek zarurîdir.”

Hâtim’in, bir kısmını ifade ettiğimiz bütün bu güzel fiil ve hareketlerin yanında muhtemelen daha genç yaşlarda iken her insanda olduğu gibi, bazı çok da ahlâkî sayılmayan davranışlarda bulunduğu da olmuştur. Nitekim onun hakkında şöyle bir menkıbe de anlatılmaktadır. Tayy kabilesi içerisinde yaşayan ve onlar tarafından gayet hoş karşılanan Zeyd b. Şâbit ed-Dabbî, Benû Ma’n kabilesinden olan bir kısım kimseler tarafından öldürülür ve malı alınır. Bunu duyan Dabbe kabilesinden bazı insanlar harekete geçer ve Tayy kabilesinden bir adamla karşılaşır. Ona kim olduğunu sorduklarında, o kimliğini gizlemeye çalışır, fakat konuşmasından onu tanır ve Ma’nlıların evlerini gös-

⁴²⁷ *Divân* (‘Âdil), s. 193; *Divân* (eṭ-Ṭabbâ’), s. 72.

⁴²⁸ *Divân* (‘Âdil), s. 213; *Divân* (eṭ-Ṭabbâ’), s. 70; *Divân* (‘Abbâs İbrâhîm), s. 45-46; *Divân* (Ahmed Reşâd), s. 37-38; Mehmed Fehmî, s. 326.

termesi durumunda ona bir şey yapmayacaklarını söylerler. Bu baskından kurtulan Ma'nılılardan biri Hâtim'e gelir, durumu haber verir. O gece vakti Hâtim'in bulunduğu yerde ailesi ve içlerinde Yezîd b. Kunâfe'nin de bulunduğu birkaç kişiden başkası yoktur. Hâtim, Yezîd'e haber vermeden kaçar ve kurtulur. Yezîd bu durumu kınar ve şöyle der: (Tavîl)

لَعْمَرِي وَمَا عَمَرِي عَلَىٰ بِهِيْنِ لَيْسَ الْفَتَى الْمَدْعُوُّ بِاللَّيْلِ حَاتِمٌ⁴²⁹

“Ömrüme yemin olsun (ömrüme yemin etmemi basite almayın), çünkü benim için ömür basit sayılmaz. Geceleyin çağrılan o genç, yani Hâtim ne kötüdür.”

Bu beyitten, o zaman Hâtim'in daha henüz genç bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun bu tür tehditlere aldırmadığını ve aynıyla karşılık verdiğini dîvânındaki birçok beyitten anlamaktayız. Nitekim hanımı (Mâviyye)nın kendisini kınamasına cevap verirken şöyle der: (Tavîl)

عَلَىٰ حِينَ أَنْ ذَكَيْتُ وَاشْتَدَّ جَانِبِي أَسَامُ إِلَيَّ أَعَيْتُ إِذْ أَنَا أَمْرُدُ
فَهَلْ تَرَكْتُ قَبْلِي حُزُورَ مَكَائِهَا وَهَلْ مِنْ أَتَى ضَيْمًا وَخُفًا مُخْلَدٌ⁴³⁰

“Genç iken yapmadığım işleri (şeyleri) olgunluk yaşına erdiğim ve herkesin bakişına hedef olduğumda bana teklif etmek uygun mudur? Acaba benden evvel Hâdûr⁴³¹, yerini değiştirdi mi? Ve acaba zulüm işleyenlerden biri payidar oldu mu?”

Ayrıca şairimizin özellikleriyle örtüşmeyen yukarıdaki hadiseyi, ondan bahseden elimizdeki diğer kaynaklarda da görmemekteyiz. Bu durum da yukarıda ziredilen menkıbenin gerçekliği ususunda bizi ciddi bir şekilde şüpheyi sevk etmektedir. Kaldı ki bu hadise, gerçek dahi olsa, onun bütün hayatı içerisinde önemli bir şey ifade etmediğini düşünmek yerindedir.

1.4.5. Hâtim'in Dîvânında Yer Alan Bazı Kavramlar

Şairimizi kendi döneminde emsalsiz, kılan ve şöhretini asırlar boyu devam ettiren bu “mekârimu'l-ahlâk”ı hazırlayan ve tamamlayan bazı kavramları, yine onun hayatı etrafında durarak açıklamanın gerekli olduğu kanaatini taşıyoruz. Onun dîvânını incelediğimizde, birbiriyle bağlantılı, biri diğerini tamamlayan ve aynı zamanda her birinin kendine mahsus özel anlamı ve sınırları bulunan şu terimlerle karşılaşmaktayız:

⁴²⁹ *Divân* ('Âdil), s. 99; *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, III, 615.

⁴³⁰ *Divân* ('Âdil), s. 248; Mehmed Fehmî, s. 450.

⁴³¹ Hâdûr, Yemen'de bir şehir adıdır. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 272.

a- el-Cevâd

Hâtim et-Tâ'î'yi, Hâtim yapan özelliklerin başında bu özellik gelmektedir. Nitekim cömertlik, iyi (kerîm) insan için vazgeçilmez, olmaz ise olmaz bir sıfattır. Zira cömert, tanısın tanımasın herkese veren kişidir ve kendisinin çok fazla ihtiyacı olduğu hâlde elinde-avucunda bulunanı sıkılmadan ancak gerçekten cömert olan kişi dağıtabilir. “Fe‘âl” vezninde sıfat-ı müşebbehe olan bu kelime, “cömert, dağıtan, asîl kimse” manalarını ifade etmektedir. Bu kelimenin, kök “cûd” anlamlarından bir kısmı şunlardır: “olgunlaşıp mükemmelleşmek, fazlalaşmak, artmak, gözün fazlaca yaşarması, birini öldürmek, ölmek üzere bulunmak, saldırmak, uyuklamak, açlık ve susuzluk⁴³².”

Şairimizin güzel ahlâkı ve şahsî terbiyesini gösteren pek çok şiiri mevcuttur. Fakat kendisinin en fazla cömertlik ve vefakârlıkta şöhrete ulaştığını görmekteyiz. Nitekim Hâtim, bir kıtlık senesinde, kendi çocukları açlıktan uyumadıkları için ocak üzerinde içinde sadece su bulunan tencere ile onları avutup uyuturken, çocuklarının açlıktan ağlaştıklarını kendisine haber veren komşu kadının çocuklarına ve komşularına binitini keser. Bunun üzerine kendisini kınayan eşi (Nevâre veya Mâviyye)'ye⁴³³ hitap ettiği bir kasidesinin birkaç beytinde şöyle der: (Basî)̇

يَرَى الْبَخِيلُ سَيْلَ الْمَالِ وَاحِدَةً	إِنَّ الْجَوَادَ يَرَى فِي مَالِهِ سُبُلًا
إِنَّ الْبَخِيلَ إِذَا مَاتَ يَتَّبِعُهُ	سُوءُ النَّاسِ، وَيَحْوِي الْوَارِثُ الْإِبِلَا
فَاصْدُقْ حَدِيثَكَ إِنَّ الْكَرَّاءَ يَتَّبِعُهُ	مَا كَانَ يَنْبِي إِذَا مَا نَعَثَهُ حُمَلَا
لَيْتَ الْبَخِيلَ يَرَاهُ النَّاسُ كُلُّهُمْ	كَمَا يَرَاهُمْ، فَلَا يُقَرَى إِذَا نَزَلَا ⁴³⁴

“Cimri olanlar, servetlerini harcamak için yalnız bir yol, cömert olanlar ise birçok yollar görürler. Cimri öldüğü zaman naaşını kötü anılarla birtakım insanlar taşır ve sonra vârisleri gelir, geride bıraktıklarına konarlar. Sözün kısası, insan bu dünyada ne yaparsa, öldüğünde, o yaptıkları cenazesinin peşinden gider. Keşke cimri olanlar, halka reva gördükleri muameleyi aynen halktan görseler de (ders alsalar) gittikleri yerde de hürmet görmeseler.”

Cömertlik fitne ortamının ortadan kaldırılmasında önemli bir etkindir. Bu işi Câhiliyye döneminde en mükemmel bir şekilde başarabilenlerden birisi, belki en önde geleni de Hâtim'dir. Zira o elindeki mala herkesten daha fazla ihtiyacı varken o malı ve-

⁴³² *Lisânu'l-'Arab*, II, 411 (c-v-d) vd; *Akrebü'l-Mevârid*, I, 148-149; *el-Mu'cemu'l-Vasit*, s. 145-146.

⁴³³ *eş-Şi'r*, I, 242-244; *el-İk'd*, I, 288; *el-Eğânî*, XVII, 390-391; *Simâru'l-Kulûb*, s. 76; *Mecma'u'l-Emsâl*, I, 180; *Tehzîbu Târihi Dimaşk*, III, 425; *Serhu'l-'Uyûn*, s. 116-117.

⁴³⁴ *Divân* ('Âdil), s. 192; Mehmed Fehmî, s. 323-324.

rebilmektedir. Başkasını kendisine tercih etmeyi her zaman başarabilmişti. Bir beytinde bu durumunu şu şekilde ifade etmektedir: (Tavîl)

وَلَوْ شِئْتُمْ بِالْمَزَاجِ لَأَيَّقْتُ عَلَى طَرْنَا أَنَا كِرَامُ الضَّرَائِبِ⁴³⁵

“Eğer bizi Mizâc⁴³⁶ denen yerde görseydi, bizim her türlü zorluğa karşı tabiatımız gereği yardım etmekten geri durmadığımızı yakînen müşahade ederdi.”

Yine kıtlığın hüküm sürdüğü bir yılda, Tayy kabilesine misafir gelir, ancak yoksulluk ve kıtlığın çok fazla oluşu nedeniyle hiç kimse bu misafirleri ağırlamak istemez. Herkesin elinde avucunda bulunanı harcamak niyetinde olmadığını ve âdeta kabile köpeklerinin de sahipleri gibi misafirleri istemediklerini gören Hâtim yerinde duramaz, sahip olduğu tek hayvanı olan devesi “Ef’â”yı keser ve gelen misafirlere ikram eder. Söylediği bir kaside de bu olaya şöyle atıfta bulunur: (Tavîl)

لَمَّا رَأَيْتُ النَّاسَ هَرَّتْ كِلَابُهُمْ ضَرَبْتُ بِسَيْفِي سَاقَ أَفْعَى فَخَرَّتْ
فَقُلْتُ لِأَهْبَاءِ صِغَارٍ وَنِسْوَةٍ بِشَهْبَاءٍ مِنْ لَيْلِ الْيَمَانِينَ قَرَّتْ
عَلَيْكُمْ مِنَ الشُّطْنِ كُلِّ وَرِيَّةٍ إِذَا التَّارُ مَسَّتْ جَانِبَهَا أَرْمَعَلَتْ
وَلَا يَتْرُكُ الْمَرْءُ الْكَرِيمُ عِيَالَهُ وَأَضْيَافَهُ، مَا سَاقَ مَالًا، بَطَرَتْ⁴³⁷

“(Soğuktan dolayı) artık sesi kısılmış, bir kenarda büzülerek havlamaya çalışan köpekleri görünce, Ef’â’nın ayaklarına bir kılıç (darbesi) vurarak onu yere düşürdüm ve kışın en karanlık ve en soğuk gecesinde, çoluk çocuk ve kadınları da (çağırarak onları yemeğe davet ettim). Onlara dedim ki: Ateşin iyice kızarttığı bu güzel hayvanın, her tarafından et alınız ve yeyiniz. Kerim olan insan, ailesine ve misafirlerine her türlü zorlukta da yoksulluk yaşatmamalıdır.”

Onun bu şekilde davranmasında, kabilesinin lideri olması yanında hiç kuşkusuz asaletinin ve soyluluğunun çok büyük bir payı vardır. Onun fiili (iş) ise sözünü ispat etmektedir. O bir beytinde de şöyle demektedir: (Tavîl)

أَلَمْ تَعْلَمِي أَنِّي إِذَا الضَّيْفُ نَابَنِي وَعَزَّ الْقَرَى، أَقْرِي السَّدِيفَ الْمُسْرَهْدَا⁴³⁸

“Misafir evime konuk olduğunda, benim misafir yemeği olarak semiz devemin hörgücünün etinden ikram ettiği mi bilmiyor musun?”

Şairimiz, diğer bir beytinde de hanımı Mâviyye’ye seslenerek şöyle demektedir:

⁴³⁵ *Divân* (‘Âdil), s. 60, 195; *el-Muvaffakiyyât*, s. 457; *Şu‘arâ‘u‘n-Naşrâniyye*, I, 115.

⁴³⁶ *Mu‘cemu‘l-Buldân*, V, 120.

⁴³⁷ *Divân* (‘Âdil), s. 60, 163; *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 427-428; *Bulûgu‘l-Ereb*, I, 77; *Şu‘arâ‘u‘n-Naşrâniyye*, I, 125.

⁴³⁸ *Divân* (‘Âdil), s. 218; *Divân* (eṭ-Ṭabbâ‘), s. 28; *el-Muvaffakiyyât*, s. 440.

(Tavîl)

أَمَاوِيَّ، إِنِّي لَا أَقُولُ لِسَائِلٍ وَإِذَا جَاءَ يَوْمًا : حَلَّ فِي مَالِنَا نَزْرُ⁴³⁹

“Ey Mâviyye! Ben, bana gelen herhangi bir dilenciye (isteyene), ‘çek git, malımız azdır’ demedim.”

O, isteyene çek git demediği gibi aksine ihtiyaçlının kendisine gelmesini de beklemeydi. İnsanların sahranın o kavurucu soğuk ve karlı zifiri karanlık gecelerde çektiklerini bizzat oturduğu yerde hisseder ve yakın olsun uzak olsun kendileri istemeden onlara yardım gönderirdi. Nitekim o bu konuda şöyle der: (Tavîl)

وَأِنِّي لَأَغْشَى أَبْعَدَ الْحَيِّ جَفْتِي إِذَا حَرَّكَ الْأَطْنَابَ نَجْبَاءُ حَرْجَفُ⁴⁴⁰

“Her taraftan o şiddetli soğuk rüzgâr, çadırımın iplerini harekete geçirdiğinde (salladığında) ben o kabilenin en uç noktasında bile tenceremi açarım (yemek kaynatırım).”

Diğer bir beytinde ise şu şekilde söyler: (Tavîl)

وَأِنِّي لَيَغْشَى أَبْعَدَ الْحَيِّ جَفْتِي إِذَا وَرَقَّ الطَّلَحِ الطَّوَالِ تَحَرُّرًا⁴⁴¹

“Muhakkak ki o kabilenin en uzaktakileri kazanımın etrafını sardılar. Bir de ne göreyim, uzun muz ağacının yaprakları gibi (bির birer) düşüyorlar (üşüşüyorlar).”

Hâtim, gece yürüyenler (yolcular) görüp ona sığınsınlar diye, kalın ve kuru odunlarla yüksek yerde alevli ateş yaktırıyordu. Bu ateş sürekli yanıyor ve büyük kazanlar devamlı bir şekilde kaynıyordu. O, bu durumunu şöyle ifade ediyor: (Tavîl)

وَلَا تَنْتَرِي قِدْرِي إِذَا مَا طَبَخْتُهَا عَلَيَّ، إِذْنُ مَا تَطْبُخِينَ حَرَامُ
وَلَكِنْ بِهَذَاكَ الْيَفَاعِ فَأَوْقِدِي بِجَزَلٍ إِذَا أَوْقَدْتِ، لَا بِضَرَامِ⁴⁴²

“Yemek pişirdiğinde tenceremi gizleme. Yoksa içinde pişirdiğin haram olur bana. (Tencereyi) şu yüksek yerde (kaynatsana). Ateşi yaktığında ince küçük odunlarla değil, kalın kuru odunlarla yak.”

O, hizmetçisini yüksek bir yerde ateş yakması için gönderir ve ona, yaktığı ateş vasıtasıyla herhangi bir misafir gelmesi hâlinde, azat edeceğini vaad ederdi. Şairin kendisi bu durumu şu şekilde ifade eder: (Recez)

⁴³⁹ *Divân* (‘Âdil), s. 199; *Divân* (Dâru Şâdir), s. 50; *el-Muvaffakiyyât*, s. 427; eş-Şi‘r, I, 246.

⁴⁴⁰ *Divân* (‘Âdil), s. 212; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 114.

⁴⁴¹ *Divân* (‘Âdil), s. 256; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 80.

⁴⁴² *Divân* (‘Âdil), s. 164; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 139; *Tehzibu Târihi Dimaşk*, III, 427; *Muhtaşaru Târihi Dimaşk*, VI, 140; *es-Sîre* (İbn Keşir), I, 111; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, II, 214.

أَوْقِدْ، فَإِنَّ اللَّيْلَ لَيْلٌ قَرُّ وَالرَّيْحُ يَا مُوقِدُ رِيحٌ صَرُّ
عَسَى يَرَى نَارَكَ مَنْ يَمُرُّ إِنَّ جَلْبَتَ ضَيْفًا فَأَنْتَ حُرُّ⁴⁴³

“Ey ateş yakıcısı, (ateşi) yak! Zira bu gece çok soğuk bir gecedir. Rüzgâr ise çok şiddetli ve soğuk esmektedir. Ola ki senin ateşini, geçen bir yolcu görür. Eğer o ateş herhangi bir misafir getirirse, sen hürsün (serbestsin).”

Hâtim’in köpekleri de havlamalarıyla kendilerini görevli sayarcasına, geleceklere yol rehberliği yapıyorlardı. Bu nedenle o, köpeklerine de ayrı bir değer veriyordu. Bir gün hizmetçilerinden birini köpeğine vururken görür. Bundan dolayı hizmetçisini döver ve ona şöyle der: (Munserih)

أَقُولُ لَابْنِي وَقَدْ سَطَّتْ يَدُهُ بِكَبْشَةٍ لَا يَزَالُ يَجْلِدُهَا
أَوْصِيكَ خَيْرًا بِهَا، فَإِنَّ لَهَا عِنْدِي يَدًا لَا أَزَالُ أَحْمِلُهَا
تَدُلُّ ضَيْفِي عَلَيَّ فِي غَلَسِ اللَّيْلِ يَلِ، إِذَا التَّارُ نَامَ مُوقِدُهَا⁴⁴⁴

“Bir köpeğe vururken (suçüstü yakaladığım), hizmetçime dedim ki: Sana, köpeğe iyi muamelede bulunmanı tavsiye ederim. Zira onun benim yanımda kıymeti ve değeri vardır. (Bu) köpek, ateşi yakan (hizmetçinin) uyuduğu zamanlarda, gecenin karanlığında bana gelen misafirlerime yol göstermektedir.”

Şair, başka bir şiirinde de köpekleri ile ilgili olarak şunları söyler: (Tavîl)

إِذَا مَا بَخِيلُ النَّاسِ هَرَّتْ كِلَابُهُ وَشَقَّ عَلَى الضَّيْفِ الضَّعِيفِ عَقْرُهَا
فَبَائِي جِبَانُ الْكَلْبِ، بَيْتِي مُوْطَأٌ أَجُودُ إِذَا مَا النَّفْسُ شَحَّ ضَمِيرُهَا
وَإِنْ كِلَابِي قَدْ أَقْرَتْ وَغَوْدَتْ قَلِيلٌ عَلَى مَنْ يَعْتَرِبُنِي هَرِيرُهَا⁴⁴⁵

“İnsanların cimrilerinin köpekleri havladığında, güçsüz (âciz) misafirlere o köpeklerin kudurmuşları zor anlar yaşatır. Halbuki ben korkak köpekleri (uysal yırtıcı olmayan) olan adamım (cömert adamım). İnsanların kalpleri cimrilikle dolup taşarken ben cömert olurum. Benim köpeklerim normal (saldırmayacak) şekilde havlarlar. Evime yönelip geleni, onların havlamaları çok nadir olarak korkutur.”

Malını insanlara yardım için sarf eden Hâtim, onlar arasında yakınlık ve sıla-i rahmi tesis etmek için uğraşmaktaydı. Eşi Nevâre’ye hitaben söylediği bir kasidesinde o, bu durumunu şu şekilde ifade etmektedir: (Basîf)

⁴⁴³ *Divân* (‘Âdil), s. 259; *Divân* (Kumeyha), s. 50

⁴⁴⁴ *Divân* (‘Âdil), s. 251; *Divân* (‘Abbâs İbrâhîm), s. 23-24; *el-‘İkd*, I, 289.

⁴⁴⁵ *Divân* (‘Âdil), s. 231; *Divân* (‘Abbâs İbrâhîm), s. 33; *Divân* (eṭ-Ṭabbâ’), s. 51; *el-Muvaffakiyyât*, s. 449.

لَا تُغْذِلْنِي عَلَى مَالٍ وَصَلْتُ بِهِ رَحْمًا، وَخَيْرُ سَبِيلِ الْمَالِ مَا وَصَلَا⁴⁴⁶

“Onunla ile insanların arasını bulduğum malı, dağıttığımdan dolayı beni kınama! (Bilmiş ol ki) malın harcanması gereken en iyi yol budur.”

Yine hanımı Mâviyye’ye hitaben söylediği bir kasidesinde ise şöyle der: (Tavîl)

وَأُنِّي لَا أَلْوِي بِمَالٍ صَنِيعَةٍ فَأَوْلُّهُ زَادًا، وَآخِرُهُ ذُخْرٌ
يُفَكُّ بِهِ الْعَانِي، وَيُؤَكِّلُ طَبَّاءٌ وَمَا إِنَّ نَعْرِيهِ الْقِدَاحُ وَلَا الْحَمْرُ⁴⁴⁷

“Hiç şüphesiz ben uydurma gerekçelerle bir mala kasdetmedim (biriktirmedim). Çünkü mal elde etmenin başı (ilk amacı) azık (yiyip içmek), sonu ise biriktirmektir. Bununla, ihtiyaçta olanın ihtiyacı giderilir ve gönül hoşluğu ile yenilir. (Ama) eğer o malı fal okları ve içki temin etmişse (bu gönül hoşluğu ile yiyilip içilmez).”

Hâtim malını içki ve kumarda tüketmiyor, ancak ihtiyaç sahiplerine veriyor, başkasının ihtiyacı varken, kendisini başkasına tercih etmeye utanıyor ve bu hususta şöyle diyordu: (Tavîl)

وَأُنِّي لَا أَسْتَحْيِي مِنَ الْأَرْضِ أَنْ تُرَى بِهَا الْقَابُ تَمْشِي فِي عَشِيَّاتِهَا الْغُبَرُ⁴⁴⁸

“Hiç şüphesiz ben yeryüzünde, tozlu dumanlı akşam karanlığında etli deve(min) görülmesinden dolayı utanırım (haya ederim).”

Yine o başka bir beytinde ise içindekini şu şekilde açığa vurmaktadır: (Basî) ^{تحريري}

وَأُنِّي لَأَخْزَى أَنْ تُرَى بِي بَطْنَةٌ وَجَارَاتُ بَيْتِي طَارِيَّاتٌ وَنَحْفُ⁴⁴⁹

“Evimin komşuları olan kadınlar açlıktan harap ve hâlsiz oldukları bir zamanda, mide düşkünü olmaklığım kadar çirkin ve utanılacak bir şey tasavvur edemiyorum.”

Hâtim’in cömertlik ve bu husustaki fiilleri hakkında divânında daha birçok beyti mevcuttur. Bu görüşlerinin bir kısmını cömertliğinden dolayı kendisini kınayanlara ve özellikle eşlerine hitaben söylediği kasidelerde ifade etmektedir⁴⁵⁰. Ayrıca burada onun mal hususunda el-Mutelemmis (öl. M. 569)’in sözüne kızarak söylediği beyitleri zikretmek yerinde olur kanaatindeyiz. Hâtim’e el-Mutelemmis’in şu sözleri ulaştınca ona lanet okur ve kendisine şiir diliyle mukabelede bulunur. el-Mutelemmis cimriliği ile bilinen bir insandır. O, şöyle demektedir: (Vâfir)

⁴⁴⁶ *Divân* (‘Âdil), s. 192; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 120; *el-Muvaffakiyyât*, s. 441; *eş-Şi‘r*, I, 244.

⁴⁴⁷ *Divân* (‘Âdil), s. 202; *Divân* (Kumeyha), s. 42-43; *el-Muvaffakiyyât*, s. 428; *el-Eğâni*, XVII, 383; *Hizâne*, IV, 213.

⁴⁴⁸ *Divân* (‘Âdil), s. 65, 239.

⁴⁴⁹ *Divân* (‘Âdil), s. 211; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 114; Mehmed Fehmî, s. 326.

⁴⁵⁰ Bkz. *Divân* (‘Âdil), s. 179, 191 vd., 198 vd., 217 vd., 231 vd.

قَلِيلُ الْمَالِ يَصْلَحُهُ فَيَقَى وَلَا يَبْقَى الْكَثِيرُ مَعَ الْفَسَادِ
وَحِفْظُ الْمَالِ خَيْرٌ مِنْ فَنَاءِ وَعَسْفٌ فِي الْبِلَادِ بَغِيرُ زَادٍ⁴⁵¹

“İyi kullandığın az mal, devamlı kalır. Kötü kullanılan çok mal, devamlı kalmaz.

Malı muhafaza etmek, onu yok etmekten ve ülkede azıksız kalıp ölmekten daha iyidir.”

Buna kızan Hâtim şunları söyler: (Tavîl)

فَلَا الْجُودُ يُفْنِي الْمَالَ قَبْلَ فَنَائِهِ وَلَا الْبُخْلُ فِي مَالِ الشَّحِيحِ يَزِيدُ
فَلَا تَلْتَمَسْ رِزْقًا بَعِثَ مُقْتَرِرٌ لِكُلِّ غَدٍ رِزْقٌ يَعُودُ جَدِيدُ
أَلَمْ تَرَ أَنَّ الرِّزْقَ غَادٍ وَرَائِحٌ وَأَنَّ الَّذِي أُعْطَاكَ سَوَفَ يُعَدُّ⁴⁵²

“Cömertlik, malı vadesinden önce tüketmez. Kısmak da, cimrinin malını artır maz. Kısıarak mal sahibi olacağını ümit etme. Çünkü her yarının rızkı yeniden gelecektir. Görmez misin ki, mal gelip geçicidir. Onu sana veren, sana tekrar verecektir.”

Câhiliyye Dönemi’nde yaşamasına ve İslâm ile tanışmamasına rağmen, onun bu cömertliği birçok yönden İslâmın öğretilerine uymaktadır. Nitekim onun bu hareketi Kur’ân’ın birçok ayetine ve Hz. Peygamber’in hadislerine uygun düşmektedir.

“Mallarında isteyen ve istemeyen yoksullar için bir nasip vardır⁴⁵³. Akrabaya, yoksula ve yolda kalmışlara hakkını ver⁴⁵⁴. Siz ey imana ermiş olanlar! Kazandığınızı güzel şeylerden ve topraktan sizin için bitirdiğimiz (ürünler) den başkaları için harcayın⁴⁵⁵.” Peygamberimiz de hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmaktadır: “Allah bana: Bana infak et ki ben de sana infak edeyim, demiştir⁴⁵⁶. ...İçinde Güneş batan hiçbir gün yoktur ki, iki tarafında iki melek bulunmasın. Bunlar da insanlarla cinler müstesna, bütün yeryüzünde yaşayanlara işittirerek: Allah’ım infak edene halef ver, etmeyene de telef ver, diye seslenirler⁴⁵⁷. Ey ademoğlu! Senin fazla malını sadaka olarak vermek, kendin için hayır, vermemen ise şerdir. (Ama) kendine yetecek kadar elinde mal bulundurduğundan dolayı sorumlu tutulmazsın. Yüksek el (veren), alçak (alan) elden hayırlıdır⁴⁵⁸.”

Bu ayet ve hadis-i şerifleri beraberce değerlendirdiğimizde Hâtim’in İslâmın bu

⁴⁵¹ *Tehzîbu Târîhi Dimaşk*, III, 429; *Muhtaşaru Târîhi Dimaşk*, VI, 143; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, II, 215; *el-Mufaşşal*, IX, 813; ayrıca bkz. *el-’İkd*, III, 138-139; *el-Meğâsin ve’l-Mesâvi*, s. 188.

⁴⁵² *Dîvân* (‘Âdil), s. 250; *Dîvân* (‘Abdurrahîm), s. 72; ilk iki beyti: *el-’İkd*, III, 139; *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, II, 215; *es-Sire* (İbn Keşîr), I, 112-113.

⁴⁵³ *Zâriyât* (51), 19.

⁴⁵⁴ *İsrâ* (17), 26.

⁴⁵⁵ *Bakara* (2), 267.

⁴⁵⁶ *Muslim*, zekât, 37.

⁴⁵⁷ *Muslim*, zekât, 57.

⁴⁵⁸ *Muslim*, zekât, 94, 97.

konudaki genel felsefesi ile örtüştüğünü müşahede etmekteyiz. Ancak o, cömertlikte aşırılığa gitmiştir ki bu da İslâmın hoş karşılamadığı bir husustur.

b- eş-Şafûh

“Fe’ûl” vezninde mübâlağalı ism-i fâil olan bu kelimenin birçok anlamından bir kısmını şöyle sıralayabiliriz: “affeden, yardım kabul eden, tek tek gelenleri kabul eden, tokalaşan, alkışlayan, genişleten”⁴⁵⁹.

Bu sıfat da kerem kavramının şubelerindendir. Bu nedenle safûh olan kişi, kerim diye isimlendirilmektedir. Bu özelliğe sahip olan insanın kınayıcı olmaması, müsamahalı, anlayışlı ve çok sabırlı olması gerekir. Kavminin ve diğer insanların hatalarını bağışlayan, görmezden gelen Hâtim’de bu özellik tam anlamıyla mevcuttu. O, hem kabile fertlerinin hem de diğerlerinin yükünü çekmekte ve bu hususta tahammülsüzlük de göstermemekteydi. O, engin hoşgörüsü ve yumuşaklığı sebebiyle herkesin sığınağı idi. Bu anlayış ve tahammülünün hem kendi hem de kavmi için çok büyük menfaatler sağlayacağını biliyordu. Kendisini manen yaralayan çok şey olmasına rağmen o, bunlara aldırımıyordu. Nitekim o, bu hususta şöyle söylemektedir: (Tavîl)

وَلَنْ تَسْتَطِيعَ الْحِلْمَ حَتَّى تَحْلُمَا	تَحْلُمَ عَنِ الْأَدْنَى وَاسْتَبَقِ وَدُهُمَ
وَكَفَّ الْأَذَى يُحْسِمَ لَكَ الدَّاءَ مَخْمَا	مَتَى تَرَقَّ أَضْغَانُ الْعَشِيرَةِ بِالْأَنَا
وَذِي أَوْدٍ قَوَّتُهُ فَتَقَوُّمًا	وَعَوْرَاءَ قَدْ أَعْرَضَتْ عَنْهَا فَلَمْ تَضِرْ
وَأَصْفَحَ عَنْ ثَمِّ اللَّيْمِ تَكْرُمًا ⁴⁶⁰	وَأَغْفِرُ عَوْرَاءَ الْكَرِيمِ اصْطِنَاعُهُ

“ İki yakınına (iki hanımına) sabretmeye çalış ve onların sevgi ve sempatilerini yarıştı (kazanmaya çalış). Çünkü sabretmedikçe hoş görülmez olamazsın. Her ne zaman sen, aşiretin öfkesini onlara boyun eğerek, sabrederek, şefkatle gidermeye çalışır ve yapılan işkenceleri engellersen, üzüntü yine senin boynuna kalır. Çok defa kötü sözden, kınamadan yüz çevirmiş ve ondan zarar görmemişim. Aksine birçok yanlışlıkları değiştirmiş düzeltmişim. Muhafaza etmek, korumak için iyilerin (asil ve necip) kusurlarını gizlerim. Kötülerin çirkin sözlerine kulak asmam.”

Bu güzel özelliği kendisinde bulunduran kişilerin sevenleri çok olduğu gibi, hiç kuşkusuz onu kıskananlar, çekemeyenler ve düşmanlık besleyenler de olacaktır. İyi haslet sahiplerine karşı bu tür davranışlar her devirde olabilmektedir. Nitekim şairimiz Hâ-

⁴⁵⁹ *Esâsu'l-Belâğa*, s. 356; *Lisânu'l-'Arab*, VII, 354-357(ş-f-h); *el-Mu'cemu'l-Vasîl*, s. 515-516; krş. Mütercim Âsım, I, 919-921.

⁴⁶⁰ *Dîvân* ('Âdil), s. 76, 223, 224; *Dîvân* (Dâru Şâdır), s. 81; *Bulûğu'l-Ereb*, III, 79.

tim'i o devirde çekemeyenler olmuş ve iftiralara dahi maruz kalmıştır. Fakat bunları bilmesine rağmen onlara aldırmamış, onları bağışlamış ve birgün bu kötü huylarından vazgeçecekleri ümdini taşımıştır. Bu duruma şu şekilde işaret etmektedir. (Vâfir)

وَكَلِمَةً حَاسِدٍ مِنْ غَيْرِ جُرْمٍ	سَمِعْتُ، فَقُلْتُ : مُرِّي فَأَنْقُذْنِي
وَعَابِرَهَا عَلَيَّ، فَلَمْ تَعْنِي	وَلَمْ يَغْرِقْ هَذَا يَوْمًا جَبِينِي
وَذِي وَجْهَيْنِ يَلْقَانِي طَلِيقًا	وَلَيْسَ إِذَا تَعَيَّبَ يَأْتِلِينِي
نَظَرْتُ بَعِيْهَ، فَكَفَفْتُ عَنْهُ	مُحَافَظَةً عَلَى حَسْبِي وَدِينِي ⁴⁶¹

“Arada hiçbir suç yokken (haksız yere) birçok hasetçinin konuşmasını duydum ve ardından, ‘geçiniz ve benim yaptığımı yapmaya çalışınız’ dedim. Onlar bunu bana ayıp saydılar; halbuki o bana ayıp değildir ve bir gün bu yüzden benim anlıma ter bile gelmedi. İkiyüzlü kimse bana gülücükler atarak karşıma çıkar. Savuştuğunda (arkamda) ise o, benim için böyle davranmamaktadır. Onun gözüyle baktım, dinimi ve şerefimi korumak için (uğruna) ondan vazgeçtim.”

Burada Hâtim’in sosyal hayatta yaşadığı bir hadiseyi ve ona karşı takındığı tavrı görmekteyiz. Daha sonra sahabeden ‘Abdullâh b. Şeddâd oğluna nasihat eder, bu olaya işaret ederek ona Hâtim gibi olmasını tavsiye eder. Şöyle der: “ Yavrucuğum bir kiskancın sözünü duyduğunda aldırış etme! Bırak, o zem, sahibine dönüp ona çarpsın ve sen Hâtim’in dediği gibi de⁴⁶².” Hâtim’deki bu özelliğin İslâm’ın müsamaha ve hoşgörü ilkesiyle bağdaştığını söyleyebiliriz. Kur’ân-ı Kerîmde bu hususla ilgili ayetlerden birkaçının mealini vermemiz yerinde olacaktır.

“Onlar bollukta ve darlıkta sarf ederler, öfkelerini yenerler, insanların kusurlarını affederler⁴⁶³. ... affetsinler, geçsinler⁴⁶⁴... Hoş görün ve sabredin⁴⁶⁵. Sen onlara aldırma ve selâmetle deyiver⁴⁶⁶. Artık onların kusurlarını hoş gör ve onlara nazik davran⁴⁶⁷.” Dikkat edilince, Hâtim’in bu husustaki davranışlarıyla; yukarıda bir kısmının meallerini verdiğimiz ayetlerin emir ve tavsiyeleri arasında bir uyumun olduğu görülecektir.

c- el-‘Afîf

⁴⁶¹ *Divân* (‘Âdil), s.152; *Divân* (Kumeyha), s. 82; *Divân* (eṭ-Tabbâ’), s. 90; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 144; *el-Emâli* (el-Kâlî), II, 203; *Tehzîbu Târihi Dumaşk*, III, 429; *Şu ‘arâ’u’n-Naşrâniyye*, I, 117-118.

⁴⁶² *Divân* (‘Âdil), s.149; *Divân* (‘Abdurrahîm), s. 143; *el-Emâli* (el-Kâlî), II, 203.

⁴⁶³ Âl-i İmrân (3), 134.

⁴⁶⁴ Nûr (24), 22.

⁴⁶⁵ Bakara (2), 109.

⁴⁶⁶ Zuhurf (43), 89.

⁴⁶⁷ Hicr (15), 85.

“Fa’îl” vezninde mübâlağalı ism-i fail olan “el-‘Afîf” in kökü “ıffet” olup bu masdar için sözlüklerde, “haram ve çirkin şeylerden kaçınmak, hayvan için memede süt bırakmak, memede kalan sütü emzirmek, içmek, memesinde emzirdikten sonra bir miktar süt bırakmak, hayvanın topraktan dili ile yalayarak ot vs.’yi almak, Allah’ın kişiyi dünyevî şehvetlerden, arzulardan berî kılması⁴⁶⁸, haram ve insanlardan istemekten kaçınmak, hoş olmayan şeylere karşı sabretmek ve kötülükten uzak olmak” anlamları verilmektedir. Nitekim bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber; “اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْعِفَّةَ وَالْغَنَى” Ey Allahım, senden ıffet ve zenginlik istiyorum, buyurmaktadır⁴⁶⁹. Diğer bir hadislerindeyse; “اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْهُدَى وَالتَّقَى وَالْعِفَّةَ وَالْغَنَى” Ey Allahım, senden hidayet, takva, helâl olamayan şeylerden uzak olma ve zenginlik istiyorum⁴⁷⁰, demektedir.

İffet özellikle insanı basitleştiren ve bayağılaştıran süflî arzuların işlenmemesi durumunu gösterir. Ancak bir kısım meşhur eski şairlerin şiirlerine bakıldığında, onların, özellikle kadın konusunda, bu şehvet bâdiresine kapıldıkları ve sefih ahlâksız bir hayat sürdükleri anlaşılmaktadır. İmru’ulķays, Tarefe ve el-A’şâ gibi şairler bunlardan bir kaçıdır. Örneğin, İmru’ulķays, ballandıra ballandıra bekçileri nasıl atlatıp, evli bir kadına ulaştığını ve onunla nasıl âlem yaptığını anlatmaktadır. Yine o, Tarefe gibi deve hevdecinin içinde kadınlarla nasıl oynadığını hırslı bir şekilde anlatır. Sevgilisi ile geçirdiği anları en mahrem yerine varıncaya kadar tasvir eder⁴⁷¹. Şairimiz Hâtim ise şiirlerinde bu tür temalara yer vermez. Zira ona göre kerîm olan kimse ıffetli olmak zorundadır ve bu çeşit aşağılayıcı hâllerden uzak durması gerekmektedir. Hele hele İmru’ulķays gibi komşusunun eşini baştan çıkarıp iğfâl edecek kadar seviyesizliğe asla düşmez. O, bu konuda şöyle demektedir: (Vâfir)

أَعْدَدْتُ بِالْأَنَامِلِ مَا رُزِيتُ	كَرِيمٌ لَا أَيْتُ اللَّيْلَ جَادِ
لِسُكْرِ فِي الشَّرَابِ، فَلَا رَوِيتُ	إِذَا مَا بَيْتُ أَثْرَبُ فَوْقَ رِيِّي
لِيُخَفِّي الظَّلَامَ، فَلَا خَفِيتُ	إِذَا مَا بَيْتُ أَخْلُ عِرْسَ جَارِي
مَعَادَ اللَّهِ أَفْعَلُ مَا حَيْتُ ⁴⁷²	أَفْطَحُ جَارِي وَأَخُونُ جَارِي

“Ben kerîmim, kavmimden isteyerek gecelemem. Başıma gelen musibetleri

⁴⁶⁸ *Lisânu 'l-'Arab*, IX, 290-291 ('a-f-f); *el-Mu'cemu 'l-Vasî*, s. 611; *Aķrebu 'l-Mevârid*, I, 803; krş. Mütercim Âsım, III, 683.

⁴⁶⁹ İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye fî Ğaribi 'l-Ĥadîs ve 'l-Eser*, III, 264; *Lisânu 'l-'Arab*, IX, 290 ('a-f-f).

⁴⁷⁰ Muslim, zikr, 72; Tirmizî, deavât, 72, İbn Mâce, du'â, 2; Aķmed b. Ĥanbel, *Musned*, I, 289.

⁴⁷¹ ez-Zevzenî, s. 7-71.

⁴⁷² *Dîvân* ('Âdil), s. 210-211; *Dîvân* (et-Ṭabbâ'), s. 21; *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, II, 215.

parmaklarımla sayarım (fazlaca aldırmam). Gece uyuyacağım zaman, sarhoş olmak şarabı ben doyasıya içerim ama yine de kanmam. Karanlık bastırınca, komşumun gelinini baştan çıkarmak istedim ama gizlenemedim. Komşu kadını rezil edip kocasına ihanet mi? edeceğim. Allah'a and olsun ki; hayatta olduğum sürece ben bu işi asla yapmayacağım.”

Câhiliye Devri şairlerinde gözlemlediğimiz ve adına “teşbîb” adı verilen ya da sevgililere atfedilen şiirler vardır ki; bu tür şiirleri hemen hemen bütün Câhiliyye şairlerinde müşahade etmekteyiz. Kimi bir sevgili ile oturduğu, oynadığı ve duygu dolu anlar yaşadığı bir ağaç gölgesi, bir çadır ya da bir bahçe tasviriyle şiirine başlar ve sade ifadelerle nostalji yapar. Bazı şairler, (İmru’ul-kays ve Tarefe gibi⁴⁷³) bu özlemi pek hoş olmayan tasvirlerle dile getirirken, Hâtim daha nezih ve güzel hislerle bu özlemi ifade etmektedir: (Tavîl)

كَخَطِّكَ فِي رَقِّ كِتَابٍ مُنَمَّمَا	أَتَعْرِفُ أَطْلَالَ وَنُزْبًا مُهْدَمًا
شُهُورًا وَأَيَّامًا وَحَوْلًا مُجَرَّمَا	أَذَاعَتْ بِهِ الْأَرْوَاحُ بَعْدَ أَنْبِسِهَا
وَعَيَّرَتِ الْأَيَّامُ مَا كَانَ مَعْلَمَا	دَوَارِجَ قَدْ غَيَّرْنَ ظَاهِرَ تَرْبِهِ
فَمَا أَعْرِفُ الْأَطْلَالَ إِلَّا تَوَهُمًا ⁴⁷⁴	وَعَيَّرَهَا طَوْلُ التَّقَادُمِ وَالْبَلَى

“İnce ve süslü yazılarla mükemmel bir ceylân derisine benzeyen şu kalıntıları ve sel felaketlerinden korunmak üzere çadırın etrafında kazılıp, bugün yıkılmış olan arkları tanıyabiliyor musun? Evet bu hane bir zaman sıcacık bir yuva idi. Sonradan günlerce, aylarca ve belki de tam bir sene, maruz kaldığı şiddetli rüzgârlar, onun bütün hâtıralarını süpürüp götürmüştür. Seller, fırtınalar toprağın yüzünü o derece değiştirmiştir ki, tanınmaz bir şekle sokmuştur. Diğer taraftan o uzun günler, o eskilik buraları ayrıca harap etmiştir. Şimdi evin izlerini, enkazın kalıntıları hayal meyal hatırlıyor ve tanımaya çalışıyorum.”

Hâtim iffetinden dolayı etrafındakilere karşı gözlerini kapar, kulaklarını tıkardı. Başkalarının sırlarını öğrenmek için haberlerin (dedikoduların) peşine düşmezdi. Yanından geçen komşu kadını görmezlikten gelirdi: (Tavîl)

وَمَا أَنَا بِالْمَاشِي إِلَى بَيْتِ جَارِي
طُرُوقًا أَحْيَاهَا كَأَخْرَجَانِبِ⁴⁷⁵

“Ben komşum kadının evine geceleyin gitmem. Onu bir yabancı gibi selâmla-

⁴⁷³ Bkz. *Muallakat-Yedi Askı*, mtn., s. 1-2, 10-11, trc., s. 16 vd., 43 vd.

⁴⁷⁴ *Divân* (‘Âdil), s. 220; *Divân* (Kumeyha), s. 70; Mehmed Fehmî, s. 333.

⁴⁷⁵ *Divân* (‘Âdil), s. 195; *Divân* (Ahmed Reşâd), s. 8; *Divân* (‘Abbâs İbrâhîm), s. 13.